

Ҳамиджон Ҳомидий

Тасаввуф алломалари

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2009**

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р
филология фанлари доктори, профессор
НАЖМИДДИН КОМИЛОВ

Ҳамиджон Ҳомидий

Тасаввуф алломалари. — Т.: «Шарқ», 2009. — 208 б.

Ушбу рисола Шарқнинг машҳур машойихлари ҳаёти ҳамда фаолияти ҳақида лунда маълумот беришга бағишланган. Ундаги аксарият лавҳалар биринчи манбалар асосида, у ёки бу аллома асарларига суянган ҳолда ёзилган. Китоб илмий ходимлар, маънавият тарихи ихлосмандлари ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ББК.72.3

ISBN 978-9943-00-378-1

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2009 й.

МАШОЙИХЛАР ТАЗКИРАСИ

Тасаввуф узоқ асрлар давомида халқимиз маънавиятини бойитишга хизмат қилиб келган. Инсоннинг руҳий-ахлоқий покланиши, илоҳий муҳаббат билан юксалиб бориш бу таълимотнинг асосий ғояларидир. Шу боис тасаввуф чуқур инсонпарварлик ғоялари билан омухта бўлиб, ҳақиқат талабида юрган одамлар қалбига йул топди, одамларнинг поклик, абадий ҳаёт, кўнгил ҳуррияти ҳақидаги орзуларини ифодалаб келди. Халқимиз суфий дарвешларга ҳурмат-эҳтиром орқали Аллоҳ таолога, Унинг инсонни улуғлаган қудрати ва файзу футуҳига эътиқодларини изҳор этганлар. Шайхларнинг кароматлари, сузлари ва сийрату сурати юксак ахлоқ ва илоҳий муқаддаслик намунаси сифатида қабул қилинган. Тасаввуф шайхлари халқнинг маънавий раҳбарлари, руҳоний мураббий сифатида майдонга чиқиб, пайғамбар фаолияти, ҳолатларини давом эттиришга жазм этганлар.

Шу боис тасаввуфнинг тарихий тараққиёти, назарий жиҳатларини урганиш баробарида, йирик шайхлар, авлиёлар фаолиятини урганиш ҳам муҳим ҳисобланади. Воқеан, назарий қарашларнинг ўзи ҳам шайхларнинг сузи ва ҳолатлари, асарлари, насиҳатлари, улар ҳақидаги хотиралар, ривоят ва ҳикоятларни урганиш замирида умумлаштирилган.

Улуғ суфий ва шоир Фаридиддин Аттор узининг «Тазкиратул авлиё» асари муқаддимасида қайд этадики, авлиёларнинг сузи киши қалбининг малҳами ва руҳининг қувватидир, кимки авлиё сузини дилига жо этса, У Қуръон ва Ҳадислар магзига эшик очади, узининг ҳолати, ахлоқини, қилаётган ишларининг яхши-ёмонлигини уйлайдиган бўлиб қолади ва ҳаёт, охират, инсонийлик хусусида мулоҳаза юритиб, ички оламини тартибга солади.

Авлиёлар ҳақида тазкира битиш, уларнинг мақомат ва маноқибларини ёзиш ҳам бизда бир анъанага айланиб қолган эди. Жумладан, Абдурахмон Суллабийнинг «Табақатус суфия», Абдуллоҳ Ансорийнинг «Манозилус соирин», Атторнинг «Тазкиратул авлиё», Жомийнинг «Нафаҳатул унс», Навоийнинг «Насойимул муҳаббат», Муҳаммад Сид-

диқ Рушдийнинг «Тазкиратул авлиёи туркий» каби китобларни курсатиш мумкин.

Булардан Навоий ва Рушдий асарлари ўзбек тилидадир. Аммо уларнинг тили хийла эскириб ҳозирги китобхонларга қийинчилик туғдиради. Филология фанлари доктори, профессор Ҳамиджон Ҳомидов шу қадимий анъанани давом эттирган ҳолда суфий шайхлари, орифлар ва валий инсонларнинг ҳаёти ва асарларини урганиб чиқиб, «Тасаввуф алломалари» номи билан бир китоб яратибди. Ростини айтсам, шундай китобнинг яратилишини анчадан бери орзу қилардим. Китобни ўқиб чиқдим ва қониқиш ҳосил қилдим. Чунки катта меҳнат амалга оширилган. Талай манбаларга суянган ҳолда муаллиф 66 та шайхнинг таржимаи ҳоли, фаолиятини ихчам, аммо раво ва оммабоп усулда ёритиб берган. Шу билан бирга шайхларнинг баён этган ҳикматлари, фикру мулоҳазаларидан намуналар келтирилган. Тасаввуф тазкиралари, маноқиблар ривоят ва нақлларга сероб. Чунки худди шу ривоят ва нақллар шайхларнинг тутган йўли, узига хос тариқати, ният-мақсадини очишга хизмат қилади. Китобда ривоятлардан унумли фойдаланган.

Китоб шайх Ҳабиб Ажамий билан бошланиб, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий билан якун топади. Китобда тасаввуфнинг турли йўналишига мансуб шайх ва орифлар ҳаёти зикри мавжуд. Китобда Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Абулҳасан Харрақоний, Абусаид Абулхайр каби жунтабиат, илоҳ ишқининг сархушлари, Жунайд Бағдодий, Зуннун Мисрий, Абдуллоҳ Ансорий, Абдуҳамид Ғаззолий, Нажмиддин Кубро каби «хушёр» валилар, ўзбек китобхонига унчалик таниш булмаган Зайнул Ислом, Абулаббос Қассоб, Муҳаммад Хафиф сингари унлаб шайхларга урин берилган. Уларнинг бир қисми янги тариқатларни асослаган кишилар булса, баъзилари илмий фаолиятда, рисоалар ёзишда ном қозонган, баъзилари тарғиботчилик ва кашфу-кароматда узини курсатганлардир.

Хуллас, тасаввуф ва тариқатлар билан қизиқадиған одамлар учун бу китоб қимматли манбадир. Ислом тарихи, Мовароуннаҳр тасаввуфини урганувчилар ҳам ушбу китобдан узларига керакли маълумотларни топа оладилар. Шубҳасиз, бу каби асарларнинг кўпайиши маънавият тарихини урганиш нуқтаи назаридан ҳам, бугунги маърифатимиз учун ҳам фойдалидир.

Н. КОМИЛОВ

филология фанлари доктори, профессор

Муқаддима

Мустақиллик туфайли миллий қадриятларимизни ҳар томонлама, мукамал урганиш борасида олимларимиз улкан ютуқларни қўлга киритдилар: Исломий билимлар кенг халқ оммасига етказилмоқда; Қуръони Карим, ҳадиси Шарифлар бир неча марта чоп этилди; маънавиятимизнинг буюк даҳолари туғилган саналар халқаро миқёсда нишонланаётир. Бир гуруҳ олимларимиз суфизм таълимоти дарғалари ижодини тадқиқ қилиш йулида фидойилик курсатмоқдалар. Фан докторлари, профессорлар Н. Комилов, О. Усмонов, И. Ҳаққулов, И. Сувонқулов, Б. Назаров, филология фанлари номзодлари Султонмурод Олим, Сайфиддин Рафиддиновлар бу соҳада узгаларга намуна бўлиб келаётирлар. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам ана шу ҳамкасбларига эргашиб кўпдан бери суфизм тарихи ва буюк машойихлар ҳаётини урганиб, уқиган ва билганларини «Тасаввуф алломалари» номи билан бир мажмуага жамлади. Китобни ёзишда муаллиф касбдошлари асарлари, бошқа манбалар билан бир қаторда Аттормнинг «Тазкират-ул-авлиё», Жомийнинг «Нафаҳот-ул-унс», Роқимийнинг «Тарихи томм», Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий», Саидзиевуддин Сажжодийнинг «Ирфон ва тасаввуфга муқаддима», Абдулрофеъ Ҳақиқимнинг «Эронда тасаввуф тарихи» сингари асарларга ҳам суянди. Рисола кенг халқ оммасига Шарқнинг буюк суфий авлиёларининг ҳаёти ва фаолияти хусусида лунда маълумот беришга мўлжалланган бўлиб, уларнинг ҳикматларидан намуналар ҳам берилди. Авлиёларнинг шахсий ҳаёти, касб эгаллаш, илм урганиш йулидаги заҳмат ва риёзатлари, эътиқодда метиндек собитликлари барча замон кишилари учун намунадир. Алломаларнинг китобда келтирилган ҳикматлари, асосан, Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий»сидан олинди.

ТАСАВВУФ ТАРИҚАТЛАРИ

Шарқ тасаввуфи тарихида бир қанча мактаблар ёки тариқатлар бўлган. Уларнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти тарихи Абулҳасан Исмоил Хужвирийнинг «Кашфул-маҳжуб», Абдулрофеъ Ҳақиқатнинг «Эронлик орифлар ва ирфон тарихи», Саидзиёвуддин Сажжодийнинг «Тасаввуф муқаддимаси», Нажмиддин Комиловнинг «Тасаввуф» китобларида бир мунча батафсил ёритилган ва таҳлил қилинган. Биз ҳам ўқувчиларда ўтмишдаги Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган тасаввуф мактаблари, тариқатлари ҳақида маълум тасаввур тугдириш ниятида уларнинг моҳиятини мухтасар баён этишни лозим топдик. Илмий адабиётларда бу оқимлар «мактаб», «тариқат» тарзида зикр этилган. Биз ҳам шу йулдан бордик.

Муҳосибия. Ушбу оқимнинг асосчиси Ҳорис бинни Асъад Муҳосибийдир. У ризога эътиқод қўйганди. Ризо аслида мақом маъносини англатиб, икки хил бўлади: бири Худонинг инсонлардан ризолиги бўлса, иккинчиси инсонларнинг Худодан ризолигидир. Худонинг инсонлардан ризолигининг маъноси шуки, одамлар ҳамиша Худога муҳаббат йулида яхши амални бажаришга интилинсин; инсонларнинг Худодан ризолиги бўлса, уларнинг Худога таслим бўлиш ва унга ҳамиша хизмат қилишидир. Шунинг учун ҳам инсон ризоси билан Худо ризолиги орасида узвий боғлиқлик мавжуд. Шу сабабли ризо сабр ва бардош асосига қурилган илоҳий муҳаббатдир. Бу муҳаббат соҳиби ҳаётдаги огирлик ва енгилликни, хушлик ва нохушликни илоҳий бир жилва деб қабул қилади ва шу сабабли турмушдаги барча қийинчиликларни бамайлихотир қабул қилади ва утказди. Ризо зуҳд ёки нафс инкоридан устун туради. Зероки ризонинг сарчашмаси Худога ишқдир. Муҳосибий тасаввуфда ризони ҳол ва мақом билан чамбарчас боғлиқ, деб изоҳлайди.

Муҳосибий, шунингдек, уз-узини, нафсини назорат қилиш, уз-узига ҳисоб бериш (тахаллуси шунга асосланади)ни солиқнинг муҳим фазилати деб билган.

Маломатия. Бу оқимнинг пайдо бўлиши тарихи ислом вужудга келган илк даврлар билан боғлиқ. Унинг маркази Нишопур шаҳри ҳисобланади. Бу таълимотга дастлаб буюк машойихлардан Абу Ҳафс Нишопурий, Ҳамдун Қассор, Абу Усмон Ҳирийлар асос солишган. Шу боисдан уша даврларда бу оқимни «ҳамдуния» ёки «қассория» оқими, деб аташ ҳам одат тусига кирган. Мазкур тариқат асосчиларининг бош назариясига кура ҳар бир суфий уз фазилатлари ва одамларга қилган яхшиликларини пинҳон тутмоғи, узини айбдор ва гуноҳкордек кўрсатиб юрмоғи даркор. Тоқим кишилар улардан бирон нуқсон ёки галат қидирсин. Яъни ҳар бир маломатий узининг олий хислати ва элга қилган хизматидан худбинлик ва гуруга берилмаслиги лозим. Уларнинг ақидасича, Оллоҳ кишининг барча яхшиликларини кўриб туради. Шунинг учун бу сифатлар ўзгаларнинг назарига тушиши ёки бўлмаса халққа кўз-кўз қилиниши шарт эмас. Маломатийлар муъминларнинг ўзаро адоватда бўлиши, мазҳаб таллашиб, низоъ пайдо қилишига қарши эдилар. Шунинг учун халқ улардан айб қидириб, камситиб, «маломат» қилсалар ҳам, бу тоифа вакиллари ҳеч ким билан муноқашага боришмас, «маломат қилувчи»лардан асло кўрқмас ва ранжимас эдилар.

Маломатийлар аслини уз нафсларининг маърифати, деб билишади ва маърифатни эса, раббий маърифатининг восиласи ҳисоблашган, шунга амал қилишган. Улар ибодатни банд билан Ҳақни боғлаб турадиган ришта, деб билишган. Шунинг учун улар қанчалик маломатга қолсанг, шунча гурур ва фиребдан йироқ бўласан, деган ақидага суянишган. Маломатий ички туйгуларни ташқарига чиқазишмас, зуҳд, риёзат ва кароматни изҳор этмоқни жоҳиллик, риё, деб билишган. Аксарият тадқиқотчилар маломатийларни энг инсондуст, адолатпеша, маърифатпарвар, Ҳаққа яқин аҳл, деб таърифлашган.

Тайфурия. Шарқда энг кўп тарқалган суфиёна таълимотлардан бири тайфуриядир. Унинг асосчиси унлаб машойихларнинг устоди, метиндек ирода соҳиби, буюк шайх, «султон-ул-орифин» Боязид Бистомийдир. Бу таъ-

лимотнинг асосини сукур, яъни купроқ халқдан узоқлашиб, хилвату узлатда, гушанишинликда фаолият курсатиш ташкил қилади. Демак, тайфурия тарафдорлари узлатга чекиниб, зикр тушиб, ҳақ ёди билан яшашни тарғиб этганлар. Мазкур таълимот моҳият эътибори билан жунайдия оқими назариясига зиддир. Боязид Бистомийнинг ақидасича, сукур (мастлик) хушёрлик (саҳв)дан устундир. Зероки сукурда инсонийлик сифати кутарилиб, илоҳийлик ғалаба қилади, яъни нафс фаносига Ҳаққа яқинлашади. Аммо аксарият тасаввуф донишмандлари, жумладан, Заҳириддин Муръаш бу таълимотга танқидий нуқтаи назардан ёндошган.

Жунайдия. Бу тариқатнинг асосчиси машҳур шайх Жунайд Бағдодийдир. Жунайдия тасаввуфда мастлик-сукур ҳолатидан хушёрлик-саҳвни устун қўйиб, хушёрлик табиий ҳолат, мастлик эса ғайритабиий руҳий ҳолатдир, деб таъкидлаган. Бу тариқат тарафдорлари ислом ақидаларига яқин, муътадил йул тутганлари учун олимлар Жунайд Бағдодийни суфизмда муътадиллик таълимотининг байроқдори, деб аташади. Абунаср Саррож, Абуали Даққоқ, Абулқосим Қаширий каби машҳур машойихлар жунайдия тариқатининг тарафдорларидандир. Кейинги асрлардаги исломий аҳкомлардан узоқлашишни истамаган қодирия, нақшбандия сингари бир қатор тариқатлар намояндаларига ҳам жунайдия таълимоти талаблари қул келган.

Нурия мактаби. Шарқда анча кенг тарқалган ва фаол суфистик мактаб ёки тариқатлардан бири Нурия мактабидир. Унинг асосчиси Хуросонлик шайх Ҳусайн Аҳмад Нурийдир. Бу тариқат тарафдорларининг ақидасича ҳар бир ориф фақат узгаларнинг манфаати ва осойишталигини уйлаб ҳаёт кечирмоғи зарур. Зероки бошқаларнинг ҳимоясини деб, уларга хизмат қилиб, фақирона яшашга ружу қилмоқ инсонни кибру ҳаводан асрайди, нафсни чегаралаш имкониятини яратади.

Қодирия тариқати. Ушбу тариқатта машҳур шайх Абдулқодир Гелоний (Гавсул Аъзам, Қутбул Аъзам) асос солган. Қодирия таълимотининг асосини қалбий риёзат ташкил этади. Бу таълимотнинг кўп жиҳатлари шофеия ва ҳанбалия мазҳаблари дунёқарашига яқин. Абдулқодир Гелоний ҳанбалия суннийларидан булиб, «Шайхи Машриқ» номи билан ҳам шуҳрат топганди. Уларнинг қарашлари билан шиалар назарияси уртаси-

да жиддий зиддият мавжуд эди. Шунинг учун Қодириялар Сафавийлар даврида Бағдодга ҳижрат қиладилар. Улар ҳамиша яшил либос кийиб юришган, яъни бу тариқат рамзи яшил ранг бўлган. Қодирия тарафдорлари, Мовароуннаҳр, Туркистон, Эронда кўп учраган.

Сухравардия. Ушбу тариқатнинг асосчиси Шаҳобиддин Абуҳафс Умар Сухравардийдир. Унинг асосини ибодат, зуҳд ва мужоҳадат, умуман, ирфоний маърифат ташкил этади. Сухравардия силсиласининг Ҳиндистонда Баҳоуддин Закариё Мултоний ривожланганди. Ҳозир ҳам Покистон, Ҳиндистон ва Афғонистонда сухравардия таълимотининг давомчилари бор.

Мавлавия. Шарқда анча машҳур ва кенг тарқалган мавлавия тариқатининг муассиси Жалолиддин Муҳаммад Балхий (Румий)дир. Унинг асосини осмоний жисмларнинг рамзи бўлмиш рақсу самоъ ташкил қилади. Мавлавийлар устозлари атрофида мусиқа жўрлигида завқ-шавқ билан гир айланиб рақс тушиб, қушиқ айтадилар, зикр тушадилар. Шунинг учун уларни «тавоф этувчи» — «чарх уриб айланувчи» дарвешлар дейишган. Улар шиддатли ҳаракат ва рақс жараёнида узидан кетишни Ҳаққа етиш они, деб билишган. Мавлавия асосан Усмонли Туркиясида равнақ топган. Улар чўкка қалпоқ кийиб юришга одатланишган. Ҳозир ҳам Туркиянинг Кунё шаҳридаги Мавлавий мақбарасидан куй таралиб туради.

Кубровия. Бу тариқат Урта Осиёда пайдо бўлиб, унга шайх Нажмиддин Кубро Хоразмий асос солган. Мазкур таълимот негизини ҳуфя зикр ташкил қилади. Улар Қуръонни ҳуфя ўқиб урганиш тарафдори эдилар. Кубровиялар бошқа тасаввуф тариқатларида булганидек, узлатда, гушанишинликда бўлишни, таркидунечиликни тарғиб қилганлар. Улар Урта Осиё халқлари маънавий-ижтимоий-сиёсий ҳаётида сезиларли рол уйнаган. Маждиддин Бағдодий, Саъдуддин Ҳамавий, Бобо Камоли Чандий, Сайфиддин Бохарзий, Нажмиддин Розийлар машҳур кубровия шайхларидан ҳисобланадилар. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш керакким, Кубровия тарафдорлари жавонмардликни узларининг муҳим фазилатларидан бири деб билишган.

Чиштия. Тасаввуфшуносликка доир адабиётларда Иброҳим Адҳам, Мўйниддин Чиштиийлар бу таълимотнинг дастлабки асосчилари, деб ўқтирилади. Бу тари-

қат асли Ҳирот атрофларида пайдо бўлиб, сунгра Ҳиндистонда кенг тарқалган. Чиштияларнинг таълимотига кўра Оллоҳ барчани тенг яратгани учун бандалари баробар яшамоғи зарур. Шунинг учун дардмандларга дармон бўлмоқ, очларни тўйдирмоқ олижаноб инсоний фазилатдир. Уларнинг ақидасича ҳар бир мўмин дарёдек сахий, офтобдек нурпош, заминдек таъзим — тавазуъда бўлмоғи даркор. Зероки Оллоҳ ана шундай бандаларини севади. Тенглик ва инсонпарварликни тарғиб этгани учун оддий меҳнаткашлар Чиштияларга кўп эргашдилар. Бу ҳаракатнинг пешвоси Муйниддин Чиштий (XII аср) Ҳирот яқинида туғилиб, Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида ўқиган. Сунг Бағдодга ҳижрат қилиб, машхур шайх Хожа Усмон Хоруний ҳузурда 20 йил хизмат қилади ва унинг қўлидан хирқа кияди. Шундан сунг Ҳиндистонга бориб, тасаввуфда ўз мактабини яратади.

Нақшбандия. Бу таълимотнинг асосчиси бухоролик Баҳовуддин Муҳаммад Нақшбанддир. Нақшбандийлик уз таълимоти асосини Абдулҳолиқ Гиждувонийнинг хуфя зикр ҳақидаги фикридан олган. Уларнинг ақидасича, ҳар бир суфи фаол инсон бўлмоғи, бирон-бир касб-кор билан шуғулланиб қўл кучи билан топилган ризқу рўзи эвазига кун кечирмоғи лозим, яъни «дил ба ёру даст бакор» бўлмоғи зарур. Шунинг учун ҳам нақшбандийлар гўшанишинлик, таркидунёчиликни қатъиян рад этишган. Нақшбандийликда муриднинг шахсияти ва тарбиясига, вазифа ҳамда масъулиятига алоҳида эътибор беришган. Шу сабабли бу таълимот Урта Осиё, Эрон, Афғонистон, Туркия ҳатто Кавказ каби минтақаларда кенг тарқалган. Унинг асосчиси «Баҳовуддин Балогардон» лақаби билан кенг халқ оммаси орасида дин ва маънавиятнинг буюк арбоби сифатида шуҳрат топган.

Бектошия. Кичик Осиёда вояга етган Ҳожи Бектош Валий (XII аср) бу тариқатга асос солган. Бектошийлар Алига муҳаббат қўйиб, шиаларнинг 12 имомини ардоқлаб, Оллоҳ, Муҳаммадга эътиқод қўйиш, шаръий таом ва шаробларнигина тановул этиш, аҳду паймонда собитқадам бўлишга риоя қилишган. Бектошийлар махсус дарвешлар манзилгоҳларида истиқомат қилсаларда мол-мулклари кўп буларди. Бектошийлар манзили-дайрини муршид (бобо) назорат ва идора қилиб

турган. XIX асрга қадар бектошийлар Туркия сиёсатида кучли таъсирга эга эдилар. Зероки, улар мамлакатдаги асосий сиёсий оқим яничарларни қуллаб-қувватлар эди. 1826 йили яничарлар корпуси тор-мор этилгач бектошийлар фаолияти ҳукумат томонидан таъқиқлаб қуйилди. Натижада бу тариқат тарафдорлари ўз қароргоҳларини Албанияга кучирадилар. Аммо бектошийлар ҳамон яширин фаолият олиб боришар эди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг эса мамлакатда бектошийлар янада жонланишди.

Бундан ташқари утмишда Машрикзаминнинг турли минтақа ва шаҳарларида «Шотирия», «Аҳрория», «Ҳакимия», «Харрозия», «Ҳафифия», «Сайёрия», «Рофеъия», «Ҳайдария», «Шозилия», «Неъматуллоҳия», «Нурбахшия» сингари турли тасаввуф мактаб ва тариқатлари фаолият курсатиб, ирфоний маърифат инкишофига у ёки бу даражада улуш қушган. Жумладан, XIX асрда Эронда пайдо булган «Неъматуллоҳия» тариқатининг пайрав ҳамда давомчилари мамлакатда ҳозир ҳам мавжуд. Ушбу рисоланинг алоҳида фаслларида «Яссавия» ҳамда «Нақшбандия» тариқатлари кенг талқин этилганлиги учун муқаддимада уларга батафсил тўхташни лозим топмадик. Умуман, тариқатлар хусусидаги маълумотноманинг иложи борича мухтасар бўлишига интилдик.

ҲАБИБ АЖАМИЙ

Ҳабиб Ажамий Шарқ суфизмининг буюк намоёндаларидандир. У Басрада сарватманд оилада туғилган. Отасидан катта бойлик мерос қолгани учун ана шу маблағни одамларга қарзга бериб, фойда эвазига судхурлик билан кун кечирарди.

Кунлардан бир кун Ҳабиб гушт, сабзавот ва нон келтиради. Хотин қозон осиб овқат пиширади. Таом энди тайёр булганда эшикка гадой келиб, тиланчилик қилади. Воқеа давомини Муҳаммад Сиддиқ Рушдий «Тазкират-ул-авлиёи туркий»да қуйидагича баён этади: Ҳабиб сойилга дуруштлуқ бирла қичқирдиким:

— Мен боримни сенга берган бирла сен зардор бўлмассан, аммо мен гадой бўлиб қолурман.

Сойил новмид бўлиб ёнди. Қачонки мазлума таомни олгали қозонга борди, кўрдиким гушт қора қон

буллубдур. Хотин муни куруб куркди ва чиройи саргайди ва Ҳабибнинг илкидан тутуб қозон бошига келтуруб деди:

— Кургилким, сенинг шумлигингдин ва молингни судга бергонингдин ва гадойга дуруштлуқ қилгонингдин бизга на булутдур.

Ҳабиб ани курди эрса ичига бир ут тушдиким, ҳаргиз ул ут кам булғуси йукдир. Ҳабиб айтди:

— Эй хотун, тавба қилдиким минбаъд бу ишни қилмағайман.

Шундан сунг Ҳабиб қарздорлардаги пулларида ҳам воз кечиб, Ҳасан Басрий ҳузурига бориб, батамом илоҳий ишққа берилиб, сүфизмнинг барча қонун-қоидаларини урганеди. Бор маблағини сарфлаб, Фрот дарёси соҳилида мухташам Хонақоҳ куриб, элни ҳақ йулига ҳидоят қила бошлайди. Халқ орасида унинг руҳий кудрати ва кароматлари хусусида кўп нақллар бор. Ҳатто у дарёдан кўприксиз утиш салоҳиятига ҳам эга булган экан. Ҳабиб Ажамий манбаларда курсатилишича ҳижрий 120 йили вафот этган.

* * *

Келтирубдурлар, бир кун намози шом вақти бирла Шайх Ҳасан Ҳабибнинг масжиди олдидан утар эрди. Ҳабиб намози шомга такбир айтди. Ҳасан намози шомга масжидга кирди. Ҳабиб намозга турди. Ҳасан иқтидо қилғоли келиб эрди.

Ҳабиб «алҳамдиллalloҳ»ни «алҳам» уқиди. Ҳасан «мунинг орқасида намоз утамак раво эрмас» деб намозни танҳо утади. Ва кечаси ҳақ субҳона ва таолони тушида курди.

Сурди:

— Худовандо, сенинг розилигинг не ишдадур?

Ҳақ таоло деди:

— Эй Ҳасан, менинг розилигимни топиб эрдинг, аммо қадрини билмадинг.

Айтди:

— Худовандо, ул на эрди?

Худои таоло айтди:

— Эй Ҳасан, агар сен Ҳабибнинг орқасида намоз утасанг эрди бу намозинг ҳамма умрингда қилгон намозингдан хуброқ эрди, аммо сен ибратнинг галатини курдинг, ниятинг ростлигига боқмадингким, «Иннама ало амалу ба алнияту» — амалнинг қабули ниятинг ростлиги бирладур.

* * *

Нақлдурким, ийди Қурбонга икки кун қолғонда Ҳабибни Басрада кўрдилар. Тонгласи арафа куни Арофатда кўрдилар.

* * *

Ҳадисда келубдирким, «Иннало таоло наззора ало совинум ва ло ало амалакум ва лаким наззора ало қулубакум ва ниятакум» — ҳақ таоло сизларнинг сузларингизга ва қилгон амалларингизга боқмайду ва лекин кунгилларингизнинг ниятларига боқар ва кунгил бирла тилнинг оросида тафовут ва фарқ бисёрду.

* * *

Нақл қилибдулар, бир кун Шайх Ҳасан Ҳажжодан қочиб Ҳабиб Ажамийнинг масжидига кириб яширунди.

Ҳажжонинг кишилари излаб Ҳабибнинг эшигига кирди.

Ҳабибдин сурди:

— Бу кун Ҳасанни кўрдингизму?

Ҳабиб айди:

— Кўрдум.

Сурдиларким:

— Қайдаду?

Ҳабиб деди:

Ушбу масжидга кирди.

Масжидга кириб ҳарчанд боқдилар. Ҳасанни топмадилар.

Ҳасан деди:

— Неча марта иликлари менга тегди, аммо мени кўрмадилар. Охир улар Ҳасанни тополмай чиқиб кетдилар. Андин кейин Ҳасан чиқиб айдилар:

— Эй Ҳабиб устодлиқ ҳаққини сақламадингму? Бу душманларга нишон бердинг.

Ҳабиб деди:

— Эй устод, менинг бу рост сузларимдин ҳар иккимиз халос бўлдуқ. Агар мен айтсам эрди, ҳар иккимиз гирифторм булур эрдик. Ондин Ҳасан айди:

— Эй Ҳабиб, сен қайси дуони уқидингким, мени улар кўрмадилар?

Ҳабиб айди:

— Ун мартаба «оят ал-курси» ва ун мартаба «омин ал-расул» ва ун мартаба «кулху оллоху аҳад»ни ўқидум ва дедум, «Худовандо, Ҳасанни сенга топширдим».

* * *

Келтирибдурлар, бир кун Ҳасан бир ерга бормоқ учун чиқди. Дарё лабига келиб, дарёдин утмакнинг андишасида ултуруб эрди. Ҳабиб етиб келди. Айди:

— Эй имом, не важҳдин тухтаб турдингиз?

— Кемани келтиргунча турдум.

Ҳабиб айди:

— Устод илмни мен сиздин ургандимким, ҳалойиқга ҳасуд қилмоқни кўнглингиздин чиқоринг ва дунёдин кўнгил совутинг. Ва худованди таолодин келган балони ганимат билинг ва ҳамма ишни худодин кўринг, ондин кейин дарёга қадам қўйинг ва утинг деди. Ҳабиб сувга қадам қўйди, утиб кетди. Ҳасан муни куруб беҳуш бўлиб йиқилди. Қачонким ҳушига келди сўрадиларким:

— Эй имом, сизга на бўлди?

Ҳасан деди:

— Ҳабиб мени шогирдим эрди, бу вақтда менга маломат ва эътироз қилди ва дарёдин ўтиб кетди, мен туруб қолдим. Тонгла қиёмат кунни қичқирсаларким, дузах устида Сиротдин утинглар, деб мен бу янглиг боқиб қолсам ҳолим не кечгувсидир? Андин кейин Ҳасан айди:

— Эй Ҳабиб, бу мартабани қайси иш била топдинг?

Ҳабиб айди:

— Сизга қоғоз юзини қаро қилгон илм бирла менинг кўнглум саҳфаси оқарди, яъни сиздин урганган илм — амал бирла бу мартабани топдим: «Ғайрга фойда еткургон илмим менга фойда еткурмади», яъни бу мартабаи кароматдин утуб валоятга улашубман. (Бу ерда аҳли толибга гумон тушмагайким, Ҳабибнинг даражаси Ҳасаннинг даражасидан баланд бўлмай, анинг учунким, ҳеч мақом ва мартаба худонинг йулида илмининг мақом ва мартабасидан зиёда эрмасдур, ушбу жиҳатдиндурким, ҳеч нимарсаннинг зиёдалигини талаб қил-ғоли келмабдур, магар илмининг зиёдалигини талаб қил-ғоли фармон келибдур. Чунончи бу оят ҳадис пай-

гамбар саллалоҳи алайҳи вассалламга келибдурким, «Қул рабби золини уламон» — айтгил эй Муҳаммад, парвардигоро, менга бу илмни зиёда қилгил).

ҲАСАН БАСРИЙ

Қуплаб машойихларга пешволик қилган, замонасининг аксарият арбобларини ақлу заковати билан лол қолдирган машойихлардан бири Ҳасан Басрийдир. Булажак буюк авлиё, забардаст олим пайгамбаримиз с.а.в. хотинлари Умма Салама разияллоҳу анҳунинг озод этилган чурилари Хайра хонадонида дунёга келган. Унга онамизнинг узлари «Оллоҳ баракатли қилсун» деб исмини Ҳасан қуйганлар. Унинг отаси саҳоба Зайд ибн Собитнинг озод этилган қули Ясор эди. Булажак Шайхнинг туғилган йили сарчашмаларда аниқ қайд этилмаган.

Унинг дастлабки тарбияси билан «илмда юксак мавқега эга бўлган» Уммо Салама шугулландилар, уни эмиздилар. Кейин эса Набий масжидидаги саҳобалардан таълим олган. Ҳасаннинг камолотида Ҳазрат Алининг даъвату ваъзалари, ҳикматлари, шахсий ибратлари муҳим роль уйнади. Ҳасан 14 ёшга етгач, оила Басрага кучди ва у «Ҳасан Басрий» номи билан шуҳрат қозона бошлади. Бу ерда Абдуллоҳ ибн Аббосдан тафсир, ҳадис, қироат илмларини ўрганди. Басра ва унинг атрофида бир қанча илмий доира — ҳалқа бор эди. Ҳасан Басрий уларга фаол қатнашиб тил билими, илми бадеъ, фикҳ ва бошқа замона билимларини урганиб, забардаст фикҳ донишманди даражасига етади; халқ наздида ваъз айтиб, маърузалар уқий бошлади. Барча хосу ом унинг нутқларини мароқ билан тинглар, ҳикматларини ёд олишарди. Ҳасан умр буйи муминларни маърифатга, золимларни адолатга ҳидоят этишни узига одат қилиб олди. Робия Адавия, Иброҳим Адҳам сингари бир неча машойихлар Ҳасан Басрийнинг дуосини олган, унинг қулидан хирқа кийган. Шайх тахминан 80 йил умр куриб, ҳижрий 110 йили Басрада вафот этган. Унинг ҳикмат ва кароматлари, у ҳақда ҳикоятлар барча тазкира ва маноқиблардан жой олган.

* * *

Дунё ва унинг ҳолати хусусида суровчиларга қайтарган жавоблари Ҳасан Басрийнинг пурмаъно ҳикматлари жумласига киради: «Мендан Дунё ва охират ҳақида сурадинг. Дунё ва охират Машриқ ва Мағриб ҳолатига ўхшайди. Уларнинг бирига қанча яқин борсанг, иккинчисидан шунча узоқлашасан!».

* * *

Сен мендан бу дунёга тавсиф беришимни сурадинг: Мен аввали азоб-уқубат, охири йўқлик бўлмиш бу дунёнинг нимасини тавсиф қилайин! Унинг ҳалотида мукофот, ҳаромида азоб бор. Бунда ким бойиса, фитнага дучор бўлади, кимки қашшоқлашса, уни маҳзунлик эгаллайди.

* * *

Ҳолимизга вой бўлсин! Узимизга ўзимиз нима қилиб қўйдик? Динимизни хорладик, дунёимизни заҳарладик, хулқимизни буздик, кийим-кечак ва кўрпа-тушагимизни янгиладик.

* * *

Кимдир қинғир йулга кириб, бировнинг молини ейди. Унинг таоми зўрлик, хизмати мажбурийликдир. У киши аччиқдан сўнг ширинни, совуқдан сўнг иссиқни, қуруқдан сўнг серсувликни хоҳлайди. Агар жуда тўйиб кетса, овқатни ҳазм қила олмаганидан кекиради: «Эй хизматкор овқатни ҳазм қиладиган бирон егулик келтир» деб буюради.

Эй нодон, сен шу йўсинда уз динингни ҳазм қиляпсан, холос. Ҳой, муҳтож қўшнинг ҳолига боқ! Сенга кўз тикиб турган бечораларнинг ҳоли не кечди? Оллоҳнинг кўрсатмаларига амал қилганинг шуми?! Кошки умр ўткинчи эканини билсанг эди.

* * *

Ҳажжож ибн Юсуф Сақофий Ироққа ҳоким бўлгач Куфа билан Басра орасидаги Восит шаҳрида узига муҳташам уй қурдирди. Сўнгра еб-ичиб, байрам қилиб, кейин ҳақиға дуо этишлари учун одамларни чорлади. Ҳасан ана шундай жамоат жам бўлган фурсатдан фойдаланишни кўнглига тугиб қўйди. Одамларга панд-

насиҳат қилиш, Оллоҳни эслатиш, дунё зеб-зийнатларига ҳирс қўйишдан қайтариш ниятида йўлга чиқди.

Қурилган бинони куриб, унинг ҳашаматидан ажабланди. Одамлар эса уша баҳайбат қасрни тавоф қилар эдилар. Ҳасан ниятига мувофиқ равишда оломонга қараб сўзлади:

— Биз золимлар золими нима қурганини кўрдик, албатта. Фиръавн бундан ҳам баланд ва кўркам бино кўрдирганини яхши биламиз. Бироқ Оллоҳ таоло Фиръавнни ҳалок этди ва биносини қулатди.

Ҳасан шу зайлда сўзлайверди. Шунда уша ерда ҳозир бўлганлардан бири золим ҳокимнинг ҳайбатидан кўрқиб:

— Кифоя қилар энди, э Абу Саид, кифоя қилар энди? — деди.

— Оллоҳ таоло илм аҳлига билганларини яширмай, одамларга очиқ баён этиш масъулиятини юклаган!

Ғазабланган Ҳажжож эртасига маслаҳаттуйларига заҳрини сочди:

— Улим сизларга, сизларга улим бўлсин! Басралик бир қул чиқиб бизга хоҳлаган гапини айтса-ю наҳотки сизлардан бирон тирик жон унга рад жавобини бера олмаса. Оллоҳга қасамки, мен сизларга унинг қонини ичираман, эй кўрқоқлар жамоаси!

Шундан сунг Ҳажжож қилич ва кунда ҳозирлашга буюрди. Мосламалар тайёрланди. Жаллодлар чақирилди. Ҳасанни олиб келиш учун миршаблар жўнатилды. Бир пасдан сунг Ҳасан кириб келди. У қилич, кунда ва жаллодни кўрган маҳали лабларини қимирлатиб кўйди. Ҳажжожга муминларнинг улуғи, Оллоҳ йўлига даъват этувчиларнинг энг саботлиси рубару келганди. Ҳасанни бундай ҳайбатли кўрган Ҳажжож шошиб қолди ва:

— Мана бу ерга, Абу Саид, мана бу турга... — дея дудуқланди. Одамлар бу манзарани ҳайратланиб томоша қилар эдилар. Чунки Ҳажжож Ҳасан Басрийни уз ўрнига утқазиб қўйганди.

Ҳасан Басрий жойлашиб олгач, Ҳажжож ундан баъзи ишлар хусусида масала суради. Олим унга шошилмай, лунда, чиройли ибора ва қатъий асос билан жавоблар қайтарди.

— Сиз илмлилар улуғисиз, эй Абу Саид, — деди Ҳажжож барча масалаларга қаноатланарли жавоб ол-

гач. Сунг ораларидаги зиддиятни бартараф этиш ниятида унинг соқолига мушк суртди ва кузатиб қўйди. Ҳасан Басрийнинг изидан эшиккача бир хизматкор эргашиди:

— Эй Абу Саид, билишимча ҳоким сизни мутлақо бошқа ниятда чақирган эди. Келган пайтингизда лабларингиз қимирлаганини кўрдим. Шунда нималар деган эдингиз, — дея сўради у.

Ҳасан деди:

— Эй неъмат ато этгувчи ва кулфатда паноҳ бергувчи Эгам! Оловни Иброҳимга совуқ қилиб, саломат қолдирганингдек, мени ҳам Ҳажжож азобидан асраб, саломат қилгин, дея дуо этган эдим.

* * *

Андоқ келтирибдурларким, Шайхнинг бир муриди бор эрдиким ҳар қачон Куръондин оят уқиса, фарёдлар қилиб узини ерга урар эрди.

Анга айди:

— Эй угул ончаки қилурсен, узингни тухтатгунча қувватинг бўлса тухтамасанг умринг ичидаги ибодатингни хирмонини фано утида куйдиурсен. Агар узингни тутмоқга қувватинг ва ихтиёринг бўлмаса менга ҳам пора бергайсен ва гарна мани ун манзил йироқ ташлагунгдур. Андин кейин айди: албатта шайтон ҳар кишигаким ҳоюҳаво анингдин пайдо бўлса, ул шайтондиндур. Ҳазрати Шайх бунда ҳукми ғолибга қолиб сақай шайтонни дебдурларким, баъзи ҳол доим раҳмоний булур. Ва бу маънининг ифодасини шарҳ қилиб, айтибдурларким узингда бу сайқани дафъ қилмоқга қадр қувватинг бўлиб, сандин сайқа пайдо бўлса, ул шайтонийдур.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир кун шайх Ҳасан мажлисда ултуруб ваъз айтур эрди. Ҳажжож бисёр лашкар бирла тиглар тортиб, сипарлар кўтариб мажлисга кириб келди ва ултурди. Бир бузурге ҳозир эрди айдики, Ҳасанни не имтиҳон қилоликим бу кун имтиҳон куни. Ҳасан бир зарра илтифот қилмадилар ва ҳаргиз анинг тарафига қарамадилар. Ва айтур сўзларидин ёнмадилар. Мажлис тамом бўлди, ул бузург айдиким Ҳасандур, охир Ҳасандур. Ул бузург Ҳасан олдига келиб:

агар эр кишини кўрмоқ издасанг бу эрнинг жамолини кўрингузлар.

Ҳажжожни туш кўрдиларким арафоти қиёматга тушибди. Айдиларким не тиларсен? Айдиким ани тиларменким, аҳли тавҳидлар тиларлар. Бу сўз андин эрдиким жон берур вақтда айдиким: Худовандо сала бирла бир овуч тупроқга ўзунгнинг Гаффор ва Акрам ва ал-Караминлигинг кўрсатгилким ҳамманинг кўнглида ва оғзида будурким мани дўзахга ташлагайсен ва магфират қилмагайсен. Мани бу халойиқнинг тамизлигининг чиқорғил ва буларга фаол ал-муридлигининг кўрсатгил. Бу сўз шайх Ҳасанга етди у айди: анга ухшарким бу чиркин бу айёрилиқ бирла охиратни ҳам алдагай.

* * *

Нақлдурким, бир кун шайх Ҳасаннинг хонақоҳи эшиги тубида бир киши ўлтуруб эрди. Шайх Ҳасан хонақоҳнинг ўзасида намоз қилур эрди. Саждада онча йиғладиким, кўз ёши нарвондин ул кишининг энгагига томди. Ул киши қичқирди: бу сув нопокму ё оруғмудур? Шайх Ҳасан деди: энгагининг ювғилким, гуноҳларингни яширур.

* * *

Дебдур, одамдин қўй авлороқдурким бир қўйчи неча юз қўйни утлоғдин ёндиродур, аммо халқни Худои азза ва жалла сўзи гуноҳдин ёндиролмайдур.

* * *

Дебдур, очлиқ Худойи таолонинг ер юзида қўйган таомидурким, содиқларнинг бадани анинг бирла қувват олур.

* * *

Дебдур, очлиқ муридларга тавбадир.

* * *

Дебдур, дин ва имон таъма қилгондин зоеъ бўлур, яъни йўқ бўлур.

* * *

Дебдур, яхши бирла гуноҳнинг замони (умри) камроқ бўлур.

* * *

Дебдур, муридга, яъни тариқат йулига кирган кишига уч нимарса зарурдир: аввал ултурғунча макон, иккинчи тириклик қилгунча ризқ ва рўзона, учинчи илмеки анинг бирла ҳунарпешаси булгай.

* * *

Дебдур, вақтеки мурид тула емоққа мубтало булса, фаришталар анинг ҳолига йиғларлар.

* * *

Дебдур, ҳар киши емоққа ҳарис булса, ботга нафс утида куйиб кетар.

* * *

Дебдур, ҳар кишиким анинг сўзи ҳикматдин ташқаридур айни офатдур.

* * *

Дебдур, ҳар кишиким қаноат қилса, халқга муҳтож булмас ва кишиким нафс ҳавосига голиб келса, озодлик топар.

* * *

Айтибдурлар, Шайх қошига бир аробий келди ва сабрдин савол қилди. Шайх айди: сабр икки хил булур: аввал балога сабр қилмоқ, иккинчи, ул гуноҳлареки Худои таоло пур бандаларини анингдин маън қилибдур сабр қилмоқ. Чунончи уғурлик қилмоқ, ноҳақ кишини пулини олмоқ ва зино қилмоқ.

ИБРОҲИМ АДҲАМ

Шарқда «Уммул булдон», «Қуббатул ислом» номи билан машҳур булган Балх энг қадимий шаҳарлардан бири ҳисобланади. У дастлаб зардуштийлик, кейин эса буддизм дини марказларидан ҳисобланган. Бу куҳна маданий манзилдан куплаб дин, илм-фан, бадий сўз санъати арбоблари етишиб чиққан. Ана шулардан бири саргузашти халқ орасида сонсиз ҳикояту ривоятлар, қиссалар пайдо булишига замин яратган Иброҳим Адҳамдир.

Иброҳим Адҳам зодагон оилада дунёга келди. Ёшлигида яхши билим олди, илоҳиётга қизиқиб, ҳақ йулига кирди. Бир оз вақт шаҳар ҳокими вазифасида ишлади. Унинг ҳақ йулида фидойликка кириши ҳақида шундай нақл бор: тунлардан бир тун Иброҳим Адҳам уз саройида ухлаб ётса, томида биров юрганини сезибди. Ҳовлига чиқиб қараса, ҳақиқатдан ҳам томда биров тимирскиланиб юрганмиш.

— Ҳай кимсан, кечаси томда нима қилиб юрибсан,— сўрабди.

— Туямни қидириб юрибман, — дебди ҳалиги одам.

— Қанақа одамсан, томда туя нима қилади, — дебди Иброҳим Адҳам.

— Сен ҳокимлик тахтида утириб Ҳаққа етаман деб юрганингдан сўнг, мен томда туямни қидирсам нима қилибди, — жавоб берибди у.

Бу гап Иброҳим Адҳамга қаттиқ таъсир қилиб, бутун давлати, оиласидан воз кечиб, зоҳидона ҳаёт кечиришга аҳд қилиб, саҳрога чиқиб кетибди. Бир чупонга шоҳона кийимларини бериб, дарвешлар либосида пиёда Маккага қараб жунабди.

Бу ерда Иброҳим Адҳам мусофирлар хизматини қилиб, фаррошлик вазифасини бажаради; Фузайл Аъз, Суфен Сурий сингари суфийлар суҳбатида бўлади. Сунгра Шомга бориб, умрининг охиригача шу ерда яшайди. Тахминан ҳижрий 144 йили Бизонс дарёси учун булган жангда ҳалок бўлади. У ҳалолу пок, уз қул кучи билан яшаш, кишилар назр-ниёзи, инъом-эҳсонини олмаслик тарафдори эди. Шунинг учун умр буйи фаррошлик, дурадгорлик, мошоқ териш ёки одамларнинг бугдойини янчиб бериб, богини қараб, кутариш эвазига ризқи рўз топиб кун кечирарди. Унинг ҳаётини тасаввуфда Будда турмушига қиёс қилишади. Чунки Будда ҳам ҳақни деб, оддий халқни деб фақирона ҳаёт кечиришни ихтиёр этган.

Бир қалбга Худо ва дунё муҳаббати сифмайди.

Инсоннинг бир йула ҳам Оллоҳга, ҳам дунёга эришмоғи мушкулдир.

Бир қавмга ҳукмрон бўлгандан кура бир нафсга ҳоким бўлмоқ афзал.

Амалсиз ақл ақл эмас.

* * *

Келтирибдурларким, уч киши Иброҳим Адҳам бирла ҳамроҳ булдилар. Бир кеча бир кўхна масжидга кириб ибодат қилдилар. Вақтеки уйқуга машғул булдилар. Иброҳим то субҳгача масжиднинг эшигида ура турди. Сурдилар:

— Не учун мундоғ турдинг?

Иброҳим Адҳам деди:

— Қаттиқ совуқдир, совуқ шамол масжидга киродур. Ман эшикни тутуб, шамолни киргали қўймай, узумни эшикнинг урнида тутуб турдум, совуқнинг озори сизга камроқ етгай.

* * *

Келтирубдирларким, Суҳайл бинни Иброҳим айтур: Иброҳим Адҳам бирла бир сафарда бўлдум. Ман сафарда огридим. Ҳар неки илқида бор эрди, ҳаммасини манга сарф қилди. Ва бир эшаки бор эрди, ани ҳам сотиб манга харж қилди. Ва мен соғайдим ва яхши бўлдум.

Сурдумким, эшакни нима қилдинг?

Деди:

— Сотдим!

Ман дедим:

— Манга молу мақдурим йўқдур, нимага минарман?

Иброҳим деди:

— Менинг бўйнымга мингил, деб то уч манзилга боргунча мани бўйнига миндуриб олди.

* * *

Нақлдурким, ҳар киши Иброҳим Адҳам бирла ҳамсуҳбат бўлгали келса, Иброҳим айтур эрди:

— Уч ишни бажо келтургил, ман бирла ҳамсуҳбат бўгил. Аввал улки, ҳар не хизмат лозим булса, ман қилай. Иккинчи улки, намозга ман азон ўқуй, учинчи улки, ҳар нима нисор келса, ҳаммамиз баробар олгаймиз.

Бир вақтда бир киши дедиким:

— Манинг бу ишларга тоқатим йўқдур.

Иброҳим деди:

— Санинг ростлигингдан таажжуб қилурман.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни жами Шайхлар ултуруб эрдилар, Иброҳим Адҳам уларнинг суҳбатига келди. Йул бермадилар.

Дедилар:

— Ёнгилки, доғи сандин подшолик ва ҳукуматнинг сассиғи келодур.

* * *

Нақл қилибдурларким, Иброҳим Адҳамдин сурдилар:

— Не ҳолда кунингни утказурсан?

Иброҳим деди.

— Тўрт от сақлабман: бирининг оти Шукрина, бирининг оти Сабрина, бирининг оти Ихлос ва бирининг оти Тавба. Агар менинг олдимга бир неъмат келса, Шукур отига миниб анинг олдига чиқарман. Агар малол манга юзланса, Ихлос отига миниб, рубару булурман. Ва агар манда гуноҳ пайдо булса, Тавба отига миниб, қувлаб қочарман.

РОБИЯ АДАВИЯ

Робия Адавия Шарқ тасаввуфида ҳақиқий муҳаббат-ишқи илоҳий гоясини тарғиб этган биринчи мутасаввиф аёлдир. У тахминан 713—718 йиллар оралигида Басрада донишманд Исмоил Адавий Кайси оиласида дунёга келган. Қиз оилада туртинчи фарзанд бўлгани учун унга «Робия» ном қўйишган. Уни гудаклигидаёқ ўғирлаб, қул сифатида сотиб юборишган экан. У табиатан шоира ва халқ қўшиқларини юксак маҳорат билан ижро этадиган лапарчи-хонанда бўлган. Ана шу сифатлари учун Хожаси уни озод этади. Шундан сунг Робия бу дунё меҳридан юз угириб, ишқи қулга боғланади. Бир неча йил саҳрода чодирнишинлик қилиб, ўзига куплаб муридларни жалб этгач, Басрага келади; замонасидаги куплаб донишмандлар билан баҳсу талашларда бўлади. «Кашф-ул мажҳуб ли арбул-қулуб», «Тазкиратул авлие» сингари манбаларда у ҳақда рангбаранг, турли-туман нақллар, ҳикояту ривоятлар келтирилган.

Нақл қилишларича кунлардан бир кун Робия бир қулида оташ ва иккинчи қулида сув ушлаганча кучада кетаётган экан.

— Бу не ҳол, буларни не қилмоқчисиз, — сурашибди уни ўраб турган одамлар.

— Олов билан жаннатга ут қуюман, токим одамлар биҳиштга кириш умиди билан юрмасинлар, сув билан эса дузах оташини сундираман, токим одамлар бу қурқинч ва азобдан абадулабад қутулсинлар, — жавоб берибди Робия. Зероки, у Оллоҳга ибодатни чин муҳаббат билан, бетама, қилган иноятига, берган умрига шукроналик билан адо этишни уқтирарди.

Робиянинг ақидасича азалият ҳақиқати, ишқи илоҳий маърифатнинг асл моҳиятидир. Обид билан Ориф уртасидаги фарқ ҳам ана шу ҳақиқат моҳиятини қандай англаб етишидадир. Унинг таълимоти асосида Одаму Олам бирлиги ётади. Шунинг учун ҳам олима ғоясининг асосини пок ахлоқ, юксак даражадаги инсонпарварлик ташкил қилади. «Боязид Бистомийдан Нуралишоҳи Гунободийгача»... китобининг муаллифи Абдулрафеъ Ҳақиқат томонидан аниқланишича Робия Адавия умрининг охирларида Байтул муқаддасга кучиб бориб яшаган ва уша ерда 781 йили вафот этган.

«Модомики гуноҳларингизни яширишга интилар экансиз, яхшиликларингизни пинҳон тутишга ҳам одатланинг», дейди ҳикматларидан бирида Робия.

Робия араб тилида кўплаб қушиқ ва шеърлар яратган. Сарчашмаларда Робия шеърларидан намуналар келтирилган. Жумладан Фаридуддин Атторнинг «Тазкират-ул-авлиё» ҳамда «Мантиқут тайр» достонида Робия ҳақида фикр юрита туриб, шеърларидан мисол келтириб ўтади. Робиянинг каромат ва шижоатлари хусусида кўплаб ҳикоят ва нақллар тарқалган.

Ҳасан Басрий бир куни Робиянинг ибодатхонасига бориб деди:

— Эй Робия! Кишидан ўрганган ва ҳеч кимдан эшитмаган, пайваста кунглингга тушган илмдан манга бир ҳарф ўргатгил.

Робия деди:

— Бир қамиш иф йигириб эрдим. То ани сотиб гизо қилгайман. Икки пулға соттим. Бирини бир илкимга олдим ва яна бирини бир илкимга олдим ва

қурқтимким, иккисини бир қулимга олсам, икковлон жамъ булиб мени йулдан чиқоргайлар. Бугун кунглумга тушган кушойиш ушбудир.

* * *

Нақлдурким, бир неча киши озмойиш ва имтиҳон қилмоқ учун Робиянинг қошига келдилар. Ғаразлари буким, бир неча суз унга дегайлар. Робия анга жавоб тополмағай.

Бас дедиларким: худо ҳамма фазилат ва зиёдалиқни ва улугликни эр кишига берибдур; пайгамбарлик тожини эр киши бошига қуйибдирлар, каромат путасини эр кишининг белига боглабдурлар.

Ҳеч хотинга пайгамбарлик етмабдур. Сен бу кароматларни қайдин урарсен?

Робия деди:

— Ҳар неки дерсизлар, ростдур: худпарастлик ҳам эранлардин чиқди. «Сизнинг худойингизман» деб даъво қилмоқ ҳам эранлардан чиқди. Ҳеч хотин ҳаргиз «ҳожӣ қиз» булмабдур, «ҳожӣ қизи» ҳам эранлардан чиқибдур.

ФУЗАЙЛ АЁЗ

Шарқ суфизми тарихида, суфийлар ҳаёти ва фаолиятида ажабтовур воқеалар, фавқулодда ҳодисалар, ноғиҳоний таъсир натижасида янги бир ҳаёт тарзини бошлаш сингари ҳолатлар кўп учрайди. Машҳур Шайх Фузайл Аёзнинг ҳаёт йули ҳам ана шундай кечган.

Фузайл тахминан 728—731 йиллар орасида Марв шаҳрида туғилган. Унинг болалиқ ва йигитлик онлари Сарахс, Обевард шаҳарларида утган. Абу Али Фузайл бинни Аёзнинг ёшлиқдаги устози, касб эгаллаш, уқиш-урганиш жараёни ҳақида манбаларда аниқ далиллар мавжуд эмас. Аммо барча сарчашмаларда ёшлигидан инсонпарвар, адолатпеша, халққа зулм утказадиган ҳукмрону зодагонларга нафрат билан қарагани учун йигитлик палласида йултусарлар гуруҳига қушилиб кетгани уқтирилган. Унинг ўз хунаридан тавба қилиб, ирфон йулига утиши ҳақида кўплаб ривояту ҳикоятлар тарқалган. Улардан бир нечтаси Фаридуддин Аттор-

нинг «Тазкират-ул-авлиё»сида келтирилган. Нақл қилишларича Фузайл пистирмада бир карвонни горат қилишни мулжаллаб пайт пойлаб етган экан. Карвонда бир аёл боласи билан ҳамроҳ экан. Иттифоқо бола бақириб йиглаб юборибди. Шунда онаизор:

— Вой болам, жим бўл! Фузайл овозингни эшитса, бизни талайди, деб уни тинчита бошлабди.

Шунда Фузайл хушёр тортиб, «Наҳотки оналар менинг номимни айтиб, фарзандларини кўрқитиб, тинчлантирадиган даражага етган бўлса» деб қилмишидан пушаймон булиб, саҳрога қараб йул олибди. У йул юрибди, йул юрса ҳам мул юрибди. Охир бир карвонсаройга етиб келиб, жон асрабди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Фузайл оддий чориқ, шолчадан чакмон, жулдурвоқи қалпоқ кийиб юрар, беш вақт намозни қанда қилмас, карвондаги кекса, камбағал, ёш-яланг аёлларни талашга йул қўймасди.

Шу кетганча Фузайл куп шаҳарларни кезади, суфию донишмандлар суҳбатида бўлади. Охири бир карвонга қўшилиб, Куфа шаҳрига ҳижрат қилади. Масур бинни Муътамар, Имом Жаъфар Содик, Сулаймон Тамимий, Ҳамид Товал, Яҳё Ансорий сингари донишмандлардан дарс олади, машҳур шайх Суфиён Сурий билан дўстлашади, куплаб ровийлардан ҳадис тинглайди. Ва тез орада утмиш билан видолашиб, буюк мутасаввиф сифатида шуҳрат қозонади. Аммо дин ва дунё, замон ва охират масаласидаги бахсларда Куфа уламолари билан Фузайл орасида зиддият пайдо бўлади. Айниқса Фузайлнинг зодагонлар, бою хокимлар томонидан бериладиган инъомларнинг «ҳаром», «уларнинг қаердан олинганлигини билмоқ керак» дейиши уларга ёқмасди. Натижада у Маккага кўчишга мажбур бўлади. Манбаларда зикр қилинишича бу ерда фаррошлик билан кун кечирар экан. Куфа аҳлидан юз берган дилгирлик Фузайлни батамом хоксорона, одамлардан четда бурчак-кунжақда яшашга олиб келади. Бу ўз-ўзи билан — Ҳақ билан бўлмоқ ва ҳаққа етмоқ нишонаси эди. Минглаб маккаликлар унинг суҳбатида булиш ва дуосини олишни истарди. Аббосий халифалардан Хорун ар-Рашид Фузайл билан дийдор куришишга келгани хусусида бир қанча ҳикоятлар бор. Улардан бирида нақл этилишича Хорун ар-Рашид бир суҳбатдан сўнг «ти-

рикчилигинга ишлат ва осуда ҳаёлот билан парвардигор ибодатида бўл» деб минг динор берибди. Шайх олмабди. Шу пайт хонадан бир ҳабаш канизак чиқиб:

— Нега кечадан бери шайхга озор берасизлар, — қани бу ердан жунаб қолингларчи, — деб меҳмонларни ҳайдаб юборибди. У 878 йили Маккада вафот этган. Унинг куплаб шогирд ва муридлари бўлган. Назри Зуфунуни Мисрий, Исмоил бинни Водод, Абу Маҳмуд ибни Хадаш Толиқоний, Абу Абдулло Муҳаммад бинни Асад Нишопурий, Абул Абдурахмон Муҳаммад бинни Хорун Ансорийлар унинг энг яқин шогирдларидандир. Фузайл суфизмда маломатия оқимининг тарафдори ва фаол тарғиботчиларидан эди. Бу таълимот Хуросоннинг Нишопур шаҳрида вужудга келган бўлиб, унинг пайдо бўлиши илк ислом тарихи билан боғлиқ. Унинг асосчилари Абуҳафс Нишопурий ҳамда Ҳамдуни Қассор Нишопурийлардир. Бу таълимот асосчилари «инсон уз фазилат ва яхшиликларини пинҳон тутмоғи лозим. Уларни куз-куз қилиб юриш кишини худбинлик ва такобур сари етаклайди» деб тушинтиришган. Уларнинг ақидасича бандаларининг амали ва узгларга қилаётган яхшиликларини Оллоҳ куриб турибди, яна уни ошкор этиб юриш шарт эмас. Шунинг учун бу тоифа вакиллари узларини хоксор, камсуқум тутиб, кишилар бизни таъриф этмай иложи борича айбимиз, хато ва гуноҳларимизни топиб «маломат» қилишга интилишсин, деган ақидада бўлишган. Фузайл бутун ҳаёти ва фаолияти давомида ана шу қоидага амал қилиб, уни кенг халқ оммаси орасига ёйишга интилган.

* * *

Узинга алоқаси бўлмаган нарса ҳақида бош қотирма.

* * *

Агар инсон ҳаммага яхшилик қилса-ю уйдаги товуғига бефарқ қараса, у ҳақиқий мусулмон эмас.

* * *

Бешта нарса бадбахтлик аломатидир. Улар: бағри-тошлик, кўзида ёш бўлмаслик, ҳаёсизлик, дунёга меҳр қўйиш, узун амаллиликдир.

* * *

Башир Ҳовфий айтибдур:
Кунлардан бир кун Фузайлдан сурадим:
— Зухд яхшими, Ризо яхшими?
— Албатта, Ризо яхши. Зероки Ризода тамаъ булмайд
ди, — жавоб берди у.

* * *

Фузайл дебдур:
— Агар менга: «Сен бир дуо қилгин, ул мустажоб
булгай» десалар албатта, Султонни дуо қиламан. Зеро
ки уни дуо қилсам, у мустажоб булса, савоби бутун
халққа тегади.

* * *

Тухмат орага аралашдим, биродарликка раҳна ту
шади. Зероки биродарлик руҳият мевасидир.

* * *

Танҳолик ва Ҳаққа муножот билан яшашдан яхши
ҳаловат йуқ.

Фузайлдан сурадилар:

— Асл дин нима?

Деди:

— Ақл!

— Ҳақиқий ақл нима?

Деди:

— Ҳилм!

— Ҳақиқий ҳилм нима?

— Сабр!

* * *

Фузайл дебдур: бу замона халқининг дўстлиқини
бозор таоми янглиғ топибдурманки, ранги, буйи хуш
дур, аммо таъми нохушдур.

* * *

Оқил ва хирадманд киши бирла жанг қилмоқ ва
уруш қилмоқдин беҳирад киши бирла ҳалво еган хубдур.
Чунончи тамсилда кетибдур, зийрак душман нодон
дўсттин хуброқдир.

* * *

Фузайл дебдур: Ҳар киши фосиқнинг юзига боқиб хушлаб кўрса, мусулмонлик иморатини вайрон қилмоқга саъй қилгон бўлур.

* * *

Фузайл дебдур: Ҳар киши биродарига тилида дўстлик изҳор қилса, кўнглида душманлиги бўлса Худои азза ва жалла анга лаънат қилиб, кўнгли кўзини кўр қилур ва қулогини эшитмас қилур.

* * *

Фузайл дебдур: халққа кўрсатмак учун амални дўст тутмоқ риёдур, яъни халқ кўрмаки учун амал қилмоқ ширкдур. Яъни намоз ўтамасам халқ мени айб қилур, деб намоз ўтамоқ ширкдур, яъни кофур бўлур.

* * *

Фузайл бир куни ўглини кўрдиким, ашрафийни муҳтож кишига бермоқ учун сийпаб ўлтирибдур. Фузайл ани куриб деди:

— Эй ўғил, санинг бу ишинг ун ҳаж қилгондин ва ун ош бергандин зиёдадур.

* * *

Фузайл дебдур: халойиқ бир-бирларидан ёмонлашиб айрилишибдурлар, ул такаллуфнинг нишонасидур. Қачонким такаллуф ародин йўқ бўлса, бир-бирларидин ёмон иш кўрунмас.

* * *

Фузайл дебдур: утганларни ёдламоқ фарздур. Гуристон олдидан утганда «Қул-фу оллоху аҳад»ни ўқиб, савобини анда ётганларга бахшида эт.

* * *

Фузайл дебдур: икки нимарса кишини фасодга элтур: бири тула ёмоқ, бири тула уйқуламоқ.

ДОВУД ТОЙИ

Довуд ҳижрий иккинчи асрда яшаган буюк тасаввуф сиймоларидандур. Нақл қилишларича у Балх яқинидаги қишлоқлардан бирида руҳоний оиласида туғилган, замонасидаги куп машойихлар билан ҳамсухбат булган. Довуд Балхий Арабистон, Ироқнинг куп шаҳарларини кезиб чиққан. Ана шундай сафарлардан бирида Маккада Иброҳим Адхам билан учрашиб, уз кароматлари билан уни лол қолдирган. Довуднинг қишлоғидан Сойир Бақо номли донишманд чиққанидан фахрланиб юрар экан. У Имоми Аъзам, Ҳабиб Ройилардан дарс олган. Умрининг асосий қисмини бедорликда, гушанишликда утказар экан.

* * *

Нақл қилибдурларким, Довуд 20 ашрафий меросдин топиб 20 йил ани машойихлар бирлан рӯзона қилдилар. Баъзилар эътироз қилдиларким, тариқат дунёни исор қилмоқликдур. Сақламоқ эрмасдур. Довуд дер эди: мен мунча дунёни анинг учун сақларманким, манинг дунёдин фариг булмоғимга сабаб булгай. То улгунча мунга қаноат қилибдурман. Ва Довуд ҳеч вақт ибодат қилмоқдин фариг булмас эрди. Оқшом булса нонни сувга чалоб қуяр эрди. Ва эрта кўпуб ушал сувни ичар эрди. Ва айтур эрди, сув ичмак ва нон емакнинг орасида эллик оят Қуръон ўқиғали буладур. Нон ейдурман, рӯзгорни зое қилмасман. Бир йули сувни ичарман ишимни қилурман.

* * *

Шайх Абубакр Аббос айтур: Довуднинг уйига бордим, ани кўрдимким бир пора қуруқ нон илкида йиглаб ултирадур. Сурдим:

— Эй Довуд, сизга не иш булди? Дедиким:

— Бу фучуқ нонни егали олдим. Билмасменким, ҳалолмидур ёки ҳароммидур.

* * *

Сари Сақтий айтур: Довуд қошига бориб эрдим, кўрдимким, бир косада сув офтобда қуйибдур. Дедиким: Бу сувни не учун сояда қуймадинг, то совуқга турмасму эрди? Дедиким: Сояда қуйиб эрдим, офтоб

тушди, офтобдан олиб сояга қўяй десам Худойи таолодан шарм тутдимким, нафсим ризоси учун лаззат топгайман.

* * *

Нақл қилубдирларким, Довуднинг бир кенг ҳовлиси бор эрди. Уйлари тула эрди. Бир уйда ултурур эрди, ул йиқилса чиқиб яна бирида ултурур эрди. Сўрдиларким: Не учун уйни ясаб ултурмассиз? Дедиким: Манинг Худойи таоло билан паймон қилгоним бор эрдиким, ҳаргиз дунёни обод қилмағайман.

* * *

Бир кун Довуднинг уйиға бориб эрди, дедиким, уйингизнинг торуси шикаст топибдур, йиқилгудек ҳолда турибдур. Довуд деди: 20 йил бўлубдур ман бу уйнинг торусига қаролганим йўқдур ва ҳамма уйлар йиқилиб шикаст еб, бир эшик бошиси қолди. Ул кеча вафот қилди, эшик бошиси ҳам йиқилди.

* * *

Нақл қилибдурларким: Довудга дедиларким, не учун халқ бирла ултирмассиз? Довуд дедиким: ким бирла ултирайин. Агар ўзимдин кичик бирла ўлтирсам мани дин ишиға сурмайдур ва агар ўзимдин чунг бирла ултурсам, манга ўзимни айтмайдур. Мани азиз қуриб улуглайдур. Бу янглиг булгандин кейин халқнинг суҳбатини не қилай.

* * *

Довуддин сўрдиларким: не учун хотин олмоқни ихтиёр қилмассиз? Бир мўмин хотинға панд уролмасман. Дедилар: нечук панд урғон бўлур? Деди: агарким хотин олгон бўлсам аниндин дунёлиқ ишини тамом уз гардонимға олгон бўлурман. Вақтеки ман анинг лозимлиғларин бажо келтиролмасам, анга панд урғон бўлурман.

* * *

Келтирибдурларким, бир кеча ойдин эрди. Довуд ўгза бошиға чиқиб эрди. Осмон тарафига боқди. Эрса беҳуд бўлиб ҳамсоянинг ўгзасига йиқилди. Гумон қилдиким, ўгзага ўғри келибдур, деб қулиға қилич олиб ўгзага чиқди. Эрса Довудни кўрди. Илкидин тутиб

сурдиким, сизни ким утзага ташлади? Довуд деди: бил-масменким бехуд булиб эрмишман.

* * *

Нақл қилибдурларким, Фузайл Аёз умри ичида Довудни икки маротаба кўрган эди. Аммо ани кўрганда фахр, нозиш қилур эрди. Фузайлнинг Довудни кўрганининг бири ул эрдиким, бир мартаба Довуд бир йиртиқ уйнинг ичида ултуруб эрди. Фузайл келди ва дедиким кўпгилки бу утза йиқилодур. Довуд деди: токи ушбу уйда ултурубман. Торусига қаролганим йукдир.

* * *

Фузайл деди: эй Довуд манга бир панд-насихат қилгил, Довуд дедиким: халқдин қочгил.

АБУТУРОБ НАХШАБИЙ

Абутуроб Нахшабий IX асрда етишган буюк машоихлардан ҳисобланади. У тахминан 806 йилда Нахшаб (ҳозирги Қарши) шаҳрида туғилган. Бухоро ва Сарахс мадрасаларида таҳсил кўрган. Шарқ мамлакатлари бўйлаб кўп сафарларда бўлган. Басрада машҳур Шайх Ҳасан Басрийдан таълим олган ва унинг қулидан хирқа кийган. У сўфизмда футувват ва таваккул назарийетчиларидандир. Машҳур донишмандлар Абу Абдулло Жало, Абу Обид Басрийлар унинг қулида тарбияланганлар. Абутуроб Нахшабий тахминан 887 йили Басрада вафот этган. Шарқда унинг илмий қудрати-ю кароматлари ҳақида кўп ҳикояту ривоятлар тарқалган. Нақл қилишларича Абутуроб Нахшабий қирқ маротаба пиёда ҳажга борган. У аксарият пайтларда оч ва ярим оч юаркан. Абутуробни машоихлар сабр-бардошнинг буюк тимсоли, деб билишаркан; кечаси ухламай, кундузлари гафлатда қолмай юар экан.

* * *

Шайх Ибни Жало айтур: уч юз пиру комилни кўрдим. Улар асосиндин тўрт кишидин улугроги йук эрди. Ул тўртнинг бири Абутуроб Нахшабийдир.

* * *

Келтирибдурларким: Шайх Абутуробнинг бир неча угли бор эрди. Ва ул вақтда одамхур бўри пайдо булди.

Ва нечта углини бури еди. Бир куни Шайх саждада ултириб эрди, бури келиб Абутуробга қасд қилди. Абу-туробга хабар қилдилар, эрса ҳаргиз жойидин тағйир топмади. Бури келиб, Абутуробни курди ва уйрулуб ёниб кетди.

* * *

Дебдур: таваккул улдурки узингни қуллик ва бандалик дарёсига ташлагайсан ва кунглунгни худога богла-гайсен, агар берса шукр қилгайсен, агар олса, сабр қилгайсен.

* * *

Дебдур: Худои таолога восил бўлмоқнинг сабаби ун етти даража ва мартаба бирла булур. Ун маротаба ҳар нарса худодин етса, қабул қилмоқ ва етти маротаба худога таваккал қилмоқ.

* * *

Дебдур: Фақр улдурким анинг гизоси не топса, ул бўлгай ва либоси аврат ёпғунча бўлгай, макони не ерда ўлтурса, ул бўлгай.

* * *

Нақл қилибдурларким, Абутуроб бир маротаба муридлари бирла биёбонда кетур эрди, асҳоблар ташна бўлдилар, таҳорат қилмоқ лозим бўлди. Шайхқа арз қилдилар. Абутуроб оёғини ерга суқди (ерни тепди) ва бир булоқ пайдо бўлди.

* * *

Абутуроб дебдур: Худо йулига кирганга озуқасизлик озуқдир. Бир кеча биёбонда йул босуб борур эрдим. Кеча қоронғу эди. Бир мунир янғлиғ қаро нимарса курунди. Ман бисёр қурқдум. Дедимким:

— Сен девмусан ё одаммусан?

Ул деди:

— Сен мусулмонмусан ё кофурмусан?

Мен дедим:

— Мусулмон!

Ул деди:

— Мусулмон худодин булакдин қурқмас.

Мен ўзимга келдим. Билдимки бу ғайбдиндур, деб таслим қилдим ва тамоми қурқинч мандин кетди.

* * *

Дебдур: қаноат демак — емак ва ичмакни худои таолодан олмакни айтурлар.

* * *

Дебдур: кунгил аросинда кунгул бордурким худодин етган фаҳм-идрок нури бирла тириклик қилур.

ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бинни Али Ҳақим ат-Термизий «машойихи бибиорлардан» (Навоий) ҳисобланади. Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарида Али Ҳақим Термизий ҳақида анча батафсил маълумот бериб, ботиний ва зоҳирий билимларга доир кўп китоб ёзгани, Абутороб Нахшабий, Аҳмад Ҳазравия ва Ибни Жалолар билан ҳамсуҳбат булганини алоҳида қайд этган.

Али Ҳақим ат-Термизий тахминан 750—760 йиллар орасида таваллуд топган. Алломанинг ёшлик йиллари ҳақида аниқ маълумот йўқ. Онасидан 8 ёшида етим қолган Ҳақим Термизийнинг тарбияси билан отаси жиддий шуғулланади ва ботиний ҳамда зоҳирий билимларни ургатади. Ҳадис илмини Абу Муҳаммад Сиддиқ Солиҳ ибни Муҳаммад ибни Наср ат-Термизий, Солиҳ ибни Абдуллоҳ ат-Термизийлардан урганади. Бундан ташқари у Али ибни ал Ҳасан ат-Термизий, Суфиён ибни Воқий, Умар ибни Шафиқ ал-Балхий, Аҳмад Ҳазравия, Яҳё Маоз, Яқуб ибни Шайба сингари машҳур олимлардан ҳам дарс олган. Ҳаж сафари даврида Ҳақим ат-Термизий Нишопур, Бағдод, Миср, Макка ва Мадинада, Шомда булиб, замонасидаги барча илмий ва адабий жараёнлар билан ошно бўлади. Уз ватанига қайтгач, баъзи муҳолифларнинг игво ҳамда тўхматларига қарамай, муттасил ижод билан шуғулланади. Аллома 869 йил вафот этган. Унинг мақбараси дарё соҳилида жойлашган.

Ҳақим ат-Термизий Абу Муҳаммад Мансур Козий, Абу Мансур Али Ҳиравий, Абу Али Ҳасан Журжоний, Абубакр Варроқ, Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Исо, Муҳаммад ибни Жафар сингари унлаб буюк шахсларнинг устозидир. Алломадан бизга қадар «Китоб-ул-эҳтиё-

тот», «Китоб-ул-ҳаж ва асрорихи», «Китоб ҳақиқат ул-одамия», «Китоб ул-ақл ва ҳаво», «Баён ул-қасб», «Адаб ун-нафс», «Китоб ул-зиёзат», «Китоб ул-фуруқ» сингари эллиқдан зиёд асарлар мерос бўлиб қолган. Алишер Навоий олимнинг қаламига мансуб Қуръоннинг тугалланмаган тафсири мавжудлигини ҳам қайд этган. Ҳақим Термизийнинг ҳаёти ва ижодий мероси олимларимиз томонидан бир қадар ўрганилган. Жумладан тарих фанлари доктори Убайдулла Увватов «Ал-Ҳақим- ат-Термизий»^{*} рисоласини чоп эттирган. Ҳақим ат-Термизий уз асарларида ислом тарихи, таълимоти, суфизм назарияси, ҳадис илми, ахлоқ-одоб, турли тариқатлар ҳақида беқиёс мулоҳазаларини баён этган. У. Увватов ана шу бебаҳо меросни мукамалроқ таҳлил қилишга ҳаракат қилиб, қуйидагича хулосага келган: «Бинобарин унинг асарлари жамиятнинг муайян эҳтиёжларидан келиб чиқиб, хилма-хил услуб ва йўналишда яратилганини кўра-миз. Айни вақтда у ўз таълимотининг янгилигини ҳам биларди ва шу боис уша давр илмий доиралари миқёси-да ўзига хос уринни эгаллаб, шу пайтдаги билиш (ал-маърифат) назариялари уртасида ўз мақомига эга бўлишга алоҳида эътибор билан қаради. Шунга кура ҳам асарларининг ақсар қисмига ёзган муқаддимасида билиш назарияси ва турли билимлар ҳақида жиддий тарздаги гояларни илгари сурган». Хулоса қилиб айтганда ат-Термизий ижодида жамият манфаатини ҳимоя қилиш, инсон камолотини кўзлаш, уни шарафлаш, илм-маърифат тарғиби, ўз гоялари, назарий фикрларини собитлик билан ҳимоя қила билиш бош масала бўлганким, бу барча замонлар учун долзарбдир.

* * *

Дебдур: яқин қалбнинг оллоҳ ва унинг амрлари билан қарор топишидур.

* * *

Дебдур: шуқр қалбни мунъим-неъмат соҳиби оллоҳга бағишлашдир.

* * *

Дебдур: Исор бошқаларнинг насибасини ўзингидан ортиқ кўрмоғингдур.

* У. Увватов «Ал-Ҳақим ат-Термизий», «Маънавият», 2001.

* Уша китоб, 29, 30-бетлар

Бир дафъа дарё лабига бордим ва бир кишига дедимки:

— Менинг қўлимни ва оёғимни маҳкам боғлаб қўйгил.

Ул киши қўлумни ва оёғимни боғлаб қўйиб кетди. Юмаланиб бориб узимни дарёга солдим, то гарқ бўлиб кетгайман. Дарёнинг суви манинг қўлимни ва оёғимни бушатиб, канорага отиб тошлади. Ва мен яна узимдин навмид булдум. Дедимки, «Субҳанолло худоим бир нафсни ёндирибдурки, на биҳиштга лойиқ ва на дўзахқа сазовор». Ва мен узимдан навмид булдим эрса, асар менга очилди. Ончаким муродим эрди. Курдим, ушал соат узумдин гойиб булдим. То тирикман, ушал соатнинг баракотидин тирикман.

* * *

Нақлдурки, бир дафъа Шайх Али тамоми тасниф қилгон китобларини сувга ташлади. Ва Ҳизр алайҳиссалом китобларни сувдин олиб, яна келтуруб бериб дедиким:

— Узингни мунга машғур қилгил.

* * *

Айтур, ман ҳаргиз бир варақ китобни «фалонийнинг китоби» десунлар деб тасниф қилмадим. Лекин вақтеки кўнглим хуш бўлса ва кўнглим ҳоли бузилса, китоб битмоқ бирла узимга тасалли берурман. Тамоми умрумда ҳақ таолони минг марта туш курибман.

* * *

Дебдур, Шайх Али Ҳакимнинг аелидин сўрди-ларки:

— Шайхнинг аччиғи келгонини билурмусиз? Дедиким:

— Билурманким биздин озор топгон кун бизларга кундошдин зиёда пеш келодур ва айтурки: «Илоҳо, ман тавба қилдим, сен буларни ҳам салоҳга еткургил».

Аҳли аёл айтур:

— Биз Шайхни бу ҳолда куруб айтурмизки, бизлардин озор топиб эрмиш, дарҳол биз тавба қилиб, узрлар айтиб, Шайхни озурдалиқдан халос айлар эдук.

* * *

— Илмнинг асли надур?

Дедиким:

— Илмнинг асли ибтидони билмак, яъни азални билмак ва интиҳони билмак ва аҳди майсоҳни билмак ва илми ҳуруфни билмак. Ва илми ҳуруф ҳикмат илмидур. Олимларнинг илми ушбу ҳикмат илмидур. Бу мазкур булгон илмлар авлиёларнинг улуғларига зоҳир ва ошқора булур. Бу илмни авлиёлардин ул киши қабул қилодурки, анинг мартабасига Иблиснинг тасарруфи сигмагай.

* * *

Дебдур, азиз улуг киши улдурки, парҳезкорлик Худои таоло учун қилса, уз нафсининг ҳисобини олса.

* * *

Дебдур, ҳар кишиким Худодин қурқса, Худога қочуб борсун.

* * *

Дебдур, эр кишига ҳаммадин ёмон сифат улдурки, такобур қилмоқни дуст тутқай. Такобур ул кишидин лойиқдурким, Худога эҳтиёжи булмагай ва ҳар ишда уз эҳтиёжи бирла булғай. Ва ихтиёр ул кишидин лойиқдурки ҳаммани билғай ва ул билмайдургон ҳеч нима булмагай.

* * *

Дебдур, юз шайтоннинг одамига қиладургон фасодидин нафснинг одамийга қиладургон фасоди ёмондур.

* * *

Дебдур, жавонмардлик, яъни сахийлик улдурки, кетатургон ва қошида тургонни эҳсон қилурда яксон булғай.

* * *

Дебдур, йулнинг ниҳояти ва интиҳоси булғай ва кунгулнинг йули бениҳоят ва бағоятдир.

* * *

Дебдур, озод ул кишидурким, ҳеч бандадин ҳеч нима тамаъ қилмагай.

* * *

Дебдур, жавонмардлик улдурки, ҳеч кишини этагини тугмагайсен.

* * *

Дебдур, ҳар киши илмга зухд-тақвийсиз хурсанд бўлса, китоблик бадмазҳаблар қаторига киргай.

* * *

Ибтидои ҳолда бир толиб илм киши бирла танишиб уқигони яна бир шаҳарга борур булдилар. Волидаси англаб ғамгин булиб дедиким:

— Эй жоним бутам, мен ожиз ва бекас. Менинг хизматимни қиладургон сендин узга киши йуқ ва мен ожиз ва танҳо, мени кимга ташлаб кетарсан?

Бу сўзлардин Али Ҳақимнинг кунглига бир дард сўз пайдо булди. Сафарни тарк қилди. Ва ул икки ҳамроҳи уқиголи кетдилар. Вақтеки неча маҳал утти эрса, бир куни гуристонликда ултуруб йиғлар эрдик, мен мунда туруб қолдим, ёронларим уқиб олим булиб келсалар мен бу янглиг жаҳолатда қолурман. Ушбу вақт эрди, бир пир нуроний киши келди. Ва деди:

— Эй уғул, не учун йиғларсан?

Уғлон тамом аҳволини пир кишига баён қилди. Пир деди:

— Эй уғул хоҳиш қилурмусанким, бир кун бир сабоқ ургатиб қуйсам?

Уғул деди:

— Эй пири бузруквор, менинг хоҳишим ушбудур.

Уғил айтур:

— Ҳар куни бир сабоқ ургатти, то уч йил утти. Андин кейин менга маълум булдики, ул пир Ҳизр алайҳиссалом эрмуш. Мен давлатни волидамнинг ризолигидин топдим.

МАЪРУФ КАРҲИЙ

Абумахфуз Маъруф Феруз углининг ота-боболари асли Хуросоннинг Меҳан қишлоғидан булган. Кейинчалик улар Бағдод яқинидаги Карх шаҳрига кучиб борган. Бўлажак суфи авлие Маъруф шу ернинг Карх

қишлоғида туғилгани учун «Кархий» тахаллусини олган. Фаридиддин Аттор «Тазкиратул авлиё»сида, Жомий «Нафахотул унс» китобида Маъруф Кархийнинг ижтимоий келиб чиқиши, илмий салоҳияти-ю кароматлари ҳақида батафсил маълумот беришган; баъзи манбаларда уни Имом Ризо шогирдларидан, деб уқтиришади. У 200 ҳижрий йилда вафот этган бўлиб, хоки Кархдадур. «Равзат-ул жаннат» китобида баён қилинишича Жунайд Бағдодий Маъруф Кархий иштирокида Имом Ризодан хирқа кийган экан. «Райҳон-ул-араб» китобининг муаллифи Муҳаммад Али Мударриснинг ёзишича унлаб ўтмиш машойихлари ўзларини бевосита Маъруф Кархий шогирдларидан, деб билишган ва шунинг учун ҳам «Маъруфия» гуруҳи тарафдорлари булишган. У Шарқда суфизм донишманди сифатида жуда машҳур бўлган. Саъдий Шерозий бир шеърида «Кархда турбат куп, аммо ҳеч бири Маъруф қабридек Маъруф эмас» деб ёзиб қолдирган. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий унинг ота-онаси тарсо эди, деб махсус таъкидлаган. У дастлабки муаллими билан келиша олмай, у ердан қочиб Имом Али Разиоллоху Анху ҳузурини таълим олган ва унинг хизматида юриб исломни қабул қилган. Ва бунинг таъсирида ота-онаси ҳам исломни қабул қилишади. У замонасининг Муҳаммад Мансур Тусий сингари машҳур алломаларидан ҳам дарс олган.

* * *

Нақл қилибдурларким, Маъруф таҳорат қилмоқ учун дарёга борди. Кўрдиларким бир аврат жойнамоз ва мусхафни олибдурлар.

Орқасидин юриб етиб деди:

— Эй аврат ҳеч қаролағудек уғлинг бормидур. Аврат деди:

— Йуқдур.

Маъруф деди:

— Андоқ эрса Куръонни манга бергил, жайнамоз санга ҳалол бўлсин.

Пиразан анинг бу ҳукмидин таажжуб қилиб ҳар иккисини берди ва кетди.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир кун Маъруфнинг хонақоҳига бир неча мусофирлар келиб эрди. Қиблани билмай узга тарафга боқиб намоз утадилар. Бир соатдин кейин намоз вақти булди. Эрса қибла тарафга боқиб намоз утадилар. Ул мусофирлар хижил булиб дедиларким, не учун қиблани бизга хабар қилмадинг?

Маъруф деди:

— Бизлар дарвешдурмиз, дарвешларнинг узгалар ишига тасарруфи сигмас ва эътирози етмас. Андин кейин ул мусофирларни куп риоялар бирла узатди.

* * *

Келтирибдурларким, Маъруфнинг бир холаси бор эрди, шаҳарнинг улугларидан эрди. Бир кун утуб боргунча бир вайроналикда Маъруфни курдиким, бир сач бирла нон еб ултурубдур ва бир луқма узи еса, бир луқма сачка берадур. Холаси номус қилиб дедиким, шарм тутмасмусен ким сач бирла вайронада таом еб ултурубсен. Уйингда зан ва фарзандларинг бирла ултуруб емассан.

Маъруф деди:

— Шарм тутқонимдин сачка нон берурман, деб ҳаводин жониворни қичқирдиким, келиб Маъруфнинг илқиға қунуб, қулиға узун юзин суртар эди.

Маъруф деди:

— Ҳар киши Худодин шарм тутса, ҳамма нимарса анингдин шарм тутар.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир куни Маъруфнинг дарё лабида таҳорати синди, дарҳол таяммум қилди. Сурадиларким, дарё олдингизда туриб, нечун таяммум қилурсиз.

Маъруф деди:

— Эҳтимол борким, то дарёга боргунча улғайман.

* * *

Нақлдурким, бир куни Маъруфга шавқ ва иштиёқ голиб келди. Олдида бир тукурук бор эрди. Тукурукни кучоқлаб онча қуврадиким; ёвуқ эрдиким тукурук поратора булди.

Маъруфнинг тариқат ишида баланд мартаба ва улуг сузлари бор эрди.

* * *

Келтирубдирларким, жавонмардликнинг нишонаси уч нарсадур: аввал улки вафо бобида хилоф қилмагай, иккинчи улки, ситойиш бавужуд манфаатини курмаган кишининг таърифини қилур, учинчи тиламасидан илгари ато қилур.

* * *

Нақл қилибдурларким, Маъруф айтур банданинг ҳаққи ва Худои таолонинг газабининг нишонаси улдурким, лозим эрмас нимарсалар бирла ул банданинг нафсининг кори бориға машҳур қилур.

* * *

Дебдур, Худои таолонинг авлиёларининг нишонаси уч нимарсадур: аввал улки фикр андишаси Худо учун булур, иккинчи ором ва қарори Худо бирла булур, учинчи машғуллиги Худои таоло булур.

* * *

Дебдур, ҳар киши чунг булмоққа ва халқға сарвар булмоққа ошиқодур ва озулугдур, ҳаргиз ғамдин нажот топмас.

* * *

Дебдур, мани Худои таолога элтмакка бир йул билодурман, ҳаммадин ёвуқроқдур. Ва ул йул будурки, кишидин ҳеч нимарса емагил, агарчи берсанг ҳамма кишиға бергил, гарчи ҳеч нимарсанг булмаса ҳам.

* * *

Дебдур, кишини яхши демақдин тилинглари йигинлар, чунончи ямон демақдин парҳез қилинглари. Яъни, хоҳиш қилманглари, гийбатдин парҳез қилгондек.

* * *

Дебдур, ҳар не тиласанг, анинг ҳазрати даргоҳидин тилагил, ҳамма дардларнинг давоси андадур.

* * *

Дебдур, ҳар бало ва очиқлик ва ранж санга етадур, мушаххас билгилким, анинг ҳушвақтлиқи ўшал ҳолни пинҳон тутгонда пинҳон ҳосил булур.

* * *

Бир киши Маъруфдин васият тилади. Маъруф деди: Худои таоло сени кўриб туродур. Узингни гадолар қаторида тутгил, ҳазар қилгил узингни улуғ кўрсатмакдин.

* * *

Ул куни Маъруф огриди, Сари Сақтий анинг бошига келиб деди: манга васият қилгил. Маъруф деди: ман улмасдин илгари манинг эгнимни садақа бергил, хоҳишим улки, дунядин ялонгоч кетгайман, андоғким ялонгоч келиб эдим.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни Маъруф руза тутқон эрди ва намози дигар вақти бўлуб эрди, бозордин утуб боргунча Саққо қичқирдиким:

— Бу сувни ичгон кишига Худо раҳмат қилсун!

Маъруф дарҳол саққодин сувни олиб ичди. Дедиларким, рузадор эрдингиз, не булдики, сувни ичдингиз? Маъруф деди:

— Саққонинг дуосидин утолмадим.

Ва чун вафот қилгондин кейин тушда кўруб сурдиларким:

— Худои таоло санга не иш қилди? Маъруф деди:

— Ушал Саққонинг дуоси борасида мани мағфират қилди.

ЗУННУН МИСРИЙ

Жубон ибни Иброҳим бинни Абулфайз Зуннун Мисрий IX—X асрларда яшаган улуғ машойихлардан ҳисобланади. Унинг туғилган ҳамда вафот этган йиллари ҳали аниқланмаган. Аммо зиёли зардуштий оилада дунёга келиб, Миср ҳамда Бағдод мадрасаларида таълим олгани маълум. Ўз тенгқурлари ва уламолар билан баҳсларда ҳамиша голиб чиққани учун уни зиндиқ — зардуштий деб камситадилар, игво уюштирадилар. Ана шу фитнага қулоқ солган аббосий халифалардан Мутаваккил уни Бағдодга элтиб, зиндонга ташлайди. Қирқ кундан кейин уни зиндондан озод этадилар. Зуннун Мутаваккил ва аркони давлат ҳузурида ваъз айта-

ди. Халифа бошлиқ ҳамма юм-юм йиглаб, фасоҳат ва балогат тўла нутқнинг таъсирида унга мурид буладилар.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий»сида Зуннун Мисрийнинг каромат ва шижоатлари батафсил баён этилган. Нақл қилишларича Шайх кемага тушиб, бир шаҳардан иккинчисига кетаётган экан. Иттифоқо кемадагилардан бировнинг олтин тангаси йўқолибди. Кўп тафтишлардан сўнг ҳамма жулдурвоқи кийимда, бир ҳолатда юрган шайхдан гумон қилишиб, уни уркалтак қилмоқчи булишибди. Шунда Шайх Оллоҳ даргоҳига муножот қилиб, денгизга қараган экан, мингдан зиёд балиқлар оғзида олтин танга олиб чиқибди. Аллома улардан бирини олиб ҳалиги кишига берибди. Шундан сўнг кема аҳли унинг оёғига бош қуйиб, узр-маъзур сўраб «Бу Зуннун экан» дейишибди. Натижада Шайхнинг лақаби «Зуннун» бўлиб қолибди.

Бундан ташқари тазкирада Зуннуннинг бир гузал аёлга севги изҳор этиш учун, уч сариқ чақани ёқутга айлантиргани ҳақида ҳам ҳикоятлар мавжуд. Суфизмга оид барча китобларда Зуннун Мисрийнинг кимё фанининг забардаст донишманди эканлиги зикр этилган. Жумладан, «Тарихи ҳукамои кимёдоний» рисола-сида Зуннун Мисрийнинг кимё фани сеҳрини билиши баёнига махсус боб ажратилган.

Нақлдурким, Зуннун айтур: Тоглар орасида сайр қилиб юрур эрдим. Бир куни бир тоифа жамиятга учрадим. Ҳаммаси оғриқ, бир жойга жам бўлиб ётибдурлар. Сўрдим: Сизларга не бўлди, бунда не учун ётдингизлар? Дедиларким, бунда бир савма бор, ичида бир обид киши бор, ибодат қилиб ётодур. Ҳар бир йилда ташқари чиқодур. Бу оғриқларга боқуб, бир нарсa ўқуб дам қилодур. Бу оғриқлардин ҳаммамиз шифо топадурмиз. Узи ёниб савмага кириб кетодур, то яна бир йилгача киши кўрмайдур. Зуннун айтур: мен ҳам ушбу оғриқлар таъсирида бир йил таваққуф қилиб турдим. То бир кун савмадин чиқди, кўрдимки, бир кишидурки чехраси саргайиб, бисёр заиф бўлиб, кўзлари тахнига ултирибдур. Анинг ҳайбатидан тоғ ларзага келди. Андинки марҳамат кузи бирла бу оғриқлар тарафига боқуб, бир нима ўқуб дам қилди. Ҳаммаси бир йўла шифо топди. Ва хоҳиш қилдиким, ёниб савмага кир-

гай. Мен бориб оёғига йиқилиб ва этагини тутиб дедим: Худо учун зоҳир оғригларга илож қилдинг, менинг ботин оғриқимга ҳам илож қилгил. У манга боқиб дедиким: Эй Зуннун этогимдин қул йигилким, дуст, яъни Худои таоло жалол ва азамат ва улуғлуқ бирла қоралаб туродур ва сени кўрасаки узидин булакнинг этагига қул узотиб ва гайирдин борлиқ тиласанг газаби сенга ҳам етар, менга ҳам етар. Бу сўзни деди, савмага кириб кетди.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни Зуннун кўрдиларким, йиглаб ултуродур. Сурдиларким, не учун йигларсиз? Зуннун деди: Тунов куни кечаси саждада эрдим, кузим уйқуға борди. Худои таолани туш кўрдим. Ҳақ таоло менга дедиким, эй Абулфайз мен халқни офарида қилдим, ун булак бўлдилар. Дунёни уларга арза қилдим, тўққиз булаклари дунёга юз келтирдилар. Қолгон бир булаклари неча булак бўлдилар. Биҳиштни уларга арза қилдим, тўққуз булаклари биҳиштга майл қилдилар. Қолгон бир булаклари яна ун булакка бўлиндилар. Дузахни уларга арза қилдим, тўққиз булаклари дузахдин қочдилар, қолгон бир булаклари не дунёга фириб едилар ва не баҳиштга майл қилдилар ва не дузахдин қочдилар. Уларга дедим: Сизлар не тиларсизлар? Ҳамма бошларини қуйи солиб дедилар: Олам маобиридурсен, билурсенким не тилармиз.

* * *

Нақлдурким, Зуннун қошига бир ёш углон келди ва дедиким: менинг 100 минг ашрафим борким, отамдин мерос қолиб эрди. Хоҳишим улдурки сизнинг хизматингизда сарф қилгайман. Зуннун сўрди, сенинг молингни сарф қилмоқ раво эмасдир. Сабр қилгил то болиг сулгайсен. Вақтеки угил болиг булди, эрса Зуннуннинг олдида тавба қилди ва тамом ашрафийларни суфиларга харж қилди. То илқида ҳеч нима қолмади. Бир кун ҳодисае пеш келди. Бир ҳал лозим бўлди. Узида йўқ эрди. Угил шикоятумуз бу сўзни дедиким, кошки яна юз минг ашрафим булса, эсон бу азизлар хизматида сарф қилсам. Шайх бу сўзни эшитди ва дедиким, угил ҳануз ҳақиқат ишининг таҳнига етмабдур, дунёнинг анинг олдида ҳануз қадрни бордур. Шайх

угилни қичқириб буюрдиким, фалон атторнинг дуконага боргил ва фалон доридан уч мисқол берсин. Дорини олиб бунда келгил. Угил бориб Шайх буюргонини олиб келди. Шайх буюрдиким дорини ҳовончага солиб суқгил ва ёгда югургил уч юмалоқ қилгил ва ҳар бирини игна бирла тешиқ қилгил, андин кейин манга келтиргил ва шайх ҳар не ким буюриб эрди, андоғ қилиб келтирди. Ва шайх ҳар учаласини илкига олди. Ва бир нима деб анга фудади. Уч дона ёқут булдиким ҳаргиз анга ўхшаш ёқутни киши курмаб эрди. Муни бозорга элтиб гавҳарфурушга баҳосини қилдириб сотмай олиб кел, деди. Угил ул ёқутларни бозорга элтиб гавҳаршуносга курсатди, эрса ҳар бирини юз минг ашрафий баҳо қилди. Угил ёқутларни олиб Шайхнинг олдига қўйди, воқеани баён қилди. Шайх деди: ёқутларни юмшоқ суқуб дарёга ташлагил. Эй угил, билгилким дарвешлар, яъни аҳли Оллоҳ халқ бир нон учун очлиқ тортмаслар, очлиқ тортмоқ ва ё танглиқ курмак уз ихтиёрларидадур. Угил бу сўзларни эшитди, бу аҳволни англади. Шайхнинг олдига тавба қилди, гафлат уйқусидин уйғонди. Кўнгида дунёнинг бир зарра қадри, қиммати қолмади.

* * *

Келтирибдурларким, бир киши Зуннун қошига келиб деди: қарздорман ҳеч нарсам йўқ ва ҳеч кишини билмасман. Зуннун бир ердин бир тошни олиб анга берди ва ул киши тошни олиб бозорга чиқди. Ул тош зумрад бўлиб эрди. Ани 400 рукаъга сотди ва қарзига берди.

* * *

Дебдур, уч нимарса дунёдорлиқга лозим келур: аввал баданнинг ранж-машаққати, иккинчи кўнгилининг шугли ва парокандалиги, учинчи ҳисоби қиёматнинг қотиглиги.

ҲОТАМ АСИМ

Абу Абдурахмон Ҳотам Асим Юсуф ўғли Шарқнинг буюк суфи шайхларидандир. У Балҳда туғилиб, Иброҳим Адҳам суҳбатида булган ва тарбиясини олган. Ҳотам Асим 238 йил ҳижрийда вафот этган. Унинг

фикрича ҳар бир суфи турли хил улимни қабул қилмоғи лозим:

1. Покиза — оқ улим, яъни очликни қабул этмоқ;

2. Қора улим — яъни турмуш машаққатига бардош бериш;

3. Қизил улим — яъни шаҳвоний нафсни чеклай билиш;

4. Яшил улим — яъни ҳамиша қора ва яшил либос кийиб (хашн ва забр либос) юриш мажбуриятини олмоғи зарур. Демак Ҳотам Асим суфийларнинг маънавий мажбуриятларига алоҳида эътибор берган.

* * *

Ихлоснинг нишонаси уч нимарсадир: Аввал улким кишининг яхши ва ёмон дегани анинг олдида баробар булғай, иккинчи улким қилган тоатини фаромуш қилмағай, учинчи улким қилгон ибодатига қиёмат куни савобини вожиб ва мушаххас билмағай.

* * *

Ҳеч нимарсани хилватда ихлос қилмоқдин қотигроқ кўрмадим.

* * *

Ҳар нимарсаки куз бирла кўринур, андин илм ҳосил булур.

ШАҚИҚИ БАЛХИЙ

Абу Али Шақиқи Балхий Иброҳим угли шиаларнинг еттинчи имоми Мусо Ал Козимнинг шогирди ва яқин сафдошларидан булган. У 177 ҳижрий йили Насаф яқинида фитна туфайли улдирилган. Нақл қилишларича уни Каъба зиёратига кетаётганида халифа Хорун ар-Рашид шахсан ҳузурига таклиф қилиб, суҳбатлашган. Шайх Ҳотам Асим унинг энг яқин шогирдларидан булган.

У бутун умрини таваккул билан ўтказди. Замонасидаги барча билимларни мукамал эгаллаб тариқат илмини Иброҳим Адҳамдан ўрганган эди. Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг ёзишича у 1700 устоддан таълим олган, бир неча хачир кўтаргудек китоблар ёзган. Афсуски бизга қадар унинг асарлари сақланиб қолмаган. У ҳақида ҳикоятлар, ҳикматли сўзлар сақланиб қолган холос.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир кўҳансол киши Шақиқнинг қошига келиб дедиким, тўла гуноҳ қилибдурман, тавба қилгали келдим. Шақиқ деди: кечикиб келибсен. Пир деди: кечикмадим, фотгина келдим. Шақиқ деди: сизинг нечукдур? Пир деди: ҳаминки улимдин илгори келибман, фотгина келибман. Шақиқ деди: яхши келибсан ва яхши сўзладинг.

* * *

Шақиқ дебдур: тушда кўрдим, манга дедиларким ҳар киши уз-узининг ризқи учун Худога эътиمود қилса, ул кишига яхши ҳўй зиёда бўлур. Ва сахт бўлур ва тоатга ҳарис бўлур. Ва шайтонга голиб бўлур, васваса қилолмас.

* * *

Дебдур, Ҳақ таоло тоат қиладургон халқни вақтида тирик тутар ва гуноҳкор бандани тирик вақтида ўлик тутар.

* * *

Дебдур, уч нимарсанинг лаззатиға номурод халқ етар: аввал кўнгил фароғати; иккинчи ҳисоби қиёматнинг ёмаклиғи; учинчи нафснинг роҳатиға.

БОЯЗИД ВИСТОМИЙ

Шарқда «Султон-ул-орифин», «Бурҳон-ул-муҳаққиқин» лақаби билан шўҳрат топган тасаввуфдағи тайфурия оқимиға асос солган Абуязид Тайфур Исо ўғли, Сарушон ўғли Бистомий саккизинчи асрнинг охири чорағида Бистомнинг Кумуш мавзеида зардуштий донишманди хонадонида таваллуд топган. Айрим тадқиқотчилар Боязиднинг отаси Сурушон исломни қабул қилган, бир оз вақт мансабдор ҳам бўлган, дейишади.

Боязид Бистомийнинг ўқиш йиллари ҳақидағи фикрлар ҳар хил: баъзилар у бирон бир мактаб ёки устоз қўлида таҳсил кўрмаган, барча илмлар унга Оллоҳ томондан инъом этилган дейишса, бир гуруҳ шарқшунослар «Боязид уч юз донишманддан даре олган», дейишади. Шундай бўлсада Нишопур, Рай, Ҳамадон, Ироқ, Шом ва Арабистонларга сафар қилган. Аҳмад Хазравия, Абуҳафз, Яҳё Маоз, Шақиқи Бадхий синга-

ри донишмандлар билан яқин алоқада бўлган. Уларнинг суҳбатларидан файз топган. У 867 йили 103 ёшда ўз ватанида оламдан утган. Унинг қabri Абу Муси Ходим қabri пойгоҳидадир.

Орифлар Султони Шарқ суфизми тарихида «фано ва бақо» таълимотининг асосий назариятчисидир. Унинг ақидасича софи ирода, хоҳиш ва истагидан, яъни бу дунёга рағбатдан батамом холи бўлиб, бутун хаёли фикру зикрини маҳбуб (Худо) томон йуналтирмоғи, яъни ҳайвоний табиат руҳонийга, моддий маънавийга айланмоғи даркор. Солик билан Худо уртасида ягоналик, яқинлик пайдо бўлмоғи лозим. Боязид Бистомийнинг фикрлари ҳам «ан-ал-ҳақ»қа яқин бўлиб, «Ҳақиқатда ҳам мен Худоман, мендан ташқари Худо йўқ» (инна инналлоҳ ло илаҳа илло ано) деган хулоса келиб чиқади. Шунинг учун ҳам халқ уни «демона», «кофир» деб етти мартаба Бистомдан ҳайдаб юбордилар.

Манбаларда хабар беришича Боязид нозикбин ёзувчи ва серзавқ шоир ҳам бўлган. Имом Ғаззолий ўз асарларида унинг ҳикоят ва шеърларидан истифода этгани ҳам буни тасдиқлайди. «Китоб-ал-нур мин каламоти аби-ал Тайфур», «Шатоҳиёти Боязид Бистомий» сингари китобларида Боязиднинг қариндошлари, шогирду сафдошлари томонидан айтилган, нақл этилган кўплаб ҳикоят, ривоятлар келтирилиб, изоҳланган бўлса ҳам, лекин олимнинг бирон бир асари бизгача мукамал етиб келмаган ёки ҳали топилмаган. Барча тазкиралар ёки маноқибларда келтирилган далиллар юқоридан зикр этилган китоблардан олинган. Баъзи манбаларда Боязиднинг бир юз ун уч пирдан илм ургангани, жумладан Имом Жаъфар Содиқ қулида етти йил таъсил кўрганлиги таъкидланади. Рушдий «Тазкират-ул авлиёи туркий»да келтиришича Жаъфар Содиқ кунлардан бир кун Боязидга «фалон токчадаги китобни келтир» дебди.

— Қайси токчадаги китобни келтирай? — сўрабди Боязид.

— Шунча кундан бери ҳузуримда ўқуб, қайси токчада қандай китоб туришини кўрмадингми? — сўрабди Жаъфар Содиқ.

— Устоз мен бу ерга токча томоша қилиб, китоб кўргани эмас, билим олгани келганман, — деди Боязид.

— Ундай булса, сен тахсилни тугатибсан, бориб халқни ҳақ йулига ҳидоят қил, — деб ижозат берибди устоз.

* * *

Боязид Бистомий бир неча бор Ҳаж сафариди булган. Сарчашмаларда унинг сафарлари-ю одамлар билан мулоқотлари ҳақида кўплаб ривояту ҳикоятлар мавжуд. Бир сафар Ҳажга кетаётсам йўлда бир жулдурвоқи одам учраб суради:

— Қаёққа кетиб боряпсан?

— Ҳажга кетяпман, — жавоб бердим.

— Бирон ниманг борми, бола-чақам оч, — яна суради у.

— Киссамда икки юз тангам бор, — дедим.

— Менга бергин-да атрофимда етти марта айлансанг, ҳажинг қабул бўлади, — деди ҳалиги жулдурвоқи.

Шундай қилдим-да, уйга қайтиб кетдим.

* * *

Нақл қилибдурларким, Боязиднинг волидаси айтур: ҳар қачонким шубҳалик таом есам Боязид қурсоқимда тепишур эди. То ул таомни ёндириб ташламгунча ором олмас эрди.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязиднинг уйидин то масжидқа қирқ қадам йўл эрди. Уйидин чиқиб масжидқа боргунча масжиднинг ҳурматини сақлаб, ҳаргиз йўлда тупурмас эрди.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязид айтур:

— Ҳамма ибодатдин кейин қилур иш деб билгоним волиданинг ризоси ва анинг хизмати эрмиш.

* * *

Нақл қилубдурларким, Боязид қирқ йил масжидда мужовирлик қилди. Масжидда киядургон эгни булак ва таҳоратда киядургон эгни булак эрди. Ва бу қирқ йил ичида масжиднинг тоmidан булак ерга йуналмади, яъни ҳаргиз уйқуламади.

* * *

Боязид айтур:

— Қирқ йил кунглимни сақладим, қароламадим, эрса мушруклик зуннорин белимда кўрдум. Мушрук улдуким, Худодин узгага илтифотла майл қилмас ва кунгулким Худодин булакка майл этмас, мушрук улдук. Ва кунгулки Худодин булакка майл бўлса, мушрук бўлмас.

* * *

Нақл қилубдукларким, бир тоифа жамоат Боязиднинг олдига келдилар. Ва қаҳатликдан нола қилиб дедиларким, бизларга дуо қилинг то ҳақ таоло бизларга ёмғур юборгай. Шайх бир соат бошини қуйи солдилар. Бошини кўтариб дедиларким:

— Новдонни рост қилинларким, ёмғур етти. Ушал соат ёмғур ёга бошлади. То бир кеча-кундуз тўхтамади.

* * *

Нақл қилубдукларким, Боязиднинг замони эрди. Бир зардуштийга дедиларки, мусулмон бўлгил.

Зардуштий дедиким:

— Агар мусулмонлик бу бўлсаким, сизлар қиласизлар, андоғ мусулмонликдин нангу номусим келодур ва мен андоғ мусулмонлик орзусини қилмасман.

* * *

Нақл қилубдукларким, бир киши Боязид қошига келиб дедиким:

— Манга бир нимарса ургатгилки, дузахдин озод бўлмоқга сабаб бўлгай.

Боязид деди:

— Икки ишни ёдингда тут: бири улким, Худои таоло сенинг холингдин огоҳдук. Ҳарна қилсанг биладур ва кўрадур. Иккинчи улким, Худои таоло сенинг тоат ва ибодатинга эҳтиёжи йўқдук.

Боязид Бистомийдан сунгги энг буюк шайхлардан бири Абу Абдулло Мағрибийдир. У Боязиднинг халифаларидан булиб, Жомийнинг «Нафаҳот-ул-унс» асарида таъкидланишича Абулхусайн Али Ибни Заррин Хирасий қулида таҳсил куриб, «илми маъқул» ва «илми манқул»да камолот касб этган. Иброҳим Хавос, Иброҳим бинни Шайбон Кирмоншоҳий ҳамда Абубақр Байкондий унинг шогирдларидандир. Суфий машойихлар орасида Абдулло Мағрибий равшанназар ва равшанбин булган. Шунинг учун ҳиротли шайх Абдулло Ансорий «У ҳеч қачон қоронгуликни кўрмаган. Халққа зулумат булиб кўринган нарса Абдулло Мағрибий учун рушнолик эди» деган. Жалолиддин Румий «Маснавий маънавий»сининг тўртинчи дафтарида Мағрибийнинг халқнинг қоронғу кечада тиканзор саҳродан машғаладор сифатида бирон кишига хор тегмай олиб ўтгани ҳақида ҳикоя келтирилган. Шайхнинг туғилган ҳамда вафот этган йили аниқ эмас.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий «Газкират-ул-авлиёи туркий» китобида Абдулла Мағрибийни замонидаги барча машойихларнинг устои эди, дейди. Иброҳим Шайбоний ва Иброҳим Хослар Абдулло Мағрибийнинг энг яқин дўсти ва муридларидан булган. 125 йил умр куриб ҳамиша парҳездорлик ва рўзадорлик билан кун кечирган. Асосан, мева сабзавот ва гиёҳ илдизлари билан овқатланган. Ҳамиша эҳром кийиб шогирдлари, дўстлари билан сафарда юрар эди. Бир сафари ҳақида Абдулло Мағрибий шундай дейди: отамдин бир сарой мерос қолиб эрди. Ани олтмиш ашрафийга сотдим, ул ашрафийни ёнчуқумга солиб, Макка йулига кирдим. Бир ароби келиб, манга рубару булиб дедиким, дунелиқдин санда не бор. Мен дедим: 50 ашрафий бор. Дедиким, ашрафийни менга бергил деб олиб, санаб яна манга бериб теvasини ётқузуб дедиким: келгил тевага мингил, деб мани теvasига миндириб олиб юрди. Ман сўрадим: санга не бўлдиким, ашрафийни мандан олмай ва яна манга бердинг? Аrobi дедиким: сенинг ростликингдин кўнглум сани дўст тутди, деб манинг бирла Ҳажга келди ва неча муддат манинг суҳбатимда булди. То Ҳақ таолонинг авлиёлари қаторига узини олди.

* * *

Нақл қилибдурлар, Абдулло айтур: бир маротаба Маккага борурда биёбонда кетиб борур эдим. Бир угилни кўрдим ажаб тоза юзлик, аммо ҳеч озуқаси йўқ кетиб борадур. Ман сурадим, эй озода мард ҳеч озик талқонинг йўқ, қаерга борурсан? Угил деди: Эй Абдулло унгу сўнга қаролагилким, Худодан узгани курарсанму.

* * *

Келтирибдурларким, Абдулло Мағрибийни турт ўгли бор эрди. Ҳар ўглига бир ҳунар ургатмакни буюрди. Сурдиларким, не учун ўғлонларга ҳунар ургатмакни лозим кўрасиз. Абдулло дедиким: ҳар бир ўғулга бир ҳунар ургатурман, то мандин кейин фалончининг ўгли деб ростгуй аҳлининг жигарларини емагайлар. Ва ҳожат вақтида касб-ҳунар қилиб рўзонасига сабаб қилгай ва элдин тамаъ қилмагай.

* * *

Абдулло айтур: халойиқ орасида ҳаммадан ҳуброқ ул дарвешни номуродлиғдурки, аҳли дунёга хушомад ургай. Ва халқнинг улуғларига тавозеъ қилгай. Ул кишики дарвеш ва номуродлиқга розидур, Худои таоло олам халқидин балони йўқ қилур.

ХУСАЙН НУРИЙ

Абулхусайн Аҳмад Нурий Хуросонда етишиб чиққан машҳур шайхлардандур. Унинг таваллуд ҳамда вафот этган йили аниқ эмас. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий, Хусайн Нурий «уз замонасининг яғонаси ва ул вақтнинг муқтадоси эрди ва тасаввуф аҳлининг зарофатликларидан ва муҳаббат аҳлининг шарофатликларидан эрди» деб ёзиб қолдирган. У замона машойихлари орасида «амир ал-қулуб ва қамарал суфия» унвонларига сазовор булган яғона шайх эди. У Жунайд Бағдодийнинг қариндошларидан булиб, шайх Аҳмад Жаворийнинг яқин дусту булган. Машҳур шайх Сари Сақтий унинг муриди эди. У Жунайд таълимотининг давомчиси эди. Унинг «Нурий» лақаб олишининг асосий сабаби кечалари қаронгу уйда суҳбат қурса, уй ёришиб кетар экан. Бундан ташқари у фаросат нури

билан кишиларнинг қоронгу қалбидаги ҳар қандай фикрни билиб олар экан. Шунингдек Нурийнинг ибодат қиладиган хонақоҳи ҳам кечалари Шайх кириб борса мунаввар булиб кетар эди.

* * *

Нақлдурким, Шайх Нурий бир куни бир кишини курдиким, намозда туриб илки бирла соқолини тебратур. Нурий дедиким: Худонинг соқолидин қул йиғил. Бу сузни халифага еткурдилар. Олимлар ҳамма иттифоқ қилдиларким, бу сўз бирла кофур бўлубдур, деб халифа олдиға олиб бордилар. Халифа Нурийдин сурдиким: сен бу янглиғ дедингму? Нурий деди: ори ман дедим. Халифа деди: Не учун мундог дединг? Нурий деди: банда кимнинг булса соқоли ҳам анингдур. Андин кейин халифа деди: Алҳамдилиллоҳки Худои таоло мани сақладики, ман буларни ултурмадим.

* * *

Келтирибдурлар, Нурий бир куни бозордан утуб борғунча бир кишининг эшаги узала ётибдур, ҳар чанд қилур, ҳеч турмайдур. Келиб эшакни оёғи бирла тефиб деди: купгил, уйқунинг оросиндин. Дарҳол эшак югуруб купуб турди. Ул киши юкани юклаб кетди.

* * *

Келтирибдурларким, Нурий оғриб эрди. Жунайд ани кургали келди. Бир дастида гул ва бир косада мева олиб келди. Нурийнинг олдиға қўйди. Бир неча маҳалдин кейин Жунайд оғриб эди. Нурий саҳобалари бирла ани кургали бордилар. Ва асҳобаларига дедиким: ҳар қайсингиз мунинг оғригидин бир пора олинг. Асҳоб дедилар: олдук! Жунайд дарҳол соғайиб урнидан турди. Нурий деди: Эй Жунайд мундин кейин оғриқ кургали келсангиз, бу янглиғ келгайсиз.

* * *

Нақл қилибдур: Нурий айтурким, бир қори кишини курдум, бисёр заиф ва камқувват эрди ва ани қамчи суқар эрдилар ва ул сабр қилур эрди ва ани зиндонға солдилар. Ва мен анинг қошиға бориб сурадимки, мунча заиф ва камқувватлик бирла қамчига нечун сабр қилдинг?

Изоҳ: Бу тариқат X—XI асрлардан кейин давом этмаган. Ҳ.Ҳ.

Деди:

— Эй фарзанд, балога сабр қилмоқга ҳиммат керакдур, на хашм.

— Сизнинг билишингизда сабр недур?

Дедиким:

— Сабр улдурки, бало келганда узини балодан халос булгандек билгай.

* * *

Нурийдин сурдиларким, ибодат надур? Яъни банда бўлмоқлик на тариқада булур? Дедиким: Худога банда бўлмоқ Худонинг парвардигорлигини мушоҳада ва мулоҳаза қилмоқ ва анинг танҳолигини андиша қилмоқ булур.

* * *

Сурдиларким, авлиёлар халққа сўз айтмоқ ва панднасихат қилмоқ мартабасига қачон сазовор булур?

Дедиким:

— Ул вақтда халойиққа сўз айтмоққа сазовор булурким, айгур сўзини Худодин англагай ва Худодин айтқай. Ва ҳар не сўзким Худодин фаҳм қилибдур ани халойиққа анлатқали ва фаҳм қилдурғали салоҳияти булгай.

ЯҲЁ МАОЗ

Абу Закриё Яҳё бинни Маоз IX асрнинг буюк машойхларидан бўлиб, Балхда руҳоний оилада дунёга келган. Ҳижрий 258 йили вафот этган. Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс»ида ёзишча Юсуф бинни Ҳусайн Розий «бир юз йигирмата шаҳарни кезиб чиқиб, кўплаб уламо ҳамда шайхлар суҳбатида бўлдим, аммо Яҳё бинни Маоздек қудратли донишмандни учратмадим» деб айтган экан. Шарқда унинг риёзат ва кароматлари ҳақида кўп нақл ва ривоятлар тарқалган. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий Маозни «ул чашмаи равзаи ризо, ул нотиқи ҳақойиқ, ул воизи ҳалойиқ» деб таърифлайди. У халқ орасида «Яҳё воиз» номи билан шуҳрат қозонган экан. У кўплаб рисолалар, араб ва форс тилларида шеърлар битган. Уни ҳатто пайгамбарлардан булмиш Яҳё бинни Закриё билан тенглаштирадилар.

* * *

Нақл қилибдурларким, Яҳёнинг бир биродари бор эрди. Маккага бориб мужовир бўлди. Ва Яҳёга нома юбориб, дедиким: Манга уч нимарса орзу эрди; ҳаммасини топдим, магар бири қолди. Дуо қилгилки, то ул бирини ҳам Худои таоло манга бергай. Ул уч орзу бу эрдик: охири умримда ҳамма ердин фозил уйдонроқ ерда бўлсам дер эрдим. Маккада бўлдимким, ҳамма ерлардин хуб ва шарафликдур. Иккинчи орзу қилуб эрдимким, бир хизматкор бўлгайким менинг хизматимни қилиб, таҳоратимга сув бергай эрди, Худои таоло бир шоиста канизак берди. Учинчи орзум ул эрдик, улмасдин илгари санинг дийдорингни кургайман, шоядки Худои таоло бу орзуни каромат қилгай. Яҳё Маоз жавоб битдиким: манга уйдон бир орзу эрди халқнинг уйдони бўлгай, то ҳар ерда бўлсанг бўлгилки, манга уйдон киши азиздур. Аммо киши уйдон макон бирла уйдон бўлолғали бўлмас. Ва дебсенки, ҳар не манга лозим эрди, топдим. Агар сенда мурувват ва жавонмардлик бўлса эрди, Худонинг хизматкори ўзининг хизматкоринг қилмас эрдинг. Ва Худога хизмат қилмакдин монё бўлмас эрдинг ва уз хизматингга машгул қилмас эрдинг. Худоим лозим, деб махдумлик орзусини қилурсен. Махдумлуқ Худонинг марҳамати-дур, ходимлик банданинг манфаатидур...

* * *

Дедур: уч тоифанинг суҳбатидин йироқ бўлунглар: аввал, олимеки гафлат бирла умр кечургай, иккинчи ул олимеки маҳлуқга хушомад қилгай, учинчи ул сўфеки, тасаввуфдин сўз айтқай.

* * *

Уч иш авлиёларнинг сифатларидур: аввал, ҳамма ишларда Худога эътимод қилмоқ, иккинчи, барча ишларда Худога таваккал қилмоқ, учинчи, барча ишларда Худога юз келтурмак.

* * *

Дедур, аҳли дунё хизматини дунёпарастлар қилурлар, аҳли охиратнинг хизматини дунёдин озурда авлиёлар қилурлар.

* * *

Ҳеч киши аҳли ҳикмат ва донишманд була олмас, то уч хосият анинг бирла жамъ келмагунча. Аввал улки аҳли дунёга насиҳат кузи била қаролагай ва ҳасад қилмагай; иккинчи улки хотунларга шафқат ва меҳрибонлик кузи бирла боқгай; нафснинг хоҳиши бирла қароламагай; учинчи улки, дарвешларга тавозеъ ва иззат кузи бирла қаролагай. Ва такаббур бирла боқмагай.

* * *

Ҳар киши Худои таолога махфий хиёнат қилса, Худои таоло анинг махфийсини ошкор қилиб, халқ аро расво қилгай.

* * *

Дебдур: аҳли тавҳид деб Худони бирлик бирла билгани айтур.

* * *

Дебдур: авлиёлар риё қилмаслар ва мунофиқ булмаслар.

* * *

Дебдур: дустлукнинг ёмонроғи улдуким, санинг анга ҳожатинг тушгай. Ва бир нимарса анингдин тилагайсен.

* * *

Дебдур: муминнинг сандин уч нимарса нафъи булгай: аввал улки, манфаат еткургайсен, агар манфаат еткуролмасанг бори зарар ҳам еткурмагайсен; иккинчи агар хушвақтлик қила олмасанг, бори бедумоғ ва гамгин қилмагайсен; учинчи муминни ситойиш қилолмасанг, бори ямон ҳам деб гийбат қилмагил.

* * *

Дебдур: бу дунё шайтонинг дуконидир. Зинҳор ул дунёдин бир нимарса угирламагил, ул санинг аъзонгга кириб, ани олмай қуймас.

Аҳмад Хазравия VIII асрнинг охири ва IX асрнинг биринчи чорагида Балхда яшаган шайхлардандир. У Абутуроб Нахшабий, Иброҳим Адҳам, Яҳё Маоз ҳамда Ҳотам Асимлар билан ҳамсуҳбат бўлган ва улардан таълим олган. Аҳмад Хазравия бир неча марта Макка ва Мадинада бўлган. Ҳаж сафарларидан бирида Нишопур ва Бистом шаҳарларида бўлиб, машҳур донишмандлар Абу Ҳафс Ҳаддод, Боязид Бистомийларнинг муборак нафасларидан файз топган. Аҳмад мурувват ва футуват бобида мислсиз мартабага эришган. Фариддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё»сида ёзишича шайх доим аскарӣй либосда юраркан. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий Аҳмад Хазравиянинг мингта муриди бор эди, «ҳар бири сув узра юрмоқ, ҳаво узра учмоқ даражасига етиб эрдилар», Хотам Асимнинг муриди Абутуроб Нахшабий билан куп суҳбат қурганди, деб ёзиб қолдирган. Шайх Абулҳафз «Аҳмад Хазравия ҳаммадин баланд мартабалик эрди» деган экан.

Аҳмад Хазравия Балх ҳокимининг қизи Фотимага уйланган ва у ҳам тариқатга кириб, Оллоҳ ишқида жавлон урди. Бу аёл авлиё ва унинг буюк суфилари билан суҳбатлари хусусида гаройиб ҳикоятлар тарқалган. «Кимки аёл суратида пинҳон мардни курмоқчи бўлса, Фотимани курсин» деган Боязид Бистомӣй. Аҳмад Хазравия тахминан хижрий 232—240 йиллар орасида вафот этган.

Нақл қиладиларким, Шайхнинг уйига бир угри тушди. Куп айланиб ҳеч нарса тополмади. Ноумид бўлиб қайтиб кетмоқчи эди, Аҳмад айтди:

— Эй йигит! Челакни олгин-да сув тулдириб кел! Таҳорат олиб намозга машгул бул! Шу орада қулимга бирор нарса тушса сенга бераман, токим менинг уйимдан қуруқ қул билан қайтиб кетмагин!

Йигит шайхнинг айтганини қилди. Тонг отгач бир Хожа Шайхнинг ҳузурига юз эллик динор келтирди. Шайх йигитга:

— Ол! Бу санинг бир кечалик намозинг мукофотидир, — деди. Угрининг ҳолати узгарди, аъзои баданига бир титроқ тушиб, бирдан йиглаб юборди. Дедик:

— Йулдан адашган эканман. Бу кеча Оллоҳ таолога ибодат қилганим боис менга шунчалик икромлар айлади.

Йигит тавба қилиб, Оллоҳ таолога йуналди. Олтинларни қабул қилмади. Шайхнинг муридларидан бўлди.

* * *

Нақл қилдиларки, бир куни бир дарвеш Шайх Аҳмадга меҳмон бўлиб келди. Уша кеча Шайх етмишта шам ёқди. Дарвеш айтди:

— Бу иш менга хуш келмас, чунки такаллуф тасавуфга мувофиқ эмасдир.

— Қай бири Оллоҳ учун очилмаган бўлса, уни учир!— деди Аҳмад. Дарвеш уша кеча тонггача уринди, сув ва тупроқ билан ҳам етмишта шамнинг биронтасини учира олмади. Тонг отгач Аҳмад ул дарвешга деди:

— Буларнинг нимаси таажжуб? Юргил энди ажойиброгини кўрасан.

Бир улкан калисога бордилар. Унда бир тўда тарсолар-руҳбонлар ўлтирар эрди. Улар Аҳмадни кўрдилар ва бошлиқлари:

— Кириглар, — деди. Кириб ўлтирдилар. Дастурхон ёзиб, таом келтирдилар. Аҳмадга:

— Егил, — деди руҳбон.

Аҳмад айтди:

— Оллоҳнинг дўстлари Оллоҳнинг душмани билан таом емас.

— Бас, бизга исломни-иймонни талқин эт, — дея руҳбон иймон келтирди. Руҳбоннинг тобеинларидан етмиш киши иймон келтириб, мусулмон бўлдилар.

Уша кеча Аҳмад тушида кўрдик, Ҳақ таоло: «Эй Аҳмад! Сен биз учун етмишта шам ёқдинг. Биз сен учун етмишта кўнгилда иймон нуруни ёқдик» деб марҳамат қилди.

* * *

Ҳар кимки дарвешларнинг хизматини қилса, унга уч нарса: тавозуъ, гузал адаб ва саховат икром этилмай.

* * *

Ҳар кимки Оллоҳ таоло ўзи билан бирга бўлишини хоҳласа, Сиддиқлар билан бирга бўлсин. Чунки Оллоҳ содиқ зотлар билан биргадир.

* * *

Сабр музтар — ночор кишиларнинг озигидир, ризо эса орифларнинг даражасидир.

* * *

Ҳақиқий маърифат Оллоҳни дил билан севмоғинг, тил билан зикр қилмоғинг ва ундан бошқа ҳамма нарсадан ҳимматни узолмаганингдур.

САҲЛ ТУСТАРИЙ

Абумуҳаммад Саҳл Тустарий 203 ҳижрий йили Аҳвон шаҳрида туғилган. У ёшлигидан амакиси Муҳаммад бинни Савор қулида тарбияланади. Сўнг мактабда ўқийди. Аммо бу ердаги таълим-тарбия унга ёқмагач, ўз руҳиятига мос устоз излаб Басрага боради. Бу ердаги уламолар ҳам унинг мураккаб саволлари-ю эҳтиёжига жавоб бермагач, Ободонга келиб Абу Ҳабиб Ҳамза бинни Абдулло Ободоний қулида бир неча ой таҳсил куриб, яна Тустарга қайтади. Орадан куп ўтмай Ҳаж сафарига жўнайди ва бу ерда Зуннун Мисрий билан учрашиб, уни ўзига Пиру Муршид интиҳоб этади. Ана шу даврда у Ҳусайн бинни Мансур Ҳаллож ҳамда Абдумуҳаммад Ҳасан бинни Аҳмад Ҳаририйлар билан суҳбатлашишга муяссар бўлади.

Саҳл Тустарийнинг дастлабки асари «Тавбаи фард» бўлиб, унинг атрофида игво уюштириб, муаллифни халқ орасида бадном қиладилар. Фаридиддин Атторнинг ёзишича Саҳл бутун мол-мулкани рузгор буюмларини тангаларини қоғозларга битиб, аламон устидан сочади. Кимга нима тушган бўлса олади, яъни халқ Шайхнинг бор бисотини талайди. У пок ва ростгўйлик, ваъз ва сўзамолликда беҳамто, калом илмида ҳам купчиликдан устун эди. «Саҳл донишманд ва ҳақиқий воиз эди, минглаб кишилар унинг нутқлари таъсирида туғри йулга кирдилар» деб ёзади Фаридиддин Аттор. Саҳл Тустарий 283 ҳижрий йилда Басрада вафот этган. Умрининг охириги йилларида ҳам унинг атрофида 400 мурид жамланган эди. Улимидан сўнг шогирди Муҳаммад бинни Салим ҳикматларини туплаб, «Минг фикр» номи билан алоҳида китоб қилган. У куплаб марта кучирил-

ган ва кейинчалик нашр этилган ҳам. Мазкур рисола, исломшуносликда узига хос мавқеъга эга. Бундан ташқари Саҳл Тустарий Қуръонни тафсир этган. Гарчи унинг тафсири бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган булса ҳам, Ибни Аббос, Ибни Масъуд, Акрама ва бошқалар уз тафсирларида Саҳлнинг бу борадаги хизматларини алоҳида таъкидлаб утганлар. Унинг фикрича ҳар бир мумин уч гуруҳнинг «такаббурлар ҳамда гофил подшолар, риёкор қорилар ҳамда аччиқ забон ва нодон суфилар» суҳбатидан парҳез қилмоғи лозим.

Фаридиддин Аттор «Тазкират ул авлиё»сида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: «Саҳлнинг умри охирига етган куни турт юз шогирди бошига келдилар». Улардан бири:

— Устоз энди сенинг урнингда ким утириши керак ва ким сенинг минбарингда туриб ваъз айтсин, — деб суради.

Шогирдлар сафида Шоддил номли габр — зардуштий донишманд бор эди. Қария кузини базур очиб деди:

— Менинг урнимга Шоддил утирсин!

Йигитлар галаговур кутариб шундай дейишди:

— Пиримиз ақлдан оздиларми? Шунча диндор олим шогирдлари була туриб бир зардуштийни уз урниларига тайинлайдиларми?

— Гавғони бас қилинг-да, бориб Шоддилни хузуримга келтиринг, деди у.

Шоддилни уз хузурда курган шайх унга қараб деди:

— Менинг вафотимдан уч кун утгач, аср намозидан сунг минбарга бориб, менинг урнимда утир ва халққа ваъз айт.

Саҳл шу сўзларни айтди-да бу дунёи дунни тарк этди.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир куни Саҳл бинни Абдулло масжидда ултириб эрди, бир кабутар узини масжидга ташлади-да улди. Саҳл деди:

— Бу соат шоҳ Шужоъ Кирмоний вафот қилди. Анингдин тарих битдилар ва англадиларким, андоқ эрмиш.

* * *

Нақл қилибдурларким, Саҳл бинни Абдулло сув узра юрур эрди, аммо қадами ҳул булмас эрди. Ростмудур, деб Саҳлдан сурдилар.

Саҳл деди:

– Масжиднинг муаззинидин сургилки, у ростгуй кишидир. Ул киши айтур:

– Мен ани билмасмен, аммо қайси куни гусл қилгали кўлга кириб эрди, сувга чўкди. Агар мен булмасам, ҳалок бўлур эрди.

Шайх Абу Али Даққоҳ айтур:

– Анинг каромати тўладир, элдан яширмоқ учун сувга чўкиб кўрсатди.

* * *

Келтирибдурларким, бузруклардан бирлари дебдурларким, одина куни эрди Суҳайлнинг уйига бордим, кўрдимки бир улуг йилон анинг уйида ётибдур. Мен кўрқиб тухтаб турдим. Суҳайл деди: Киргил. Мен дедим: Эй бузруквор кўрқарман. Суҳайл деди: Имони ҳақиқатга етган киши Худодин узгадин кўрқмасдур.

* * *

Дебдур, хилватда бўлмоқ, элдин узилмоқ то ҳалол емагунча рост келмасдир. Ва ҳалол емак Худонинг ҳаққини адо қилмагунча рост келмагусидир. Худонинг ҳаққи эрса тамом аъзони гуноҳдин сақламоқдир.

* * *

Дебдур, ҳар киши бир кеча-кундуз бир вақт таом еса, ул сиддиқларнинг гизосидир.

* * *

Дебдур, ҳеч кишининг ибодати дуруст ва қилган амали холис, яъни Худо учун бўлмас, то ул кишининг қорни оч ва гурусна булмагунча.

* * *

Дебдур, солиҳ яъни Худо йулига кирган киши турт ишдин қочмагай, то қилур ибодати рост ва маъқул булгай: аввал очлиқ, иккинчиси номуродчилик, учинчиси хорлик, туртинчиси қаноат.

ЖУНАЙД БАҒДОДИЙ

Шарқда «Тож-ал-орифин», «Султон-ал-муҳаққиқин», «Устод-ал-тариқат» номи билан машҳур булган Жунайд Наҳовандий (Бағдодий) IX асрнинг 20-йилларида Бағдодда туғилган. Бағдод мадрасаларида таълим олган. Аллома қориси Масоҳибидан (791—857) сўфизм назарияси бўйича таълим олади, бир неча ой унинг суҳба-тида булади. Жунайд жуда кўп ёшларнинг, жумладан Мансури Ҳалложнинг ҳам устозидир. У 91 йил умр куриб, 910 йил Бағдодда вафот этган.

Жунайд Бағдодий ислом тарихи, назарияси ҳамда сўфизмга доир кўплаб рисолалар ёзган бўлса ҳам, улар бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган. Авлиё асарларидан баъзи парчалар, ҳикматлардан намуналар турли манбаларда сақланиб қолган. У сўфизмда жунайдия таълимотининг асосчисидир. Жунайд сўфизмнинг бошқа назарийчиларига, жумладан Боязид Бистомийга қарши улароқ, сўфизм амалиётида масти мустаграқ узидан кетишга нисбатан ҳушёрликни афзал кўради. Зероки ҳушёрлик табиий ҳолат бўлиб, ориф ҳамиша узида бўлиб, ҳушёрлик билан ҳақиқатга етиши мумкин, дейди. Шундай қилиб у суфистик таълимоту амалиётни исломга яқинлаштиришга интилди. Абу Наср Саррож, Абу Али Даққоҳ, Абулқосими Қушайрий Жунайд тарафдорларидандир. Ислом билан чамбарчас боғлиқ булган Қодирия, Нақшбандия сингари сўфизм оқимлари намояндалари Жунайдияни қўллаб-қувватлашган.

Нақлдурким, Жунайд доим рўза тутар эрди. Вақтеки ёронлари келса, уларни ҳурмат қилиб рўзасини синдирур эрди. Ва айтур эрдиким, рўза тутқоннинг фази-лати ёронларга ёрий берғондин зиёда эрмасдур.

* * *

Нақлдурким, Жунайдининг ва Абубакр Каттонийнинг ораларида минг масала ёшурунуб тургон эрди. Вақтеки Абубакр Каттоний вафот қилтур вақти бўлди, васият қилдиким бу масалаларни ҳеч кишига берманглар ва манинг бирла дафн қилинглар. Жунайд айтур: мен ҳам андог дўст тутар эрдиким, бу масалалар халқнинг илкига тушмагай эрди.

* * *

Нақлдурки, Жунайд уламолар тариқасича дастор-фаражжи кияр эрди. Асҳоблари дедиларким, эй падари пири тариқат, на булғайким устоз хоотири учун хирқа киймоқни лозим тутсангиз. Жунайд деди: агар билмаски хирқа бирла у ҳосил буладур, темурдин ва ўтдин либос кияр эрдим. Лекин менинг ботинимга ҳар дам нидо қиладурларким, эътибор хирқа киймақда эмасдур ва куймақдадур.

* * *

Нақлдурким, Жунайднинг сўзи улгайди ва Сари Сақтий дедиким: санга энди халққа насиҳат қилмоқ керакдур. Жунайд тараддуд қилиб, пирим ва дўстум тур-ғонда сўз демак одобдин эмас деб, сўзга рағбат қилмас эрди. То бир кеча тушида Ҳазрати Саллолоҳи алайҳи вассалламини кўрди. Ул Ҳазрат дедиким, халққа сўз дегил! Жунайд бу сўзни Сари Сақтийга айтгани борди. Эраса Сари эшикнинг тубасида мунтазир туриб эрмиш. Жунайдни кургач дедиким: то бу дамгача узгалар ҳам халққа сўз айтгил демасун деб тараддуд қилиб юрган эрдинг. Эмди сўз айтурга ул Ҳазратдин амр бўлди. Айтмоқ керак. Жунайд қабул қилди.

* * *

Келтирибдурларки, бузруклардан бирлари Жунайд қошларига келиб эрди. Жунайдни кўрдиларким газаб бирла бир кишига аччиқлаб утирибдур. Сўрди: Эй шайх ман эшитиб эрдим, шайтон тулароқ фарзанди одамга газаб ва аччиқ қилгон вақтда голиб келур. Бу соат сизни кўрубманким газаб ва аччиқ бирла ултурубсиз. Шайтон сиздан қочиб кетодур. Жунайд деди: кўрмадинг ва эшитмадингмуким, бизлар газаб қилсак ва аччиқласак ўзимиз аччиқламасмиз. Балки Худо учун аччиқлармиз. Ночор шайтон ҳеч вақтда биздан қочқондек қочмагусидир. Биздан узгаларнинг аччиқ ва газаби уз нафсининг насибаси учун булур. Агар Ҳақ субҳанаҳу ва таоло авизубиллоҳу шайтонир рожийм ўзи фармон қилмагон булса, ман харгиз шайтондин паноҳ топмас эрдим.

* * *

Келтирибдурларким, Ибни Шариҳ Жунайднинг мажлисига келиб эрди. Анингдин сурдиларким, Жунайдни нечук курдингиз? Дедиким: узини худ билмасман ва мунча билурманким, сузини эшитдимки, Худои таоло сузини суратга келтуруб, Жунайднинг хоҳишидек анинг тилидин жорий қилур.

* * *

Банда булмоқ икки иш бирла собит булур: бири улким ростлик бирла ошкора ва пинҳон Худога муҳтож булмоқ. Иккинчи ҳамма ишда Расули Худога иқтидо қилмоқ дебдур.

* * *

Дебдур, банда булмоқ тамоми шуғулни тарк қилмоқ ва асл тоатга юз келтирмоқ. Банда бу икки ишни ташламоқдир: бири улким, ҳар нимарсаки, нафсининг иззатидур, анга тухтамоқ, иккинчи улким, сайъ қушишга эътимод қилмоқ. Вақтеки бу икки иш сандан йуқ булса, бандалик ҳаққини адо қилмоғонинг булур. Билмагайсан, яъни бу неъматни манинг учун халқ қилгон, мани бу неъмат учун халқ қилгон эмас, деб билгайсан. Ҳар кишиким уз нафсининг нофайзлигини курса, дегилким Худои талони сано қилди.

ҲАМДУН ҚАССОР

Абусолеҳ Ҳамдун бинни Аҳмад бинни Умар Қассор Нишопурда руҳоний оиласида дунёга келган. У Шарқда фикҳ ва ҳадис илми данишманди сифатида шуҳрат топган. Қассор Абутороб Нахшабий қулида тарбия қурган булиб, Нишопурда маломатия гояларини кенг тарғиб этишга муяссар булган ва халқ оммасини ўзига эрғаштира олган шайхдир. Уни ҳатто «суфилар пайгамбари» деб ҳам юритишади. Саҳл Тустарий ва Жунайд Бағдодийлар унинг гояларини қуллаб-қувватлаган ҳамда Ироқ суфилари орасида тарғиб этишган. Ҳамдун Қассор 271 ҳижрий йилда Ҳирада вафот этган. У маломатия аҳлининг бош имоми ва пешво шайхи даражасига етган эди. Суфён Сурини ўзига устоз деб билар эди. Абдулло Муборакнинг пири булган.

* * *

Дебдур: ҳар кишида бир яхши иш, тоат ибодат курсанг анингдин жудо булмагилким, шояд анинг баракотидин Худо санга насиба бергусидир.

* * *

Дебдур: мен сизларни икки ишга васият қилайки, албатта амалга келтургайсизлар: ул икки ишнинг бири, одамлар билан суҳбатда булмоқ, (иккинчиси) жоҳиллар суҳбатидин йироқ булмоқ.

* * *

Дебдур: суфилар бирла суҳбат қилингизларким, агар ямон иш қилсангизлар улар сизларни улуг тутарлар. Улар улуг тутқондин мен ҳам уларга ўхшаш бўлдум, деб галат қилмассизлар.

* * *

Дебдур: ҳар киши бузрукларнинг аҳволига назар қилса, узининг кимлигини билур ва узининг уларча даражага етмагонини ва уларча булмагонини англайким, улар қилгондек қилсам ва улар булгон ҳолдек булсам, андоғ булур эрдим.

* * *

Дебдур: неъматга шукр қилгон улдулки, узингни туфайли неъмат билгайсен, яъни бу неъматни менинг учун халқ қилгон. Мени бу неъмат учун халқ қилгон эмас деб билгайсен. Ҳар кишики уз нафсининг ноқислигини кўрса дегилким, Худои таоло ани бино қилсин.

* * *

Дебдур: ҳар қачон бир маст кишини курсангким, йиқилодур, кўподур, тараххум қилгинким, мабодо ул балоға мубтало булгайсен.

* * *

Дебдур: хушхулқни мен саҳоватдин ўзга нимарсада кўрмадим. Ва бадхулқни бахилликдин ўзгада англамадим.

* * *

Дебдур: фақирликнинг ҳолидин тавозеъ зоҳир бўло-
дур. Вақтеки фақирлик дарвешлик бирла такаббур қил-
салар, таъма дунёдорлар такаббурида зиёда қилур.

* * *

Дебдур: ҳар кишини Худои таоло дунё талабига
машҳур қилибдур, иккала дунёда хор ва роҳатдан маҳ-
рум қилгай.

* * *

Дебдур: имоннинг офати пурхурликдур.

* * *

Дунёни хор тутгил, то аҳли дунёнинг олдида азиз
ва улуг булгайсен.

* * *

Дебдур: мотамда нола-фигон қилиб йигламоқ Ху-
дои таолога нуҳад қилгон булур.

МАНСУРИ ХАЛЛОЖ

Ҳаёти ва фаолияти тилларда дoston булган Абумаъ-
фиб Абдулло бинни Аҳмад бинни Абутоҳир Мансури
Халлож IX асрнинг охири ва X асрнинг бошларида
яшаб утган машҳур авлиёлардандир. У Форс вилояти-
нинг Ботзо (баъзи сарчашмаларга кура Тур) мавзеида
858 йили ҳунарманд оиласида дунёга келган. Отаси
пахта тозалаш ва сотиш билан шуғуллангани учун ке-
йинчалик оила Хузистон вилоятининг Товаст шаҳрига
кучади. Ота-онаси зардуштийлардан эди.

Мансури Халлож дастлабки билимни дорулҳуффо-
да олади, ун икки ёшида Қуръонни тула ўзлаштириб,
ёд олади. Шундан сўнг у илмини такомиллаштириш
мақсадида оилани тарк этади. Ва Саҳл бинни Абдулло
Тустарийга мурид булади. Тустарий унга «Арбайни Ка-
ломумло», яъни Мусо пайгамбардек чилла утириб қиро-
ат қилишни ургатади. Бу ердаги таълим муҳлатини
ўтагач, Мансури Халлож Басрага бориб, Ҳасан Басрий
мадрасасида таҳсилни давом эттиради. Шу ерда у маш-
ҳур Ориф Абу Абдулло бинни Умар бинни Усмон Мак-
кий қулидан тасаввуф хирқасини кияди ва Абу Якуб

Иқто Басрийнинг қизига уйланади. Аммо бу орада Халлож билан Басра уламолари, жумладан, устози орасида ихтилоф чиқади. Жунайд Бағдодий насихатига қулоқ тутган Мансури Халлож Макка сафарини ихтиёр этади. Шундай қилиб 26 ёшида биринчи бор Ҳаж сафарига жунайди. Аҳвозга қайтишда халқ олдида нутқ сузлаш ҳамда ваъз айтишни бошлаб юборади. Замона суфилари билан, хусусан Қашрий ва зоҳирий суфийлари билан дастлабки тўқнашувга дуч келади. Ана шу зиддиятдан сўнг «мен бу эски одатларни тарк этдим» деб хирқасини ечиб, ерга улоқтиради. У ердан Мансури Халлож Хуросонга — суфистик таълимотнинг асл марказига бориб, 5 йил яшайди. Шундан сўнг Аҳвозга қайтади, у ердан Бағдодга боради. Ана шу кезде 400 муриди билан иккинчи дафъа Маккага йўл олади. Шу йиллардан бошлаб мухолифлари унинг атрофида игво ва тўхматлар уюштира бошладилар.

Мухолифларининг ҳар хил найрангларидан зада бўлган Мансури Халлож будда ва моний тарафдорлари билан учрашиш баҳонаси билан Мовароуннаҳр, Ҳиндистон томонларга жунайди. Дастлаб у Синд ва Мултон орқали Кашмирга боради. Бу ерда Аҳвоз ва Тустарнинг зарбофт либосларини қозоғга алмаштириш учун кетаётган карвонга ҳамроҳ бўлиб Чинга боради. Чинда монийчилик тарафдорларининг учоғи булмиш Турфонда бўлади. Баъзи сарчашмаларда Мансури Халлож туронзаминда ҳам бўлиб, Бухорода бир неча ой яшаб мадрасаларда маъруза ўқиганлиги ҳам қайд қилинган. Мансур бир неча ойдан кейин Бағдодга қайтади ва учинчи — охирги марта Ҳаж тавофига отланади. Арофотда Худодан: «Эй Худо! Мени расвои жаҳон эт, токим халқ лаънатласинлар», — деб илтижо қилади. Ҳаждан қайтгач, унинг нутқ ва ваъзларидан бир гуруҳ одамлар «Худолик даъво қиляпти» деб юз угирадилар, таҳдид қила бошлайдилар. Натижада Мансури Халлож Аҳвозга қочиб бориб, уч йил яшириниб яшайди. Ниҳоят айғоқчиларнинг чақуви билан уни тутиб, Бағдодга элтиб, зиндонга ташлайдилар. Мансурни ҳибса олиб, уйини тинтув қилганларида турли шаҳар, вилоятларга жўнатилган, тарафдорларидан келган кўплаб мактублар топилади. Уларнинг бирида «халқ сени буюк имом деб атамоқда», деб ёзилган бўлса, бошқа бир номада «ҳамма сени пайгамбар демоқда»

деб қайд этилганди. Бир неча мактубда халқ сени унинг (Оллоҳнинг) узисан демоқда қабилдаги сузлар битилганди. У туққиз йил зиндонда банд бўлади. Оқибатда қози калон Абу Умар уни қатл этиш ҳақида фатво тайёрлаб, халифа Муқтадирга қул қуйдиради. Натижада Мансури Халложни 922 йил зул-қаъда ойининг 23-куни, яъни Нав-руздан етти кун олдин дорга осиб улдириб, бошини кесиб, бутун аъзосини қуйдириб, кулини Дажла дарёсига ташлайдилар. Бу инсоният тарихидаги энг фожиали улимлардан бири эди. Нақл қилишлари-ча, уша йили Дажла суви тошиб, бутун соҳилларини ювиб, Бағдод шаҳрига куп таҳлика солган. Мансурнинг бир неча кун овқатсиз яшаши, баъзан фақат майиз тановвул этиши, ҳар қандай шароитда ҳам инсонга руҳий таъсир эта олиши ҳақида ҳикоятлар куп.

Мансури Халлождан «Товсин ал-азал вал жавҳар ал-кабир», «Тавсин», «Ал-ҳаёкал», «Ал-кабирият-ал-аҳмар», «Нур ал-асл», «Жисм ал-кабир», «Ал-жисм-ал-сагир», «Бустон ал-маърифат» сингари рисолалар ҳамда араб тилидаги шеърлардан иборат катта ҳажмдаги шеърлар девони мерос бўлиб қолган. Унинг девони аслида, инглиз ва форс тилларида бир неча марта чоп этилган. Машҳур арабшунос Ибни Надим Мансури Халложнинг қоғоз, ҳарир ва бузга олтин суви билан олий даражадаги хатда битилган 45 та китобини санаб утган.

Шарқу Фарбада Мансури Халлож қатлининг сабабини турлича шарҳлаб, таҳлил қилиб келишади. Жумладан инглиз шарқшуноси Эдуард Браун шундай ёзади: «Суфизм тариқати устоз ва авлиёлар тарихини битган ёзувчилар Ҳусайн бинни Мансури Халложни бир мунча узгартириброк таништирган. Аммо унинг шуҳрати ватандошлари орасида қандай бўлса, узга юртларда ҳам ушандай овоза бўлган. Фаридиддин Аттор, Ҳофиз Шерозий ва бошқалар уни мамнуният билан таърифлайдилар. Мансури Халложни Бағдод ва унинг атрофида бидъатнома таълимоти учун тутиб, қатл этдилар. Унга қуйилган айб-ғуноҳ шундан иборат эдики, у жазба ҳолатида (аналҳақ деб) фарёд қилди. Суфизмда буни ҳол ҳамда важд пайтида Ҳақ жамолини кургандек бўлиб, узини унутиш дейдилар. Унинг ғуноҳи шундаки, ана шу ҳолатдаги сирни фош этиб, намоён қилди»*.

* Эрон адабиёти тарихи, 1-жилд, 529-бет.

Ҳақиқатдан ҳам аксарият олимларнинг таъкидлашича дунёвий билим ва исломий аҳкомларни мукамал эгаллаб Ҳаққа етиш мақомига эришган Мансури Халлож узидаги рухоний қудратни қалбига сигдира олмай, «аналхақ — мен Худоман» деб фарёд чеккан. Бундан ташқари суфизмдаги пантеистик таълимотга кўра ҳар икки оламнинг яратувчиси — Оллоҳ ўзи халқ этган нарса ва маҳлуқларда зуҳур этади, яъни улар мутлақ моянинг заррачаларидир. Мансури Халлож таълимотининг асосини ана шу нарсада «Тангрининг инъикоси» ташкил этади. Шайхнинг муҳолифлари ана шу жиҳатни ҳисобга олмай, аниқроғи, чуқур тушуниб етмай, уни «пайгамбарлик», «Худолик» даъво этди, деб жоҳилликка йўл қўйдилар. Ваҳоланки, Мансури Халлож фикрлари негизини исломий маърифат, фарз ва суннатларни собитлик билан бажариш, бу йўлда жонфидолик кўрсатиш ташкил этади.

Мансури Халложнинг илм урганиш йулидаги саботу матонати, муҳолифлари билан булган даҳанаки жанглар жараёнидаги бардоши, эътиқоди учун собитқадамлик билан мардонавор кураши хусусида Шарқда куплаб ривоят у афсоналар мавжуд. Ҳатто турли тоифа машойихлари уни буюк донишманд сифатида алоҳида эъзозлашган. Агар Абу Абдулло Ҳафиф «Хусайн Мансур раббоний олим эди», деса Шиблий «Мен билан Халлож бир нарса-кишимиз, фарқимиз шундаки, мени жинни деб эълон қилишди — қутулиб қолдим. Хусайнни эса унинг ақли ҳалок этди», деган. Чунки у ҳамиша риёзат ва ибодатда бўлиб, тилидан маърифат ва тавҳид нури сочиларди. Бу хислат унинг зиндонбандлиги ёки дорга элтиш жараёнлари баёнида ҳам яққол кўзга ташланади. Нақл қилишларича, зиндонда яна 300 та маҳбус мавжуд эди. Кеч кириши билан Мансур уларга қараб деди:

— Эй бандилар сизларни халос этаман.

Улар дедилар:

— Нега ўзингни қутқармайсан?

Мансур деди:

— Биз Худонинг бандидамиз, уни ҳурмат қиламиз. Агар истасак бир ишорат билан барча бандиларни бушатгумиз.

Шундан сунг курсаткич бармоғи билан бир ишора қилувди, ҳаммининг қулидаги боғиқлар очилди-кетди.

Улар яна дейишди:

— Эшиклар қулфланган-ку?! Бу ердан қандай чиқамиз?

Бир ишорат қилувди, зиндондан ташқарига туйнуқлар пайдо бўлди.

— Ана энди ҳар бирингиз уз бошингизни қутқаринг, — деди Мансур.

— Сиз биз билан кетмайсизми? — сўрашди улар.

— Ҳақдан қурққаним учун чиқиб кетолмадим, — жавоб берди Мансур.

Бу хабар халифанинг қулогига етгач, у деди:

— Мансур фитна қузгаб, бир балони бошламоқчи, тезда улдириб юборинглар.

Уни судраб дор остига элтишди. Юз минг одам тупланган эди. Мансур тўрт томонга бепарво назар соларди-да, «Ҳақ!», «Ҳақ!», «Анал Ҳақ» дерди, холос.

* * *

Нақл қилишларича, ана шу ҳолатда бир дарвеш Мансурнинг ёнига келиб сўрабди:

— Ишқ нима?

— Ишқ нима эканлигини бугун, эртага ва индин кўрасан, — жавоб берибди Мансур.

Ҳақиқатда ҳам уша куни Мансурни улдиришибди. Эртасига батамом куйдиришибди, учинчи куни эса, кулларини супириб олиб, шамолга совурибдилар. (Бошқа бир ривоятга кўра Дажла дарёсига ташлабдилар.)

* * *

Нақл қилишларича, Мансурнинг яқин кишиларидан бири дор остига етиб келиб ундан васият қилишни сўрабди. У шундай васият қилибди:

— Нафсни бажарилиши шарт булган нарса билан машғул эт, токим у сени бирон иш билан банд этмасин. Бу ҳол авлиеларнинг ишидир.

* * *

Мансурни ун икки жойидан банд этиб, дорга олиб бораётганларида кулиб, рақс тушиб бораётган экан, ундан сўрабдилар:

— Бундай хиром этиб боришнинг сабаби нима?

— Наҳоргоҳ — қатлгоҳга бормоқдаман, — жавоб берибди Мансур.

Дор остига етгач, қиблага қараб таъзим қилгач, нарвонга оёқ қуяётганида ундан сўрадилар:

— Ҳол надур?

Мансур жавоб берди:

— У билганни ҳеч ким билмайди.

Шундан сўнг қўлларини банддан тортиб, қиблага қараб муножот этгач, бошини дорга тутди.

Барча унга қараб тош отарди. Бир пайт Шибли лой отди. Мансур чуқур хурсиниб, «оҳ» тортди. Нега шунча одам тош бўрон қилса, миқ этмадингу Шибли лой отса «оҳ» тортдинг, сўради ёнидагилардан бири.

— Улар нима қилишаётганини билишмайди, шунинг учун кечирриш мумкин. Шибли эса кўра била туриб, тушунган ҳолда лой отганидан хафаман.

Шундан сўнг қўлини кесдилар, қаҳ-қаҳа уриб кулди.

— Нега кулмоқдасан, — сўрайди.

Мансур деди:

— Занжирбанд одамнинг қўлини кесмоқ осондир.

Шундан кейин оёқларини кесдилар. Бир табассум қилди-да деди:

— Бу оёқларим билан замин узра сафар қилардим. Энди бошқа қадамларим билан ҳар икки оламга сафар қиламан. Қўлингиздан келса бу оёқларимни кесинг деди-да кесилган икки қўлини юзларига суртиб, афтини лола ранг этди.

— Нега бундай қилдинг, — сўрашди.

— Мендан қон кўп кетиб, рангим саргайди, деб уйламанглар учун юзимни қизарттирдим.

— Юзингни қизарттирган булсанг, нега билакларингни ҳам қонга бўядинг, — яна сўрашди.

— Таҳорат олдим.

— Нега таҳорат оласан?

— Ишқ учун икки ракаат намоз лозим, унга қон билан вузуй қилса ҳам бўлади, — жавоб берди.

Шундан кейин кўзларини уйиб олдилар. Халқ орасида қиёмат кўпди. Айримлар нола чекишар, баъзилар ҳамон тош отишарди. Кейин эса тилларини кесмоқчи булишди. Шунда у деди:

— Бироз сабр қилинг, менинг айтар сўзим бор, — деди-да осмонга қараб хитоб қилди:

— Эй Худо, сени деб менга қилаётган жабрларни асло кам қилмагил. Уларни бу имкониятдан бенасиб

этма. Алҳамдулилло сенинг йулингда қул-оёқларимни кесдилар, энди эса сенинг дийдоринг учун бошимни дорга тортадилар. Қулоқ-бурунларимни кесиб, яна тош-бурун қила бошладилар. Шу ердан куза кутариб утиб бораётган бир заифанинг кузи Хусайнга тушиб деди:

— Уринг бу лаънати, унга Худони тилга олишни ким қуйибди.

Сунг тилларини кесиб, шомга яқин бошини танидан жудо қилдилар.— Бир табассум билан жон таслим қилди.

Шарқда бу даҳшатли фожа билан боғлиқ куп афсоналар мавжуд. Уларнинг бир қисми Фаридиддин Аторнинг «Тазкират ул-авлиё», Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс», Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират ул-авлиёи туркий» сингари китобларида, Саъдий, Навоий, Муҳаммад Иқбол, Роқимий, Машраб сингари мутафаккирларнинг асарларида зикр этилган, турли муносабатлар билан эслатиб утилган. Энг муҳими Мансур Халлож уз эътиқоди, маслаги йулида собитқадамлик, жонфидоликнинг олий намунаси, рамзига айланиб қолган. Мансур Халложнинг шеърлар девони 2001 йили Техронда куп нусхада чоп этилган.

* * *

Дебдур: тилнинг гӯё булғони кунгулнинг хомушлигининг нишонасидур, яъни тилнинг гӯелиги кунгулни ҳалок қилур.

АБУБАКР ШИБЛИЙ

Жаъфар Абубакр Шиблий Шарқнинг буюк авлиёларидаңдур. Унинг ота-боболари асли Уратепалик булиб, кейинчалик Бағдодга кучиб боришган. Шиблий 861 йили шу ерда таваллуд топган. Отаси Юнус Аббосий халифаларнинг хос ҳожиби булган. У Хайри Нассождан таълим олиб хирқа кийган, Жунайд Бағдодийнинг суҳбатидан файз топган. Узининг таъкидлашича йигирма йил турли ровийлардан ҳадис ёзиб олиш, йигирма йил фикҳ асосларини урганишга умр сарфлаган. Шиблийга ҳадисларни Муҳаммад Ибни Бассорийдан ривоят қилган. Кейинчалик эса Абубакр Абҳарий, Абубакр Розий, Абусаҳл Саълуний, Хусайн бинни Аҳмад Саффор ва бошқалар ундан ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳақ йулига ута берилгани, ҳамиша илоҳий шавқ даражсида юргани учун халқ уни телба деб, бир неча бор жиннихонага олиб бориб ташлаганлар. Лекин уни барча буюкларнинг буюги деб эътироф этишган. Абдурахмон Сулабий, Абулқосим Каширий сингари суфизм донишмандлари Шиблийнинг ноёб фазилат ҳамда хислатлари ҳақида гаройиб ҳикоятлар ёзиб қолдиришган. Нақл қилишларича, кунлардан бир куни Шиблийни икки учуда оташ ловиллаётган чўб кўтариб бораётганини куриб қолишибди.

— Ҳой Шайх, бу оловлар билан нима қилмоқчисан, — сурашибди халқ.

— Бу оташнинг бири билан дузахни ёқаман, иккинчиси билан эса жаннатни куйдираман, токим халқ Оллоҳ номи билан яшайдиган булишсин, — жавоб берибди Шиблий.

Навоийнинг таъкидлашича Жунайд «ҳар бир қавмнинг тожи бор, бу қавмнинг тожи эса Шиблийдир», деган экан.

Шайхдан кўплаб китоблару ҳикматлар қолган. Шиблий 956 йили 87 ёшида вафот этган. Унинг хоки Бағдод яқинидаги Хизрон қабристонидадир.

Хужанд атрофи, Уратепа ҳамда Тошкент вилоятида Шиблий номидаги мавзелар, қишлоғу гузарлар учраши ҳам бу буюк донишманднинг Мовароуннаҳрдан эканлигини тасдиқлайди.

* * *

Шиблий Абдурахмон Хуросонийга айтди: Эй Хуросоний, Шиблийдан узгани ёлғиз Оллоҳ деганини эшитдингми?

Хуросонлик айтди: Мен бирон кун Шиблийнинг Оллоҳ деганини эшитмадим. Шиблий беҳуш булиб йиқилди.

* * *

Абдурахмон Хуросоний дебдурки, биров Шиблий уйига келди ва эшик қокди. Шиблий бош-оёқ яланг эшик кейнига келиб сурдиким: кимни тилайсен? Деди: Шиблийни. Шиблий дедиким (кофир булиб улди, Оллоҳ унга раҳм қилмади).

* * *

Ва дебдурки, зоҳир кўзни ҳаромлардан, ботин кўзни Оллоҳдан бошқасига назар солишдан асранг.

* * *

Шиблийдан сўрадилар: Қайси нима ажаброқ? Деди: ул кунгилки Тенгри таолосини танигай ва анга осий булгай.

* * *

Анга дедилар, хуш семизсен ва муҳаббатеки сен даъво қилурсен, тақозои семизлик қилмас. Дедиким, қалбим ишқибозлик қилди, таним беҳабар қолди. Агар хабардор булганда семирмас эди.

* * *

Шиблий мавт маризидан бир жума куни ўзида хуф-фат кўрди. Бакирга дедиким, масжидга мани тегур. Ул қўлаб элтурда биров йўлиқди. Шиблий дедики, тангла бу киши бирла ишимиз бор.

Бакир дебдурки, намоз қилиб келган оқшом Шиблий дунёдин утди. Тангласи манга дедиларким, фалон маҳаллада бир солиҳ бор. Анинг гусли учун ул кишини келтурмак керак. Ул кишининг уйини топиб эшик қоқдим. Эшик кейинига келиб сўрдик: Шиблий улди-му? Мен таажжуб бирла сўрдимки, қайдин билдингки Шиблий улди? Ул дедиким, эй нодон, ул қайдин билиб эрдиким манинг бирла иши бор булғусидир. Эшик очқоч кўрдим, ҳамул киши эрдик бурунқи кун Шиблий деб эрдик, тонгла анинг била ишимиз бор.

АБУНАСР САРРОЖ ТУСИЙ

Шарқда Товус ал-Фақра лақаби билан шуҳрат қозонган Абунаср Саррож хижрий IV асрнинг буюк машо-йихларидан бири ҳисобланади. У Абумуҳаммад Мурташ қулида тарбияланган. Сари ва Саҳл сингари буюк машо-йихлар суҳбатида бўлиб, дуосини олган. Ёшлигида ҳадис ва калом илмида беназир бўлиб етишгач, замонининг риёзатшуносларидан дарс олиб, бу соҳада ҳам камолот касб этган, Тус ва Нишопур мадрасаларини тугатган.

Қуръондаги суз ва оятларни шарҳлашда ҳеч ким Абунаср Саррож даражасига ета олмаган. Шунинг учун ҳам рамазон ойида Бағдодга келганда шаҳарнинг энг улкан жомеъ масжиди ҳисобидан унга хос ҳужра ажра-

тиб бердилар ва имом этиб тайинладилар. Натижада ҳайитдаги саҳобалар намозига имомлик қилдилар. У 378 йили Бағдодда вафот этган. Айрим манбаларда қабри Тусда, деб ёзилган. Абунаср Саррож суфизм тарихи ва назарияси, ҳадис илмига оид ва Қуръон тафсири каби унлаб китобларнинг муаллифидир. Улардан энг муҳими «Ал-маъфи-ал-тасаввуф», «Ломеъ» рисола-ларидир. Бу китобларда муаллиф, бир томондан, исломшунослик тарихини даврларга ажратиб, исломшуносларни икки гуруҳга бўлиб мукамал ёритса, иккинчи томондан, суфизм назарияси ва бу соҳадаги қарашларни, суфизм ва ислом дини масаласини содда бир тилда баён этган.

Нақл қилишларича, қиш кечаларидан бирида катта бир жамоа тупланиб, маърифат хусусида баҳс юритаётган экан. Учоқда ловиллаб олов енаётган экан. Абунаср Саррож узини йуқотадиган бир ҳолатга келибдида бошини олов устига қуйиб, Оллоҳга сажда қилибди. Бу ҳолатни курган муридлар қурққанларидан тумта-рақай қочибдилар. Эртаси келишса Шайхлари сихат-саломат утирган эканлар. Муридларидан бири сурабди:

— Устод! Биз Сизни юз-кузларингиз қуйиб кетди, деб уйловдик, бу ҳолни қандай тушуниш мумкин.

— Кимда ким бу даргоҳга узини тикса, оташ уни куйдира олмайди, — жавоб берибди Саррож ва қушиб қуйибди: Ишқ ошиқлар қалби ва куксидаги оташдир. У Оллоҳ изнидан ташқари нарсаларнинг барини куйдиради.

* * *

Саррож дебдур: ишқ бир утдурки, сийнада булур. Вақтеки ошиқлар қарор топса ҳар нимарсаким Худодин узгадур, куйдуруб ани кул қилур.

* * *

Дебдур, ибн Исломдин эшитдим, ул дедики Худога булса, Худодин худойи учун булур. Чунончи, офатеки намозда кунгулга тушса, ул намоз Худо учун булса, ул намозни на тарозига солмаслар ва на ҳисобга олмаслар. То курарсанки худойи учун эрди, Худо учун булди.

Дебдур, адаб борасига келганда халойиқ уч қисм бўлур: аввал дунёнинг одоби улдурки, осиг сўзламанг. Ва подшолар расмларида иззат қилмоқни узиға лозим тутгай. Ва дигар дарвешларнинг одоби: кўнгулни ориг тутмоқ ва асрорни махфий сақламоқ ва ваъдаға вафо қилмоқ ва қилур ишда вақтни уткармагай. Ва дигар фириб ёвуқлуқ ҳосил қилгон вақтда кўнгул ҳузури вақтида ва талаб вақтида қилгон ишини ишға назар қилмагай.

АБУЛАББОС ҚАССОБ

Абулаббос Қассоб Аҳмад бинни Абдукарим IV ҳижрий асрнинг иккинчи ярмида яшаб утган буюк донишмандлардан биридир. У хусусий муаллимларда ва Нишопур мадрасасида таълим олган. Муҳаммад бинни Абдулло Табарий қулидан хирқа кийган. Абул Ҳасан Харрақоний бир неча ой давомида Қассоб хонақоҳида булиб, ундан таълим олган. Гарчи у зоҳирий билимларга таважжуҳ қилмасида, аммо барча билимларни тез урганиб, шу соҳа бўйича узгаларга дарс айта оларкан. Хусусан исломшуносликда беназир устод даражасига етган.

Фаридиддин Атторнинг ёзишича, Абулаббос Қассоб, риёзат, каромат, фиросат ва нафосат бобида катта шухрат қозонган. Нақл қилишларича, Шайх Абусаид Абулхайр Қассоб билан яқин алоқада булган, улар уртасида баҳсу мунозаралар булиб турган. У жавонмардлик ва саҳоватда ягонаи даврон, омили мамлакат эрди, яъни мамлакат ишини ислоҳға келтирувчи эди, деб ёзган Муҳаммад Сиддиқ Рушдий.

* * *

Шайх Абусаид Абулаббосга дебдур: агар сандин сура-саларким, Худои таолони танирмусен? Танурмен, демагинки, ширк келтурган булурсен ва агар танимайдурмен, десанг кофир булурсен. Бу янглиг дегилки Худои таоло фазли карами бирла мани уз зотиға доно қилди ва танитди.

* * *

Дебдур: Пири муршидлар синадурлар, уларга қаролсанг андог кўрсангким ўзингни кўрар эрдинг.

* * *

Дебдур: Саодатманд ул бандадурки, ани ўзига курсатибдурлар.

* * *

Дебдур: Жавонмардлик авлиёлар халойиқга роҳат еткурурлар.

* * *

Дебдур: Яхшиларнинг суҳбати бандани Худога ёвуқ қилур.

* * *

Дебдур: Суҳбат ул киши бирла тутингларким, зоҳиру ботинига анинг суҳбатидин равшанлик пайдо булғай.

* * *

Дебдур: Дунё нажосатдур, андин нажосатроқ ул кўнгулдурким, Худои Таборак ва Таоло ани дунёнинг ишқиға мубтало қилғон булғай.

* * *

Дебдур: Таъма қилғон жавонмардлик эрмасдур ва манъ қилғон ҳам жавонмардлик эрмасдур. Ва халқни ва халқ ҳожатини Худога деса хуброқдурким, халқ ҳаммадин Худога ёвуқроқдур.

* * *

Дебдур: бир киши Шайхнинг олдиға келди ва дедиким, мен Ҳажга бормоқни хоҳиш қилибман. Шайх дедиким: Отанг ва Онанг борму? Деди: Иккаласи ҳам бордур. Шайх деди: Боргил, уларнинг ризосини излагил.

* * *

Бир куни Шайхнинг қошиға бир киши келиб дедиким: Эй Шайх, сиз ҳеч каромат курсатмайсиз? Шайх деди: Ман каромат курмайдурман ва билмайдурман. Аммо бунча биладурманким, ибтидои аҳволимда ҳар

куни бир қўйни ултуруб, лаганга солиб, бошим узра кутарур эрдим. Ва куча-бакуча, шаҳар юрур эрдим. Бу янглиг қилиб гушт сотиб суд топар эрдим. Бу кун андог эрмасдурки, олам халқи машриқдин магрибга мани курмак учун утук атрофдадурлар. Ҳеч каромат бундин зиёд бўлмас.

МУҲАММАД ҲАФИФ

Шайх Абуабдулло Ҳафиф 241 ҳижрий йили Шероз вилояти ҳокимининг қўшин бошлиғи хонадониди дунёга келган, онаси нишопурлик бўлган. У дастлаб шайх Абулаббос бини Аҳмад бинни Яҳёдан тарбия олади. Ёшлигиданоқ илоҳиёт, ислом асослари ва тасаввуфга шайдо бўлгани учун «Ҳафиф» лақабини олган. Нақл қилишларича, у бир кеча-кундузда ифтор маҳалида етти дона майиз еган халос. Шундан сунг у ҳадис илмига қизиқади. Бу борада у Абдулло бинни Аҳмад Шордоний ҳамда Абдулло бинни Жаъфар Арзгонийлардан даре олади.

Ҳафиф Жунайд Бағдодий суҳбатида бўлгач, Абумуҳаммад Равимдан сўфизм назариясини тугал ўрганиб, унинг қўлидан хирқа кияди. Жарири Абулаббосдан дарс олади, зиндонда Мансури Ҳаллож билан бахслашишга муяссар бўлади. Бундан ташқари Ҳафиф 20 йил риёзат ва маърифат йўлида жавлон уради, ҳамиша шолча ёпиниб юрарди, тўрт марта Ҳажга бориб, Шому Мадина шаҳарларини пиёда кезиб чиқади. Ҳафиф Маккада Абулҳасан Мазин, Абуали Рудборий, Абубакр Катоний, Абуяқуб Наҳржурий сингари машойихлар суҳбатида бўлган.

Муҳаммад Ҳафиф жаҳонгашта шайхлардан бўлган. У Марказий Осиё шаҳарларида, Ҳиндистону Сарандиб (Цейлон) да бўлиб, будда уламолари билан мунозара қилган. У замона шайхларидан Ҳорис Масоҳибий, Абулқосим Жунайд, Абумуҳаммад Равим, Абулаббос Ато ва Убру бинни Усмонларни илм ва ҳақиқатни бир билган донишмандлар сифатида алоҳида эҳтиром қиларди. Шайх 40 йил умр кўриб, 281 ҳижрий йилда Шерозда вафот этган.

Муҳаммад Ҳафифдан ислом тарихи, сўфизм назарияси ва амалиётига доир унлаб илмий рисоалар мерос қолган. Улар уша давр исломшунослари, илм-адаб аҳли томонидан илиқ кутиб олинган. Унинг «Шарҳ ал-фақр», «Шарҳ ал-фазойил», «Ал-фусул фи-ал савол», «Ал-савомеъ ал-манқатайн», «Ихтилоф ал-нос фи ал-руҳ», «Ал-муфрадот», «Ал-жомеъ ал-тафриқа» сингари рисоалари кўплаб нусхаларда кучиртирилиб, кенг тарқатилган. «Шарҳ ал-фақр»нинг шуҳрати ҳақида муаллиф шундай хотирлайди: «Ушбу китобни ёзиб битиргач Абубакр Зайд номли дустим унинг нусхасини менадан сураб олди. Фақат ҳеч кимга курсатмайсан, деб таъкидладим қулёзмани унга бературиб. Иттифоқо бир кун бир қанча машойихлар суҳбатида булиш насиб этди. Буни қарангки, Абубакр менинг уша китобимни уларга ўқиб берар, ҳамма бошини қимирлатиб офаринлар айтишарди. Шу пайт улардан бири:

— Бу китобнинг муаллифи ким,— деб сураб қолди.

Абубакр мени курсатди. Бу орада намоз вақти бўлди. Барча мени имомликка утишимни сурадилар.

— Йўғ-е, устод шайхлардан бири имомликка утишсин, мен ҳали бу мартабага муносиб эмасман, — дедим мен.

— Шундай китобни ёзган одамнинг имоматга утиши вожиб, — сўзларида қатъий туриб олишди улар.

Шарқда буюк Шайх Ҳафифнинг илмий салоҳияти-ю, машриқзамин буйлаб саёҳатлари хусусида кўплаб ривоят ҳамда нақллар мавжуд.

* * *

Нақл қилибдурларким, Абдулло Ҳафиф айтур: бир дарвеш киши манинг қошимга келди. Ман гуруена эрдим. Эrsa очлиқнинг асарин англаб мани уйига олиб борди. Бир нон ва бир пора гушт манинг олдимга қуйди. Гушт андак буйлаб эркан, кунглумда карохит бўлиб, гуштни емадим. Дарвеш дедиким:

— Егил ҳалолдир.

Ва мен емадим. Дарвеш ман гуштни емаганим учун тула хижил бўлди. Андин сунг ман Ҳажга сафар қилдим. Бисёр жамият бирла йўлга кирдук. То боргунча йўлда озук ва егали ҳеч нарсам йўқ эрди. Ва мен сабр қилур эрдим. То улгунча бўлдумки бир неча ҳалга бир эт сотиб олиб, кабоб қилдим ва егали қасд қилиб

эрдим, ул дарвешнинг меҳмон қилғони ва мен гуштни емаганим ва дарвешнинг хижил булғони ёдимга тушди. Дарҳол тавба қилдим. Чун Ҳаж қилиб ёндим, эрса ул дарвеш ёнига бориб узр айтдим.

АБУЛҲАСАН ХАРРАҚОНИЙ

Шайх Абулҳасан Али бинни Салмон Харрақоний еки Али бинни Аҳмад Шарқнинг буюк орифларидан ҳисобланади. У шу тоифа орасида ута ҳур фикрлиги, инсонпарварлиги, хунарпешалиги билан алоҳида ажралиб туради. Абулҳасан ҳижрий 351 йили Қумиснинг Харрақон қасабасида дунёга келиб, 425 ҳижрий йилда уша ерда 74 ёшида вафот этган. Замонасининг машҳур донишманди, Шайх Абулаббос Аҳмад ибн Муҳаммад Абулкарим Қассоб Илми қулида тарбия топган.

Кўҳна сарчашмалардаги маълумотларга қараганда Харрақоний йигитлигидаёқ эл оғзига тушган. Шунинг учун ҳам машҳур шайх Абусаид Абулхайр, қомусий билим соҳиби Ибн Сино, шоир, ёзувчи ва давлат арбоби Носир Хисрав, ҳатто султон Маҳмуд Ғазнавий унинг сўхбати ва зиёратида бўлишган. Машҳур Шайх Абдулло Ансорий бир неча йил Харрақонда Шайхнинг нафаси бобаракотидан файз топиб, камолга етганлар.

Абулҳасан Харрақонийнинг дунёга келишини 170 йил бурун Харрақондаги буюклар мазорини зиёрат қилгани келган Боязид Бистомий «бу ердан буюк бир шахснинг ҳиди келяпти, унинг номи Али, куняси Абулҳасан бўлади» деб башорат қилган экан. Харрақоний эса, йигитлик палласида ун икки йил давомида Боязид қабрини зиёрат қилиб, намоз ўқиб, унинг руҳи покидан бонасиб этишни Оллоҳдан сўраган экан. Умуман Харрақонийнинг ҳаёти, илм, хунар урганиши, каромати, фаолияти, буюк донишмандлар билан мусоҳиблари хусусида кўп нақлу ривоятлар мавжуд. Уларнинг айримлари даҳо санъаткор ва ориф Атторнинг «Тазкиратул авлиё»сида зикр этилган. Абулҳасан машриқзамин орифлари орасида ишқи кулл ва башариятга хизмат қилиш гоёси учун курашган машойихлардандир. У узини Боязид Бистомийнинг руҳий шоғирди,

деб биларди. Унинг хонақоҳи тириклигида ҳам, вафотидан сўнг ҳам халқнинг сеvimли маскани, илму маърифат учоги, бева-бечораларнинг суянчиги эди. Зоҳирий илм намояндаларидан Ибн Сино ва Носир Хисравларнинг ҳам бу хонақоҳда бир неча ой давомида таҳсили илм кўрганлари ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Уз замонасидаёқ «Шайхул машойих» унвонига соҳиб бўлган Харрақоний ҳаёти давомида жуда кўп одамларни зулмдан, жоҳилликдан рост йўлга ҳидоят қилган. Жумладан, Султон Маҳмуд Аёз ва Канизаки билан келганда «номаҳрамларни» хонақоҳдан чиқазиб юбориб, Султон билан хос суҳбат қуради. У менга маслаҳат беринг деганда «Турт нарсага эътибор бер дейди: жамоатсиз намоз ўқима, Худонинг бандаларига раҳм ва шафқатли бўл!». Энди мени дуо қилинг деди: «Оқибатинг Маҳмуд бўлсин» деди. Шунда Маҳмуд Шайх олдига зар тукди. Шайх тугмача-тугмача дорурларни Маҳмуд олдига қўйди-да:

— Егин, — деди.

Маҳмуд уни олиб оғзига солиб, ютмоқчи бўлувди, ютолмади — томогига тикилиб қолди.

— Томогингга тикилдими? — суради Шайх.

— Ҳа, шундай, — деди Султон.

— Сенинг бу зарларинг ҳам бизнинг томоғимизга тикилиб қолишини истайсанми? — деди Шайх истехзо билан, — буларни ол, биз зарни уч талоқ қилганмиз.

— Бирон бир қисмини бўлса ҳам олинг, — деди Султон.

— Йўқ, ололмайман, — деди Шайх.

— Ундай бўлса, бизга узингиздан бирон бир эсдалик беринг, — деди Султон.

Шайх бир эски кўйлагини унга тақдим этди.

Кетишда Шайх Маҳмудни урнидан туриб, кузатиб қўйди. Шунда Маҳмуд:

— Келганимизда илтифот курсатмадингиз, яъни урнингиздан қўзғолмадингиз, энди бўлса, туриб кузатмоқдасиз, бунинг боиси нима? — деди.

— Менинг ҳузуримга подшоҳлик билан ва имтиҳон этмоқ учун келиб эдинг. Энди бўлса, дарвешлик руҳида бўлиб, шоҳлик қуёши товланиб турибди. Олдин

подшоҳлигинг учун турмаб эдик. Энди эса, дарвешлигинг учун туриб, тавозеъдамиз, — дебди Шайх.

Абулҳасан Харрақоний илмий, бадий ижод билан мутгасил шуғулланган. Муҳаммад Алининг «Райҳон-ул-араб», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Риёз-ул-орифан» китобларида Харрақонийнинг қуйидаги асарлари қайд этилган:

1. «Рисолаи ал-хоиф ал-хоим мин лазма аллоим».
2. «Фавотеҳ ал жамол ва гайри инҳо».
3. «Нурул улум». Бу китобдаги баъзи мулоҳазалар «Рафеъ» мажмуасида чоп булган. Қуйидаги рубоийлар шайх қаламига мансубдир:

*Асрори азалро на ту дони, на ман,
Ва ин ҳарфи муаммо на ту хони ва на ман.
Ҳаст аз наси парда гуфту гӯи ману ту,
Гар парда барафтад на ту мони ва на ман.*

(Азал сирини на сен билурсан, на мен, бу муаммо ҳарфини на сен уқий оласан, на мен. Парда остида сену мен ўзаро суҳбат қурамиз, агар парда тушиб кетса, на сен қоласану ва на мен.)

*Он дўстки диданаш биорояд чашм,
Бедиданаш аз гиря наосояд чашм.
Мо рози барои диданаш бояд чашм,
Гар дўст набинад ба чикор ояд чашм.*

(Дустни куриш кузни яйратади, уни кўрмаса йиғидан куз тухтамайди. Дустни куриш учунгина бу куз керакдир бизга, агар дустни кўрмоққа ярамаса, бизга бу кузнинг нима кераги бор.)

Нақл қилишларича Харрақонийнинг бир угли булиб, ганимлари уни қурбон ҳайити кунини улдиришибди. Шайх фарзанди дафнидан сўнг Оллоҳ даргоҳига муножот тарзида қуйидаги рубоийни уқибди:

*Хошоки ман аз ҳукми ту афғон кунаме,
Бо худ нафси хилоф фармон кунаме.
Сад қурратулайн дигарам боисти,
То рӯз чунин баҳри ту қурбон кунаме.*

(Эй тангрим, мен сенинг ҳукмингдан фиғон чекмайман, нафсимга хилоф фармон қилмайман, кузни юмиб очгунча юз асрор курсата олурсан, ҳар кунини сен учун шундай қурбон қила олгум).

ХАРРАҚОНИЙ ВА ИБН СИНО

Юқорида таъкидлаганимиздек замонасининг кулгина олимлари, шайху давлат арбоблари Абулҳасан Харрақонийнинг зиёратида бўлган, унинг дуосини олган. Тиббиёт билимининг буюк донишманди, файласуф адиб Абу Али ибн Сино ҳам шайхнинг зиёратида бир неча маротаба бўлган. Фаридиддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё»си ҳамда Жалолиддин Румийнинг «Маснавий-маънавий» китобида ана шу мулоқотлар хусусидаги нақллар келтирилган. Улардан бирида Ибни Синонинг Харрақонийни зиёрат қилгани келганида шайхнинг шерга утин юклаб келаётганини кўрган воқеаси ҳикоя қилинса, иккинчисида бевосита руҳий қудрат ифодаси кузга ташланади. Ривоят қилишларича Ибни Сино Сараҳсга келганида Шайхни зиёрат қилгани Харрақонга борибди. Абулҳасан ҳузурига кириб, меҳмондорчиликда бўлиб, суҳбатлашиб ўтирганда қўққисдан:

— Кечирасиз меҳмон, мен девор ураётувдим, лойим қотиб қолмасин, — дебди-да кўча деворининг йиқилган жойини уришга киришиб кетибди. Шу пайт Харрақонийнинг қулидаги теша учиб тушибди.

Ибни Сино сакраб туриб уни олиб бермоқчи бўлган экан, теша муаллақ кўтарилиб бориб, деворкашнинг қулига тушиб қолибди. Ибни Сино Шайхнинг каромати олдида бош эгиб, ҳайратдан донг қотиб қолибди.

ХАРРАҚОНИЙ ВА АБУ САИД МЕҲНАВИЙ

Абу Саид Абулхайр Меҳнавий Харрақонийнинг кекса замондошларидан ҳисобланади. Бу икки буюк инсонлар бир-бирларини ҳаддан зиёд эъзозлаган. Абу Саид Шайхнинг хонақоҳида олти ойлаб қолиб кетган. Уларнинг дўстлиги ҳақида «Нурил улум», «Тазкират ул-авлиё», «Асрор ул-тавҳид» сингари кўплаб китобларда ҳикоятлар ёзиб қолдирилган. «Мен гишт эдим, Харрақонга боргач, гавҳар бўлиб қайтдим» деган экан Абу Саид Абулхайр. «Асрор ул-тавҳид»да уқиймиз: «Шайхимиз Харрақонга етгач, туғри хонақоҳга борибдилар. Абулҳасан уша ерда эканлар, дарҳол уринларидан

таъзим билан турибдилар ва масжиднинг уртасигача Шайхга пешвоз борибдилар ва бир-бирлари билан қучоқлашиб куришибдилар. Шунда Абулҳасан дебди: яра дардига малҳамни мана шундай қуядилар. Бундай муборак қадамга жон нисор этса арзийди». Шундан сунг Абулҳасан шайхимизни узининг урнига утиришга ундабди. У киши унамагач, икковлари масжид сахнида утириб, суҳбатни давом эттирибдилар. Ҳар икковлари маслак ва ақидада, халқпарварликда бир тан, бир жон булган.

ШАЙХ АБУИСҲОҚ КОЗАРУНИЙ

Шайх Абуисҳоқ Иброҳим Козаруний 352 ҳижрий йилда Шероздан унча узоқ булмаган Козарун қишлоғида урмончи оиласида туғилган. У ёшлигиданоқ камбагал отасига кумаклашиш билан бирга Қуръонни урганишга ҳам жиддий киришади. Абуисҳоқ Басралик Абу-тамом ва шомлик Абу Али Муҳаммад бинни Исҳоқдан Қуръонни мукамал урганади, Муҳаммад Ҳафиф суҳбатида булади; Абу Али Ҳусайн Муҳаммад қулидан хирқа кияди. У Шайх Огар билан Ироқ ҳамда Ҳижозга сафар қилган, Шайх суҳбатидан файзу баракат топган. Абуисҳоқ 388 йили Ҳаж сафарига бориб, Худонинг уйида муқим хизматга қолмоқчи булади, аммо ерлик халқ ранжитгани учун Козарунга қайтиб кетади.

Бу ерда у хонақоҳ, масжид ҳамда работ қурдиради. Қишлоқ аҳолисининг аксарияти зардуштийлар булгани учун бу иш анча қийин кечади. Ҳатто икки томон уртасида қуролли туқнашув ҳам юз беради. Охир оқибатда Шайх уз ниятига эришади. Шайх 424 ҳижрий йили вафот этган. Унинг қабри уз қишлоғидадир. Унинг каромат ва риъзатлари ҳақида ҳикоят ҳамда нақллар халқ орасида кенг тарқалган. Улар Муҳаммад бинни ал-Ҳатиб томонидан араб тилида битилган. «Фирдавс ал-муршидия фи асрор ал-самдия», «Мурсал ал-аҳрор» китобларида тушланган ва анча муфассал баён этилган.

АБЎСАИД АБУЛХАЙР

Ҳозирга қадар машҳур шоир, забардаст олим, уз даври донишмандлари-ю, давлат арбобларини уzigа ром этган Шайх Абусаид Абулхайрнинг ҳаёти, шахсияти, туғилган йили-ю, ватани ҳақидаги фикрларда ихтилофлар мавжуд эди. «Тавҳид ул-асрор» китобининг нашр этилиши (Техрон, 1998 йил) бу масалага аниқлик киритди. Абусаид Фазлуллоҳ бинни Аҳмад, бинни Муҳаммад бинни Иброҳим Абулхайр 967 йили ҳозирги Туркманистоннинг Меҳна қишлоғида дунёга келди. Унинг боболари Ҳоварон даштида чорвачилик билан шуғулланган. Отаси Аҳмад — Бобулхайр Меҳнада дору сотувчи дукондор бўлган. Айна пайтда у забардаст олим, нажжор, моҳир ганжжор ва наққош бўлган. Унинг Меҳнада мустаҳкам хонақоҳи бўлиб, бинонинг эшигу деворларига Султон Маҳмуд, сипоҳийлари-ю жанговор филларининг сурати ганж ва ёғоч уймакорлигида тасвирланган эди. Хонақоҳ ҳамиша шоиру уламолар билан гавжум эди.

Абусаид Абулхайрнинг болалик ва усмирлик йиллари ана шу муҳитда ўтди. У Қуръон ҳофизлигини Хурсоннинг машҳур қориларидан Абумуҳаммад Инозийдан урганди, каломи бадеъ буйича эса муфти ва адиб Абусаид Инозийдан дарс олди. Ун бир ёшида зукко шеърдон, хушовоз қори сифатида эл огзига тушади: шоир Жаҳмий ижодидан 3 минг шеърни ёддан ўқийдиган бўлади. У ўқиган китобларини шарҳлаб, тушунтириб беришда ҳаммадан ўзиб кетганди. Шундан сунг Абусаид отаси билан муттасил тарзда суфиларнинг «самоъ мажлиси»га қатнай бошлади. Бу орада Марвга бориб Абу Абдулло Ҳазрийдан таълим олди: араб тили, ислом асосларини эгаллади. Ҳазрий вафотидан сунг Абусаид Абубакр Қафғол хузурига бориб, беш йил давомида фикҳни ўрганади, «Қафғол Марвазий» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлади. Абу Али Санжий, Носир Марвазий, Абумуҳаммад Жувайнийлар ҳам Абусаидга ҳамсабоқ эдилар. Булажак аллома 22 яшарлигида Марвда ўқиб, «Саҳиҳи Бухорий»ни шу ерда Абу Али Шабуийдан ўрганади. Шундан сунг Абусаид Сарахсга бориб замонасининг буюк алломаси Абу Али

Зоҳир бинни Муҳаммада Фақеҳдан тафсир санъати, пайгамбаримизнинг ҳаёти ва фаолиятлари буйича дарс олади; тасаввуф назариясини Лукмоний Сарахсий ҳамда Абулҳасан Сарахсийлардан эгаллайди. Энди мадраса таҳсилани тарк этиб, унлаб суфий алломалар ҳузурида илмини такомиллаштиради:

Абулаббос Қассоб Омулийдан муборак хирқа кияди; Табаристон, Харрақон, Марв, Астробод, Тус, Нисо шаҳарларига сафар қилиб, Абулҳасан Харрақоний, Абулабдулло Достоний, Аҳмад Наср Толиқоний, Бибик Сеторий (Бибик Сарроф), Абуали Даққок, Маъшук Тусий, Абубакр Тусийлар билан суҳбатлашишга муяссар булган. Хуллас, Абусаид Абулхайр замонасининг барча алломалари эътироф этган забардаст донишманд, толмас мураббий булган. У 1049 йили вафот этган. Қабри — мақбараси ҳозир ҳам Меҳнада мавжуд. Уни ерли халқ «Мона бобо мозори» деб аташади. Истеъдодли мутаржим ва мунаққид Э. Очиловнинг «Муборак сарчашмалар» китобида Абусаид ҳақида қимматли мулоҳазалар баён этилган.

Абусаид Абулхайр узидан кейин куплаб рисоалалар, шеърлар қолдирган, юзлаб шогирдлар етиштирган буюк донишманддир. Абу Али Фарюмодий, «Ҳужжат-ул-ислом» Муҳаммад Ғаззолий, Озорбайжонда 400 хонақоҳ қурдирган Абунаср Шервоний бевосита Абусаид шогирдларидандир. Абусаид Абулхайр узигача булган даврдаги суфизм назариясини замонасига пайваст этди, ривожлантириб, кейинги наслларга етказишга хизмат қилди. У Боязид Бистомий ва Мансури Халложларни узига «пир» деб билиб, улар таълимотини давом эттирди. «Мағрибу Машриқда ҳолат илмида Мансури Халложга тенг келадиган донишманд йуқ» деган эди у. Алломанинг бутун умри Башир Ёсин, Ҳасан Сарахсий, Бобуи Ховароний, Абдурахмон Сулабий, Абулҳасан Машшоний, Буали Сиёҳ, Абуали Даққок, Абулқосим Гургоний, Айнулқуззот Ҳамадоний, Абулаббос Шаққоний, Абумуслими Форсий, Абужаъфар Банжирхузий, Абу-исҳоқ Козуруний сингари юзлаб алломалар даврасида утди. Абулхайр замонасидаги диний ва дунёвий билимлар пешволари Абулҳасан Харрақоний ҳамда Абу Али ибн Синолар билан бир неча бор учрашиб, суҳбат-

лашган; дунёвий, руҳий-илоҳий билимлар буйича баҳс-лашган; Ибни Сино билан доимий мукотибада булган.

Афсуски, ана шу буюк олим ва шоирнинг ижодий мероси бизгача тула етиб келмаган. Шайхнинг каромату риёзатлари ҳақидаги ҳикоятларнинг бир қисми ва рубойларидан бир қанча намуналар «Тавҳид-уласрор» ёки «Мақомоти Абусаид Абулхайр» китобида сақланиб қолган. Рубойларида шоир ижтимоий-фалсафий, сүфистик ғояларни ифодалаш билан бирга илм урганиш, касб эгаллаш борасида, ахлоқ-одоб хусусида, инсондустлик, меҳр-оқибатли бўлиш ҳақидаги мулоҳазаларини ҳам инъикос эттирган; ишқу маърифат омукта тасвирланган:

*Маро ба жуз ин жаҳони дигар аст,
Жуз жуъзаҳу фирдавс маони дигар аст.
Қаллоши ва ошиқи сармояи мост,
Қурраи ва зоҳиди жаҳони дигар аст.*

(Бизнинг жаҳонимиз бу жаҳондин узга жаҳондир, дузах ва жаннатдан узга маконимиз бордир. Фидоий ошиқлик бизнинг насибамиздир, қорилик ва зоҳидлик узгалар дунёсидир).

*Дар дида ба жои хоб об аст маро,
Зероки ба диданат шитоб аст маро.
Гўянд: бихусб, то бахобаш бини,
Эй камхирадон жои хобаст маро.*

(Дидамизда уйқу урнига ёшдир бизнинг. Зероки сени қуришга шошилурмиз. Ухла, тушингда курасан, дейишади. Эй нодонлар бизда уйқуга урин йуқ).

Ҳамадон сафари пайтида Сараҳсга тушган Ибни Сино Абусаид Абулхайрни қидириб хужрасига борибди. Улар уч кеча-кундуз шайх хужрасида қолиб кетишибди. Туртинчи кун бомдоддан сунг дустлар хайр-хушлашиб, Ибни Сино карвон саройга, Абусаид мадрасага қараб йул олишибди. Карвонсаройда қуршаб олган дустлари Ибни Синодан сурашибди:

— Абусаид Абулхайр қандай одам экан? Унинг илмий қудрати қанақа экан? Руҳиятичи?

— Эҳ дустларим, — дебди Ибни Сино, — Абусаид Ҳаққа етган одам экан, биз нимани билсак, у ҳаммасини куриб юраккан.

Абусаид мадрасага келса талабалар ураб олиб:

— Уч кундан бери нимани ҳал қилдингизлар? Шайхурраиснинг салоҳияти қандай экан, — сурашибди улар.

— Ҳе буталарим, Ибни Сино куп буюк олим экан, биз нимани куриб юрсак, у ҳаммасини билиб юракан, — жавоб берибди Шайх.

* * *

Нақл қилишларича бир куни Абусаид Ибни Сино билан бомдод намозига бораётса, йўлда бир чупнай ётган экан. Шайх уни олиб қулида уйнаб кетаётган экан, бир харсанг тош учрабди. Абусаид найни синдириб юбормоқчи булиб, харсангга урган экан най тошга пахтага ботгандай ботиб қолибди. Ибни Сино беҳосдан эгилиб, Шайхнинг этагини упибди.

Бундай ҳикоятлар бошқа сарчашмаларда ҳам куплаб учрайди. Абусаид Абўлхайр рубоийлари Ўзбекистон Халқ шоири Жамол Камол ва иқтидорли мутаржим Эргаш Очиловлар томонидан ўзбек тилига утирилган.

* * *

*Бу ғамзадалар давосини билгайсан,
Ушшоқ дилининг дуосини билгайсан.
Айтиб нима қилдим сенга ўз дардимни,
Мендан кўра яхшироқ уни билгайсан.*

* * *

*Сабримга, Худоё, мени сарвар айла,
Ҳақ нури билан дилим мунаввар айла.
Бу ошиқи саргашта қулинг ризқини ҳам,
Эл миннатисиз Ўзинг муяссар айла.*

* * *

*Ошуфта этиб ишқ отли дарёда ўзинг,
Маҳв айладинг ўзликни бу савдода ўзинг.
Мен қайга етай зоту сифатинг тилаб,
Пинҳон-да ўзинг сану Хувайдо-да ўзинг.*

* * *

*Кўнглимки ғаминг билан тўлиқдир, эй дўст,
Дардинг туну кун менга рафиқдир, эй дўст
Ман кўнгли синиқларни севарман, дебсан,
Бизнинг-да шу кўнглимиз синиқдир, эй дўст*

(Эргаш Очилов таржималари)

АБУЛҚОСИМ ҚАШИРИЙ

Мусулмон оламида «Зайнул Ислому» лақаби билан шуҳрат қозонган Абулқосим Абдулкарим Қаширий Хасанининг буюк машойихларидан ҳисобланади. У ҳижрий 374 йили Нишопурнинг Устуво қишлоғида деҳқон хонадонидан дунёга келган. Гудаклиғида отаси вафот этгач, Абулқосим Яманийдан адаб ва қироат илмидан дарс олади. Шундан сўнг Абулхусайн Хаффоф, Абунаим Исфароиний, Абуабдурахмон Суламий сингари ҳадис донишмандлари ҳамда суфизм алломалари қулида тарбияланади; фикҳни Абубакр Тусийдан, илми Каломни Абубакр бинни Фуракдан, тасаввуф назариясини Абуали Даққоқ Нишопурийдан урганади; Абу Али Фарюмодий қулида ҳам илм таҳсил этган.

Қаширий Абуали Даққоқнинг Фотима номи қизига уйланган бўлиб, етти угли булган. У Аглаб, Абул Саҳҳоб Шодиҳий, Абдулжаббор Хорий, «Бағдод тарихи»нинг муаллифи Абубакр Ҳотиблардан ҳадис ёзиб олади. У ислом оламида «Устод ал-жамоат», «Шайх-ул машойих», «Зайн-ул-ислом», «Муқаддимаи тоифа» сингари лақабларга эга булган донишманд сифатида эъзозланган. Қаширий Қуръонни муқаммал тафсир этган, Ҳаж тавофи пайтида юзлаб алломалар учун махсус ваъз мажлислари ташкил этган авлиёлардан ҳисобланади: тасаввуф илмида Жунайд Бағдодий ва Маъруф Кархийлар даражасига етади, Бағдод халифаси Қоим Борумло билан мулоқот қилиб, сарой аҳлига ваъз айтган. У салжуқий ҳукмрон Алп Арслон томонидан ҳам катта ҳурмат билан эъзозланган, имтиёзларга эга булган. Қаширий 445 йил ҳижрийда Нишопурда вафот этган. Айрим манбаларда Шайхнинг вафотини 465 йил деб ҳам ёзишади.

Қаширийдан тасаввуфга доир бир қанча рисолалар: «Рисолаи Қаширий», «Китоби одоб-ал-суфия», «Ал-тоиф, ал-ишорат», «Ал-такбир фи-ал-тазкир», «Китоби арбаъин», «Китоби ал-таъбир фи-ал-тафсир» сингари улкан асарлар мерос қолган. Бундан ташқари Навоий «Латоиф-ул-ишрат» китоби ҳам унинг қаламига мансуб деган. Унинг Маккадаги фаолияти, ҳадис урганиш йулидаги риёзатлари, ваъз айтиш маҳорати ҳақида кўпдан-

кўп нақлу ривоятлар, таърифу мадҳиялар мавжуд. Қаширӣ кейинги асрлар уламолари фаолиятига сезиларли таъсир этган Шайхдир. Хусусан унинг тасаввуф назарияси ва тарихига доир «Рисолаи Қаширӣ» китоби кўп машҳурдир.

Алишер Навоӣ «Насойимул-муҳаббат»да, «Латоӣф-ул-ишрат» тафсирининг соҳибидур. «Ва анга ҳар фанда расоил ва ҳар илмда тасониф бор» деб алоҳида таъкидлаб ўтганлар.

Кўпгина манбаларда Абулқосим Қаширӣ ўз тенгдошлари орасида «Зайн-ул-ислом» унвонини олган ягона Шайх эди, деб битилган.

АБДУЛЛО АНСОРИЙ

Ўз даври ва ундан кейинги асрларда ҳам Шарқда улкан шоир ва шайх сифатида шухрат соҳиби булган Абдулло Муҳаммад Ансорӣ 1006 йилда Ҳиротнинг Кухандиж маҳалласида аллома Абуаюб Ансорӣ хонадонидида таваллуд топган. У устози Абулҳасан Харрақоний оламдан утгунча унинг ҳузурида бўлиб, илмидан файзу барокот топган ва пирининг минбарига соҳиб булган. У фикҳни имоми Шариф Маргазийдан, ҳадис илмини Абулфазл Муҳаммад Жорунийдан, тафсир илмини Хожа Яҳе Аммордан урганеди. Замонасининг зарбардаст давлат арбоблари Алп Арслон Салжуқ, Низомулмулк ҳамда Шайх Абусаид Абулхайрлар Ансорӣнинг яқин дўстлари булган.

Алишер Навоӣнинг ёзишича Ансорӣнинг отаси Абу Мансур Маттул Ансорӣ Муҳаммад пайгамбар с.а.в. авлодидан бўлиб, халифа Усмон даврида Хуросонга келиб муқим яшаб қолган. Ҳиротнинг Кухандизидида туғилган Ансорӣ дастлаб бир аёл мактабидида, сунгра эса Молиний мактабидида ўқийди. Тўққиз ёшида тула саводи чиқиб, Кози Абу Мансур ҳамда Жорузийлардан дарс олади. Ун тўрт ёшида эса «адаб дабиристонни»да ўқиб, араб ва форс тилларида шеър ёза бошлайди; Хожа Яҳе Аммордан тазкира ва тафсир илмини урганеди. «Насойим-ул-муҳаббатда»да Ансорӣнинг 300 кишидан ҳадис эшитиб, ёзиб олгани ўз тилидан қайд

этилган; Шайхул-исломнинг Хизр назари тушган аллома эканлиги таъкидланган.

Абдулло Ансорий мадрасаларда дарс бериш, хонақоҳларда ваъз айтиш, Қуръонни ҳаммадан утказиб қироят қилиши, турли саҳобалар тилидан ҳадис ривоят қилиш билан бирга ёшлигидан бошлабоқ шеър ёзиш, ҳикоятлар битиш, илмий рисолалар иншо этиш билан шугулланади. «Пири Ҳирот», «Шайхулислом» номлари билан шуҳрат топган Ансорий Абулҳасан Харрақонийни ўзига устод деб биледи ва унинг қулидан хирқа кийган. Харрақоний уни алоҳида эъзозлаган ва у билан қилган суҳбатдан «Хизр билан мулоқотнинг файзини топгандим» дер экан. Ансорий ҳам устозини буюк илоҳий қудрат эгаси сифатида қадрлаган. Нақл қилишларича Балх аҳли Ансорийни еқтиришмас экан. Бир сафар Шайхнинг балхга кетаётганини эшитган халқ уни тошбурон қилиб улдирмоқчи бўлиб қулларига тош олиб том бошида кутиб турган экан. Бу хабарни муридлари Ансорийга етказишибди. Шунда Шайх Харрақоний номини зикр этиб, шаҳарга дадил кириб борибди. Қасдчилар қулининг томири тортиб қолиб, бирон киши ҳам Шайхга тош отолмабди. Унинг «Зод-ул орифин», «Китоби асрор», «Малфузот», «Сад майдон», «Манозил-ул-соирин», «Рисолаи воридот», «Насоeҳ», «Рисолаи дил ва жон», «Казул соликин», «Рисолаи иродат ва қаландар», «Ҳафт ҳисор», «Муҳаббатнома», «Мавқулот», «Илоҳийнома», «Ганжнома», «Табоқот-ус-суфия» «Замм-ул калом ва аҳлиҳий» сингари асарлари Ансорийнинг суфизм назарияси ва амалиётига нақадар улкан ҳисса қўшганлигини кўрсатади. Хусусан, турли тамсил, ҳикоят ва ривоятлардан ташкил топган «Зод-ул-орифин» китоби Ансорийга катта шуҳрат келтиради. Чунки Ансорийга қадар форсий тилда бу хилдаги содда, айни пайтда юксак бадиий қимматга эга бўлган наср намунаси яратилмаган эди. Шу билан бирга у кўп шеърлар ёзган, шеърлар девони 6 минг байтдан иборат. У ирфоний руҳда энг кўп ва хўб рубоий ёзган ҳамда бу жанр тақомулига муносиб улуш қўшган шоир ҳисобланади.

Ансорийнинг ҳаёти оғир кечган. Унинг муҳолифлари икки маротаба зиндонбанд қилинишига, уч марота-

ба Ҳиротдан бадарга этилишига эришадилар. Шунга қарамай ўзи танлаган йулда собит қолади ва икки маротаба Ҳажга боради. Ана шу сафарлар давомида олим Эроғу Араб юрларининг куплаб донишмандлари билан суҳбатлашишга муяссар булади. Ансорий 1088 йил вафот этади. Унинг мақбараси Ҳиротнинг Козургоҳий маҳалласидадир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Абдулло Ансорий суфизм тарғиботи ва амалиётига ҳам жиддий эътибор берган. Шунинг учун ҳам у ваъзлари ва бошқа мажлислардаги нутқлари жараёнида Абдурахмон Сулабийнинг анча мураккаб илмий тилда битилган «Табақоти суфия» китобидаги далилларни содда, Ҳирот лаҳжасида қайта ҳикоя қилиб юрган. Бир шогирди Ансорий оғзидан чиққан ҳикоятларни ёзиб олиб, алоҳида китоб ҳолатига келтирган. Олдин қайд қилганимиздек Абдурахмон Жомий «Нафоҳат-ул-унс» китобини яратишда ана шу манбадан ҳам истифода этган. Буғина эмас, Саъдий Шерозий «Гулистон» ва «Бўстон» асарларини яратишда ҳам Ансорий ижодидан файз топган, баҳраманд булган. Зероки, Абдулло Ансорий форсий адабиётда шеърий, ахлоқий-таълимий ҳикоянависликка ҳам, назмаралаш насрий ҳикоятлар ёзишга ҳам асос солган санъаткордир.

Тадқиқотчилар Абдулло Ансорийга нисбат бериб келинаётган форсий тилдаги учта шеърлар девони «бошқа шоирлар ижодидан тузилган мажмуалардир. Аммо куплаб насрий асарлари таркибидаги шеърлар, икки мингдан зиёд руббийлар бевосита Ансорий қаламига мансуб», деган хулосага келишган: Адибнинг «Манозил-ул-соирин» асари Техрон (1898), Қоҳира (1963) шаҳарларида, «Сад майдон» эса Абдулхай Хамидий томонидан мукаммад шарҳлари билан Кобулда (1962) чоп этилган. «Анис-ул-муридин» ва «Шамс-ул-мажолис» асарининг ягона қўлёзма нусхаси «Индеа Офис» (Лондон) китобхонасида сақланади. Бундан ташқари Ансорий араб тилидаги шеърларини туплаб олти минг байтли махсус девон тузгани ҳам маълум.

Ансорийнинг барча асарлари халқ ҳикматлари, таъбир ва иборалари билан зийнатланган булиб, катта таълимий-тарбиявий аҳамиятга эга; шоир уларда ин-

сондустлик, жавонмардлик, ахлоқ, илму маърифатни тарғиб этиб, жоҳиллик, зулм-зўрлик, риёкорлик, мунофиқликни қоралади, фош этди.

*Ниманики тилингга чиқарсанг, у албатта сенга зарар
келтиради.*

Дўстингни эшикдан чиқарсанг ҳам, дилдан чиқарма.

Оллоҳ ҳам кўради, ҳам яширади.

Шундай яшагинки, одамлар сени мақтасин.

Шундай ўлгинки, одамлар орқангдан дуо қилишсин.

Ҳавога учсанг, пашша бўл, сувга тушсанг, хас бўл.

* * *

Беш нарса бағритошликнинг нишонасидир. Улар: неъматга етгач, шукр қилмаслик, меҳнат вақтида сабр-сизлик, қисматга-тақдирга ризо бўлмаслик, яъни тан бермаслик, хизмат вақтида лоқайдлик, суҳбат вақтида ҳурматсизлик қилишдан иборатдир.

Балиқ сув билан тирик,

Бола сут билан тирик.

Шеърятга-шоирга устод лозим,

Тариқатга пир даркор.

Зоҳид жаннатга даъват этади,

Ориф эса дўстга элтади.

* * *

Уни излаб узимни топдим. Эндиликда узлигимни қидирсам, албатта, уни топаман.

* * *

«Муножот» китоби ҳам ана шундай панднома моҳиятига эга: Эй, Оллоҳ! Абдуллони шайтон васвасаси, жисмоний ҳою ҳавас ҳамда нодонлик гурури сингари уч офатдан узинг асра. Эй Худо! Жаннат куз ва чироқдек бўлса ҳам, сенинг дийдорингсиз дарду доғдир.

* * *

Эй Оллоҳ! Мени дузахга солсанг, асло инграмасман, аммо сенинг жамолингсиз жаннатга ташласанг, унга асло рози эмасман.

Эй Худо! Сенинг ёдингсиз барча шодликлар гурурдир, барча гам сенинг ёдинг билан сурурдир.

Абдулло Ансорий форс-тожик адабиётида биринчилардан бўлиб, «Анис-ул-муридин ва шамсул-мажолис» китобида Юсуф ва Зулайҳо севги саргузаштини ун турт мажлисда гоятда гўзал тарзда насрда баён этиб, у орқали илоҳий ишқ гоясини муваффақиятли инъикос этира олгандир. Бу асарни марҳум профессор Аълохон Афсаҳзод махсус таҳлил қилган, тадқиқ этган.

АБУЛҲАСАН ҲАЖВИРИЙ

Абулҳасан Али бинни Усмон Ғазна яқинидаги Ҳажвир мавзеида хонақоҳ ва масжид соҳиби бўлган хонадонда таваллуд топган. У дастлабки таълимини машхур Шайх Абул Фазл Муҳаммад бинни Хатлий қулида олади, тариқатни урганади. Шундан сўнг Ҳаж сафарига жунайди ва Маккада Абулаббос Аҳмад бинни Муҳаммад билан танишиб, баъзи илмларни ундан урганади. Яҳе Маоз унга устозлик ва пирлик қилган. Ана шу сафар вақтида ва ундан кейин у замонасининг Абулкарим Қаширий, Абусаид Абулхайр, Абуали Фарюмодий сингари алломалари, бир неча муҳаддислар суҳбатида бўлиб, дарс олди. Шундан кейин Мовароуннаҳрга саёҳат қилади ва Ҳиндистонга бориб, Лоҳур шаҳрида яшай бошлайди. У Жунайдия оқимига мансуб эди. Ҳажвирий забардаст Шайх бўлиш билан бирга, нозиктаб шоир ҳам бўлган. Ундан бизга қадар катта ҳажмдаги шеърлар девони сақланиб қолган. Бундан ташқари шайхнинг «Минҳожидин» номли рисола битганлиги хусусида ҳам маълумот мавжуд. Ҳажвирий 445 йили Лоҳурда вафот этган. Унинг мақбараси шаҳарнинг зиёратгоҳ жойларидан бири ҳисобланади.

Келтирибдурларким, бир куни Абу Усмон Ҳажвирий мактабхонадан кетиб борар эрди. Бошида заррин дастор ва учасида бўлгон жубба ва турт гулом неча ҳамроҳ бир кўхна карвонсаройнинг олдидан ўтгунча курдиким, бир ёғир эшакка қаргалар уралашибдур. Ёғирни чуқуб жароҳат узра жароҳат қилодур. Ва ул эшак камоли озурдалиқдин анча қуввати йўқким, қаргалар-

ни узидан дафъ қилгай. Абу Усмон кўруб, эшакка раҳми келиб, хизматкорларига дедиким: Сиз манга не учун эргашурсиз. Хизматкорлари дедиларким: анинг учун эргашурмизки, сиз ҳар не иш буюрсангиз биз қилурмиз ва ҳар неки фармонингиздур, бажо келтирурмиз. Абу Усмон дедиким: бу жуббани эшакнинг учасига ёпинг ва бу дастор бирла ани маҳкам боғласанглар, то ул Худонинг махлуқига роҳат ва осойиш етгай. Хизматкорлар келиб жуббани эшакка ёпиб, достор бирла маҳкам тангладилар. Ҳар ҳол ул эшак ҳол тили бирла Ҳақ субҳонаҳу таолога Абу Усмон учун маърифат тилаб муножот қилди. Абу Усмон ҳануз уйига етмаб эрди, авлиёларга булур ҳолат ва воқеа анга ета бошлади. Ва чун Абу Усмоннинг ҳолига шуридалиқ туша бошлади, эрса Яҳё Маознинг суҳбатига бора бошлади ва анинг файзидин анга кўп кушойишлар бўлди.

* * *

Нақлдурким, бир араҳхўр қаллош угил бор эрди, доим маст булур эрди. Бир куни илкида рубоб ва ширмастдек утуб борур эрди. Абу Усмонни кўрди, дарҳол кулоҳи ичида зулфини ёшурди ва рубобни этоки ичра ёшурди. Гумон қилдиким, Абу Усмон мани бу ҳолда кўруб, манга яхши итоб қилғусидур. Абу Усмон камоли шафқат ва меҳрибонликдин ул уғулнинг олдига бориб дедиким: кўрқмагилким ман санинг биродарингман, биродарлар ҳаммаси бир жону бир тан буларлар. Вақтеки уғул Абу Усмондин бу янглиг шафқат ва меҳрибонликни кўриб тавба қилди ва хонақоҳга борди.

* * *

Дебдур: ҳар кишининг андишаси ҳар ишда Худога булмаса, ҳамма ишда Худонинг фазлу карами анга насиб булмас.

* * *

Дебдур: ҳар киши охиратнинг боқий ва пойдорлиқини андиша қилса, кўнглига охиратга роғиб булмоқ пайдо булур.

* * *

Дебдур: ҳар киши роҳатдин ва азиз булмоқдин ва халойиққа сардор булмоқдин парҳез қилса, кўнгли

ҳаммадин фориғ булур ва Худонинг бандаларига раҳм қилгон булур.

* * *

Дебдур: курқмоқ Худонинг адлидин лозим келур ва умид тутмоқ фазлу карамдин лозим булур. Ҳар киши гафлат заҳрини тотмағунча анинг лаззатини топмағусидур.

* * *

Дебдур: сабр қилғучи ул булурки, алам тортмоққа хуй қилгон булгай.

* * *

Дебдур: авомнинг шукр қилмоғи таом емакда ва либос киймакда булур. Ва хоснинг шукр қилмоғи кунгулга тушган файзча булур.

* * *

Дебдур: саодатнинг нишонаси улдурки, гуноҳ қилгайсан ва умид тутарсанки, мақбул булгайсен.

АҲМАДИ ЖОМ — ЖАНДАПИЛ

Шайхулислом Абунаср Аҳмад бинни Абулҳасан бинни Аҳмад бинни Муҳаммад Номиқий — Жомий — Аҳмад Жандапил тасаввуфнинг буюк арбобларидан булиб, 1049 йили Жом шаҳридан унчалик узоқ бўлмаган Номиқ қишлоғида зодагон оиласида дунёга келган. Аҳмад болалик ва йигитлик палласида ялқовлик қилиб, илм ўрганмай, касб эгалламай юради. Бодапарастликка берилади. Ва ниҳоят 22 ёшида бу йулдан қайтиб, тасаввуфга юз буради: ун икки йил Номиқ тоғида, 6 йил Безд тоғида танҳолик — гушанишликка берилади. Сунг Сарахсда Зуробод деган шахсдан илм урганади; Марв, Нишопур, Бузжон, Ҳирот, Бохарз, Бистом шаҳарларига сафар қилиб, куп уламолар суҳбатида бўлади, улар билан баҳслашади, Ҳаж зиёратига боради. Сафардан қайтгач, Жом яқинидаги Маъдатовод қишлоғида муқим яшаб, ҳижрий 1141 йили 90 ёшида оламдан утади. Унинг хоки Турбат деган маҳаллага дафн этилган. Турбати Жом номи билан машҳур

бўлган бу мавзеъ халқнинг қутлуг зиёратгоҳи ҳисобланади. Бу мақбарани Гиёсиддин Муҳаммад Карт уз маблағига бунёд этган.

Аҳмади жом Абутоҳири Гурднинг муриди бўлса-да замонасининг Абдулло Ансорий, Хожа Мавлуд Чиштиий, Имом Муҳаммад, Мансур Сарахсий каби буюк шахслари суҳбатидан баҳраманд бўлиб, дуоларини олган, Султон Санжар билан яқиндан алоқада бўлган. «Райҳон-ул-араб» китоби муаллифининг ёзишича Аҳмад қирқ ёшида уч юз отмиш минг шогирд ва муридни ўзига эргаштира олган буюк авлиё эди. Аҳмади Жом — Жандапилдан бизга қадар «Мифтоҳ-ул-жаннат», «Сирож-ул-соирин», «Бурхон-ул-ҳақиқат», «Эътиқоднома», «Футуҳ-ал-қулуб», «Анис-ал-мазнабин», «Анис-ал-тобеин», «Ал-зуҳдиёт», «Самарқандия», «Футуҳ-ал-руҳ», «Кануз-ал-ҳикмат» сингари куплаб илмий рисолалар; Султон Санжарга атаб тартиб этилган 4 минг байтдан иборат шеърлар девони, «Муҳаббатнома», «Сўз ва гудоз» номли катта ҳажмдаги маснавийлар мерос бўлиб қолган.

Жандапил Шарқда суфизм назариятчиси, маснавий устаси, ирфоний шеърятнинг пешволаридан бири сифатида ниҳоятда эъзозланган. Шунинг учун ҳам унинг назарияси ва гоёлари барча асрларда донишмандлар, мутафаккирларнинг диққат марказида турган. Аҳмади Жомнинг ҳаёти ва ижодига доир турли даврларда «Нур-ал-ҳақойиқ», 5 та «Мақомот», «Мақомати Жандапил», «Хулосатул-ҳақойиқ», «Хулосатул-мақомот», «Сабз парий» сингари илмий ҳамда бадиий асарларнинг яратилганлиги ушбу мулоҳазаларни тасдиқлайди. Жандапил маснавий ва шеърларида тасаввуфий мулоҳаза ҳамда ақидаларни тарғиб, ташвиқ этиш билан бирга дунёвий гоёларни ҳам илгари сурган. Зероки, ҳаётда у ўз шогирдларини бирон бир касбни эгаллаб ҳалол меҳнат эвазига кун кечиришга ургатар, фарзандлар тарбиясига алоҳида эътибор берарди. Унинг 3 қиз ва 13 ўғилни комил инсонлар қилиб вояга еткизганлиги ҳақида мақоматларда қизиқарли далиллар ёзиб қодирилган. Ҳатто, у бир неча шеърда рамзий тарзда булса ҳам Султон Санжарга васиятлар қилган. Шоир рубойлари мавзу жиҳатидан ҳам, гоёвий-бадиий хусусиятлари томони-

дан ҳам юксак ғасоҳат ва балогат намуналаридир. У уз рубоийларида меҳнатсеварлик, туғрилиқ, инсондустлик, ҳалоллик гоьларини илгари суриб, худбинлик, тамагирлик, гирромлик, фирибгарлик сингари гайриинсоний хислатларни қаттиқ қоралайди.

*Чун теша мабош ва жумла бархуд матарош,
Чун ранда зи кори хеш бебаҳра мабош.
Таълим зи арра гир, дар ақл маош,
Чиз сўйи худ мекаш ва чизе мепош.*

(Теша булиб, ҳамма нарсани ўзинга тарашлама, ранда каби уз ишингдан бебаҳра ҳам булма. Ақлинг чархлашда аррадан таълим олиб, бир қисмини ўзинга тортиб қолганини ўзгага соч).

Айрим рубоийларида шоир таълим-тарбиявий масалаларни тасаввуфий мулоҳазларга омукта тарзда инъикос эттириб, хулосани китобхонга ҳавола қилади. Ишқ талқинидаги мана бу рубоий ана шундай моҳиятга эга:

*Ишқ оинаестки, андар ў занге нест,
Бо беҳабарон дар ин сухан чанге нест.
Доники киро ишқ мусаллам бошад,
Онроки дар бадном шудан нанге нест.*

(Ишқ занг губорсиз бир оинадир, беҳабарлар бу сўзнинг моҳиятини англамас. Ҳақиқий ишқ эгаси ким деб сурасанг, у бу йўлда бадном бўлишдан ор қилмас).

Баъзан шоир ишқ мавзусини ҳаёт ва шодлик рамзи булган май образи билан биргаликда тасвирлаб, гузал лавҳалар яратади:

*Ёрам зи харобот даромад сар маст,
Монанди лаби хеш майи лаъл бадаст.
Гуфтам: санамо ман аз ту кай хоҳам расид?
Гуфто: на раҳад ҳар онки дар мо пайваст.*

(Ёрим харобот (майхона)дан қўлларида лаби сингари қизил май тутганча сархуш чиқиб келди, шунда мен дедим: эй гузал мен қачон сенга етишаман? Деди: сенинг йўлинг бизнинг изимизга ҳамма вақт ҳам ула-навермайди).

Демак, Аҳмади Жом суфизм гоьлари-ю таълимотини илмий рисолаларидагина эмас, бадий тафаккур

неъматлари воситаси билан ҳам тарғиб этишга муяссар бўлган буюк мутафаккирдир. Қуйидаги рубоийда эса тенгсиз олим ва санъаткор чуқур фалсафий мушоҳадаларни мужассамлаштирган.

*Гаҳ тарки вужуди ғам фазоянда кун,
Гаҳ орзуи ҳаёти поянда кун.
Ояндаи умр хоҳи аз рафта фузун,
Дар рафта чи кардаики оянда кун.*

(Баъзан вужудингдан ғам кетишини истайсан, гоҳида эса абадий ҳаётни хоҳлайсан. Келажак умрингнинг утмишидан яхши бўлишини истайсан, утмишда келажакнинг давом эттириш учун қандай яхшилик қила олган эдинг). Шоир аксарият рубоийларида одамларни ҳаётда яхшилик уруғини сепиб яшашга, шодлик билан умргузаронлик қилишга ундайди. Бу эса Аҳмади Жом асарларининг нақадар ҳаётий ва маърифий, инсоний моҳиятга эга эканлигини кўрсатадиган хислатлардир. Аҳмади Жом шеърляти Шарқ поэзиясидаги таълим-тарбиявий, педагогик йўналишнинг энг ёрқин саҳифаларини ташкил этади. Профессор Аълохон Афсаҳзоднинг аниқлашича халқ қиссаси «Сабзпарий ва Зардпарий» таркибидаги барча шеърлар Аҳмади Жом девонидан олинган экан. Бу эса шоир асарлари кенг халқ оmmasи орасида оғиздан-оғизга кўчиб юрганлигини тасдиқлайди.

САИД ҚОСИМИ АНВОР

Амир Муиниддин Али Саид Қосими Анвор ҳижрий IX асрда яшаган буюк суфи шоирлардан ҳисобланади. Абдураҳмон Жомийнинг ёзишича Қосими Анвор дастлаб Шайх Садриддин Ардабий, сўнгра эса Шайх Садриддин Али Яманийлар қўлида тарбия топган. У узидан кейин бир қанча илмий рисоалар ҳамда катта ҳажмдаги шеърлар девонини мерос қолдирган. Қосими Анвор асли Табризлик бўлиб, Рум, Балх, Самарқандни кезган бўлса ҳам бутун умрини Ҳиротда ўтказиб, Хожа Аҳрордек авлиёларнинг камолотига таъсир этган. Абдураҳмон Жомий, Навоий ҳамда Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича Саид Қосими Анвор

ҳижрий 437 йили Харжурда (Хирот яқинида) вафот этган. «Қачонки Саид Қосим ҳузурига борсам, кўзимга бутун коинот унинг атрофига жамланиб, унга сингиб, нопадидо булгандек туюлади» деб ёзиб қолдирган Хожа Убайдулло Аҳрор. Ҳақиқий ишқ тасвирига бағишланган қуйидаги рубоийлар унинг даҳосидан нишонадир:

*Наметавон хабаре дод аз ҳақиқати дўст,
Вале зи рўйи ҳақиқат ҳақиқати ҳама ўст.
Аз лаззати ошиқи чу масрур шави,
Дар лашкари ошиқон чу Мансур шави.
Аз зулмати худ даме агар дур шави,
Дар нур шави ва оқибат нур шави.*

(Дуст ҳақиқатидан хабар беролмайсан, аммо барча ҳақиқатлар юзида унинг ҳақиқати мавжуд. Ошиқлик лаззатидан масрур булсанг, ошиқлар лашкарида Мансурдек бўлгайсен. Уз зулматингдан бир сонияга узоқлашсанг, нурда буласан ва оқибатда нурга айланасан).

Қуйидаги рубоийда эса шоир дўстликни ирфоний моҳиятда талқин этади:

*Ҳар чандки дар замона як маҳрам нест,
Бунёди асоси дўсти маҳкам нест.
Мо дар ҳама ҳол бо ғамаш дилшодем,
Чун ғам ба саломат аст, дигар ғам нест.*

(Замонада бир маҳрам йўқ, шунинг учун дўстликнинг асоси маҳкам эмас. Ҳамма ҳолатда ҳам биз (унинг) ғами билан шодмиз, зероки ғам саломатликда бўлганда бошқа ғам бўлмас).

Алишер Навоий ҳам «Насойимул-муҳббат»да Саид Қосимнинг куплаб шаҳарларга сафар қилиб, буюк машойихлар билан ҳамсуҳбат бўлганини ёзиб, «ҳоло эл аросида девонлари бор ва яхши маснавий рисоалари ва яна расойил ҳам битибдурлар ва таржеълари девонда бор» деб махсус қайд этган.

Ун биринчи асрнинг охирларига келиб салжуқийлар салтанатида нотинчлик юз беради: бир гуруҳ мутаассиб руҳонийлар бош кутариб, Исфаҳон обсерваториясига ут қуядилар; илм-маърифат аҳли қувгин қилинади, таҳқир этилади, «Илму дониш ва адолат паноҳи» (Муиззи), утгиз йил вазирлик қилган Низомулмулк Ҳаж йулида ўлдирилади. Ҳасан Саббоҳ бошчилигидаги муҳолифлар мамлакатда тухмат, игво ҳамда жосусликни авж олдиради. Шарқнинг буюк мутафаккири, толмас ижодкор Абуҳомид Ғаззолий ана шундай мураккаб бир шароитда яшаб, ижод қилган.

Абуҳомид Муҳаммад бинни Ғаззолий — ҳужжат-ул-ислом 1058 йилда Хуросоннинг Тус шаҳрида ипак йигирувчи хонадонида таваллуд топган. Отаси ўзи йигирган ипакларини бозордаги дўконида сотгани учун «Ғаззолий» лақабини олган экан. Айни пайтда у тақводор одам бўлиб, сўфи ва фақиҳлар мажлисларида иштирок этиб юрарди. Аммо Маҳмуд ва Аҳмадлар гудак чоғидаёқ ота бу оламини тарк этди. Улими олдидан отаизор уғилларини Азконий номли сўфи дўстига топширади. Бир неча йилдан сўнг Азконий болаларга «Отангиздан қолган барча маблағни сизлар учун сарфлаб бўлдим. Мен бир фақир одамман; энди бирон бир мадрасага киринглар, у ерда ойлик маош берадилар. Ўшанга гизо еб, таҳсилни давом эттирасизлар» дейди. Натижада ака-ука Нишопурга бориб, мадрасага жойлашишди. Бир оз вақтдан сўнг Абуҳомид Муҳаммад диний ва адабий таълимни Азконийдан олган бўлса ҳам, илмини чуқурлаштириш учун Тус мадрасаларидан бирига бориб кирди. Бу ердан Журжонга — Абунаسر Исмоилий ҳузурига борди. Бир оз вақтдан сўнг Тусга қайтиб, уч йил мустақил мутолаа билан машғул бўлди. Имом Асъад Меҳаний Ғаззолий тилидан ҳикоя қилади: «Журжондан Тусга қайтишимда йўлда қароқчилар учраб, ҳамма нарсамни тортиб олишди. Уларнинг кетидан «ҳаммасини сизларга бахшида этдим, фақат халтамдаги бир даста қоғозларимни қайтариб беринглар, улар сизларга керак эмас» деб ялиниб-ёлвордим. Куп зорланганим учун уғрилар бошлигининг раҳми келди шекилли, менга қараб деди:

— Халтангдаги қоғоз шу даражада қимматлимидики, унга ёпишиб олдинг?

— Бир қанча вақт хонадонимдан йироқларда юрган-нимда билган ва урганганларимни ёзиб, тўплаб юргандим.

— Дарс уқидим, билим олдим деганинг нимаси, сендан қоғозларингни олиб қўйсақ, билимсиз бўлиб қолибсан. Қароқчилар угирлайдиган, тортиб оладиган илм ҳам илм бўладими? — деди-да сафдошларига уша қоғоз солинган халтани қайтариб беришни буюрди.

Уғрилар сардори томонидан айтилган бу гаплар менга Худонинг бир ҳидоятитай туюлди. Ушандан сунг шундай ҳаракат қилдимки урганган нарсам ўзимда қолсин, яъни Тусга келиб ёдлаганларимнинг барини уч йил давомида хотирамга муҳрлаб олдим.

Абуҳомид Ғаззолий 1111 йили Нишопурга бориб Имом ал-Ҳарамайн, Абуалмаолий Абдумулк Жувайнийга учрашиб, умрининг охиригача унинг мулозими бўлиб қолди. Ана шу йилларда у мантиқ, фалсафа, тиб билими ва бошқа фанлар бўйича камолот касб этди, барча уламолар уни эътироф этдилар. Имом ал-Ҳарамайн эса шундай шогирди борлигидан фахрланиб юрадиган булди. Устози вафотидан сунг Ғаззолий Низомулмулкни кургани боради ва унинг ҳузурда 6 ой яшайди. Шундан сунг Низомулмулк Бағдод ҳокими билан гаплашиб Ғаззолийни Низомия мадрасасида дарс бериш учун жунатади. Тез орада Ғаззолий фавқулодда иқтидор соҳиби сифатида шуҳрат топди ва фалсафа, фикҳ, калом илми, суфизм тарихи, ботиния, исмоилия сингари оқимлар тарихига оид асарларни ёза бошлади. Уч йил давомида фалсафани чуқур ўрганиш билан банд булди; «Фалсафанинг мақсади», «Фалсафа тухфалари» номли китобларини яратди; фикҳ ва калом илмига оид бир неча асарларни ёзди. «Бу илмларни пухта эгаллагач суфизм тариқатларига юз тутдим. Шунда маърифат билан тасаввуф тариқати булак-булак нарсалар эканлигини англадим. Яъни улар илм ва амал экан. Менга амалдан кўра илм осонроқ кўринди. Шунинг учун Абутолиб Маккийнинг «Қувват ал-қулуб»и, Ҳорис Масоҳибий асарларини, Жунайд, Шиблий, Боязид Бистомийларнинг китобларини мутолаа қилдим. Шундаги-

на мен уларнинг ҳақиқатига илм орқали эмас, балки завқ ҳамда ҳол билангина етиш мумкинлигини тушуниб етдим» деб ёзган эди кейинчалик Ғаззолий.

Ватан иштиёқи ва айрим маслакдошларнинг норавонбинлиги туфайли Ғаззолий Тусга қайтиб ун йил узлатда утиради ва машҳур асарларни шу даврда яратади. Ҳижрий 499 йили Нишопурга келиб Низомия мадрасасида дарс бера бошлади. Низомулмулкнинг донишманд ўгли Фаҳрулмулк Ғаззолийни ўз ҳимоясига олганди. Муаллимлик фаолияти икки йил давом этди ва ҳаёти ҳавф остида қолгани учун олим яна Тусга қайтиб, ижод билан шуғуллана бошлади. Ҳатто Султон Санжарнинг Низомияга қайтиши ҳақидаги хоҳишини ҳам рад этиб, гушанишинликда яшаб ҳижрий 505 йили 56 ёшида бу дунёни тарк этди. Унинг қabri Табарондадир.

Ислом донишмандлари орасида ҳеч ким Ғаззолийдек кўп ва хўб асар ёзган эмас. Унинг ёзган асарларини санаб яшаган умрига тақсимлаб чиқилса, ҳар куни 4 жилддан асар ёзган бўлиб чиқади. Ғаззолий фалсафа, ислом тарихи, ҳуқуқ, ахлоқ, тасаввуф, калом илми, шеърият, табобат, одоб, маърифат, ҳақиқатга доир юзлаб рисолалар ёзган. Уларнинг қадри ўлчовга сифмайди. Биз қуйида олим асарларидан баъзиларининг номи келтирамиз:

1. Ал-басит, ал-васит, ал-вужиз
2. Мақосид ал-фалсафа
3. Тухфат ал-фалсафа
4. Маҳак ал-назр
5. Меъёр ал-улум
6. Мезон-ал-амал
7. Ал-музтазҳирий
8. Ҳужжат ал-халқ
9. Ал-иктисод фи-ал идтиқод
10. Қавоид ал-ақоид
11. Рисолат ал-қуддусия
12. Эҳёи улум ал-дин
13. Бадоеъ-ал-ҳидоя
14. Ал-мақсад ал-сани
15. Жавоҳир ал-ақрон
16. Китоби ал-арбайин

17. Кимёи саодат
18. Ал-идрот-ал-фохира
19. Ал-қастос ал-мустақим
20. Файсал ал-тафиқа байн ал-ислом ва ал-зиндиқа
21. Ал-мустасфи мин усул ал-фикҳ
22. Мушкилот ал-нур
23. Ал-жомеъ ал-авом мин улум ал калом
24. Меърож ал-соликон
25. Ажойиб ал-маҳлуқот ва асрор-ал-коинот
26. Ал-одоби фи-ал-дин
27. Ал-қавоиди ал-ашра
28. Минҳож ал-орифин

Бундан ташқари Ғаззолий истеъдодли шоир ҳам булган. Унинг араб ва форсий тилдаги ғазал, қасида, рубоийлардан ташкил топган шеърлар тўплами бизга қадар етиб келган. Шеърларнинг барчаси тасаввуф гояларини тарғиб қилишга қаратилган:

*Касеро наси пардаи қазо роҳе нашуд,
 Ва зи сири қадр ҳеч кас огоҳ нашуд.
 Аз рӯи қиёс ҳар кас чизе гуфт,
 Маълум нагашт ва қасд кўтоҳ нашуд.*

(Ҳеч ким қазо пардаси ортига йул тополмади, қадар сиридан ҳам ҳеч ким огоҳ булолмади. Қиёс юзасидан ҳар ким ҳар хил гапирди, нияти қисқариб, ҳеч нарса маълум бўлмади). Бундай рубоийларни шарҳлаш ва таҳлил этмоқ учун махсус тайёргарлик, билим лозимдир.

ЮСУФ ҲАМАДОНИЙ

Хожа Абуяъқуб Юсуф Ҳамадоний 1048 йили Ҳамадон атрофидаги қишлоқлардан бирида косиб оиласида туғилган. Ёшлигиданоқ илм урганиш мақсадида Бағдодга боради ва Абулисҳоқ Шерозий тарбиясига киради. Айни пайтда Исфаҳон ва Бағдод олимларидан ҳадис илми буйича ҳам дарс ола бошлайди; тасаввуф буйича эса Ҳасан Симноний ҳамда Абдуллоҳ Жувайнийлардан таҳсил кўрди, Абу Али Фарюмодий, Абулқодир Ғилоний, Имо Ғаззолий, Ҳамидуллоҳ Мултонийлар суҳбатаида бўлди. Шундан сунг яна Бағдодга қайтиб, Ни-

зомия мадрасасида дарс бериш, ваъз айтиш билан машгул булди. Халқ ва уламалар уни яхши кутиб олади. Икки-уч йилдан сунг Хужа Абуяъқуб Хуросон орқали Мовароуннаҳрга қараб сафарга чиқади. Бир неча йил Марвда яшаб, талабаларга дарс беради, халққа ваъз айтади. Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарида «Хожа Юсуф Ҳамадоний куняти Абуяъқубдир. Шайх Абу Исҳоқни ани кичик ёшлик эканида куп улугъ поялик асҳобига тағдим қилур эрди ва бу куп уламодин Бағдод ва Исфаҳон, Самарқандда ҳадис истимо қилди» деб ёзган.

Сарчашмаларда таъкидланишича Юсуф Ҳамадоний орада Ҳирот, Урганчга бориб, талабаларга дарс берар экан. Бу орада Юсуф Ҳамадоний бир неча йил Бухорога бориб яшайди. Бухоро мадрасаларида дарс бериш билан бирга Юсуф Ҳамадоний Шайхул ислом вазифасини ҳам бажарган, Аҳмад Яссавийдек мутафаккирларга устозлик қилган. Юсуф Ҳамадоний Ҳирот сафари пайтида йулда 1140 йилда вафот этган. Мурид ва шогирдлари Марв шаҳрига элтиб дафн қиладилар. Жунайдий ва бошқа муаллифлар Ҳамадоний «Ҳиротда дафн этилган» деб ёзадилар. Навоий, Огаҳий ва Бартолдлар унинг қабри Марвда эканлигини аниқ таъкидлаганлар.

Маълумки, Юсуф Ҳамадоний ниҳоятда камгап, сермулоҳаза, ҳалим, саботу матонатли, хокисорона ҳаёт кечиришга одатланган алломалардан булган. Унинг ўттиз саккиз марта Ҳаж сафарида бўлиб, бир неча ойлаб Маккада мужовир булгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Шайх Хожа Абдулҳолиқ Гиждувонийнинг устози ҳаёти ва фаолияти тасвирига багишланган. «Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний»ни махсус таҳлил қилган филология фанлари доктори Ориф Усмон «Юсуф Ҳамадоний... Куръони мажидни ёд олган, минг мартадан ортиқ хатми Куръон қилган. Оятлар таҳлилида 200 дан ортиқ шайх билан суҳбатлашган. Саккиз минг бутпарастни мусулмон қилган. Қанчадан-қанча одамлар тавба қилиб, унинг этагини тутган — тасаввуф йулига кирган», деб ёзган. Кейинчалик Нақшбандий тариқатига асос булган «Хуш дар дам», «Назар бар қадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар анжуман» шарт-қоидаларнинг

кашшофи ҳам Юсуф Ҳамадоний булган. Шайх-нинг таълимоти инсонни шарафлаш, маърифатни юксалтириб, банданинг ҳар жабҳада собит, фаол бўлишига таянади, инсонларни комиллик сари етаклайди.

Юсуф Ҳамаднийнинг риёзат ва қароматлари ҳақида Шарқда ривоят ҳикоятлар кенг тарқалган. У ҳатто бир қарашда руҳий касалларни, ақлдан озганларни тазатарди, деган нақллар мавжуд. Унинг умр бўйи этикдўзлик билан кун кечиргани ҳам халқ орасида анча машҳур. Алишер Навоий «Насойим-ул-муҳаббат»да ёзади: «Бир кун уз зовиясида ултуруб эрдик, кунглида ташқари чиқмоқ хутур қилди ва тариқи жумъа кунидан ўзга кунда чиқмас эрди ва бу анга огир келдики, билмас эрдик, қаён боргай? Охир бир маркабга минди ва жиловини қўйди, то қаёнки Тангри таоло элтса, боргай. Ул маркаб шаҳрдин чиқди ва бодияга кирди ва борур эрди то ани бир вайрон масжид эшигига еткурди ва турди. Шайх тушди ва ул масжидга кирди ва кўрдикки бир йигит бошини мароқбага тортибдур. Бир замондин сўнгра бошин кўтарди. Бир ҳайбатлиг йигит эрди, деди: Ё Юсуф манга масъала мушкул бўлубдур ва зикр қилди. Шайх ул мушкулни ҳал қилгондин сўнгра деди: эй фарзанд, ҳар қачон санга масъала мушкул бўлса, шаҳарга кел, доғи мендин сўр ва мени келурга ранжга солма».

Шайх дебдурки, ул йигит менга боқди ва айтди: ҳар қачон масъала манга мушкул бўлса, анинг ҳаллига ҳар тош манга санингдек бир Юсуфдир.

Шайх Ибни Арабий дебдурки, ман мундин билдимки, мурид таважжуҳ сидқи била Шайхни ўз жонибига жалб қила олур эрмиш.

Асҳоб орасида хулофаси беш киши эрдилар: Хожа Абдуллоҳ Барқий, Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Аҳмад Яссавий ва Хожа Абдулҳолик Ғиждувоний.

ИМОМ МОТУРУДИЙ

Шайх Абу Мансур ибни Муҳаммад Мотурудий тахминан 870 йили ҳозирги Самарқанднинг Мотруд мавзесида туғилиб, 975 йили вафот этган. У Чокардиза

қабристонига дафн этилган. Мотурудий дастлаб хусусий муаллимларда сунгра эса, замонасининг машхур олимлари Абу Наср Аҳмад ал-Иёдий, Абубакр Аҳмад бинни Исҳоқ ал-Жузжоний ҳамда Нусайр бинни Яҳё ал-Балхийларда калом илми ҳамда фикҳ буйича таҳсил кўрган. Кейинчалик ўзи Самарқанд мадрасаларида дарс берган ва ислом таълимотининг софлиги учун курашган. Мотурудий «Радд-ал қаромата», «Муътазилия мавҳуми маъноси баёнида», «Китоб-ут-тавҳид», «Китоб-ул-усул», «Китоб-ут-таълифот ал Қуръон», «Китоб-ат тавҳид», «Китоб таъвилот аҳл ас-сунна», «Радд ал-усул-ал-хамса», «Радд китоб ал-имом ли-баъдар-равофиз», «Таб-сират ал-адилла», «Китоб ал-мақолот», «Маъҳаз аш-шаройиъ», «Китоб ал-жандал», «Китоб радд таҳзиб ал-жадал лил Каъбий» сингари унлаб илмий-назарий асарлар, «Панднома» китобининг муаллифидир. Уша давр уламолари Мотурудийни «Султон-ул-муиззин» дер эканлар. «Панднома» X аср форсий тилдаги насрнинг гузал намунасидир. У назм аралаш усулда ёзилган. Китоб 2000 йили Техронда нашр этилди.

Шарқда Мотурудийнинг илмий салоҳияти, уз дунё қараши ҳимояси йўлидаги фидойилиги, қароматлари хусусида куплаб нақллар тарқалган. Алишер Навоий «Насойим-ул-муҳаббат»да ҳикоя қилади: икки маст разилваш элдин аларнинг эшикларига келиб, бири ташқари туруб, бири ичкари кириб, аларнинг шариф овқатларига беадабона ҳаракат ва сўз била мушавваш бўлуб эрмиш. Аларга гайрату газаб муставли бўлуб, қупуб, бир маҳкам чубдасте тургон эрмиш, олиб ул беадабнинг бошига андог урарларким, мағзи паришон бўлуб йиқилур. Аёғидин судраб бир чуқур эрмиш анга солурлар. Доғи келиб ҳузур бирла қиладургон ишларига машғул булурлар. Яна бир ҳамроҳи бир замон турар. Бу кирган ҳамроҳи чиқмас. Ани тилай ул дағи кирар. Ҳамул навъ беадабона сўз айта киришурки, менинг ҳамроҳим бу уйга кирди, чиқмади. Қаён борди? Айт! — деб. Шайх айтурларки, мунда ҳеч киши кирмади. Бир ит кирди, телбалик қилур эрди, уруб ўлтурдум, дағи ана у чуқурда ташладим, деб чуқурни кўргуздилар. Ул мает ул чуқур устига бориб, мулоҳаза қилса, кўрарки бир итдур, мағзи парешон бўлуб, ўлуб ётур.

Ул мастлиғдин соғалиб ҳазрати Шайх қошида тавба қилур ва туз йулга кирар.

* * *

Чин эътиқод безавол ганждир

* * *

Қуролингни илмдин яса

* * *

Яхшилар билан дўстлаш

* * *

Аёллардан устун бўлишга интилма

* * *

Хорлик истасанг, хиёнатчи бўл

* * *

Сабрли бўл, муродга етасан

* * *

Ҳар бир ишда ҳамкор иста

* * *

Донишингни хор қилма

* * *

Кам гапир, оз егину кам ухла

* * *

Доно кўринган нодондан хазар қил

* * *

Урган ва узгаларга ургат

* * *

Яхшиликни жондан изла

* * *

Жонни амонат, умрни иноят бил

* * *

Эл лаънатига учрай десанг, такобур бўл

* * *

Ҳамиша сир асровчи бўл

* * *

Ҳар кимнинг нонини ема, аммо ҳаммага нон бер

* * *

Ажални ҳеч қачон эсдан чиқарма

* * *

Мартабаю иззатни илмдан изла

* * *

Сендан қўрққандан сен ҳам қўрқ

* * *

Душманингнинг душмани билан дўст тутун

* * *

Дўстларнинг дўстлари орасида бўл

* * *

Нокасдан қарз олма

* * *

Жоҳил зоҳидга инонма

* * *

Аждоднинг қадрини эъзозла

* * *

Одамларнинг олдида нима десанг, орқасидан ҳам ушани гапир

* * *

Бировнинг миннатини кутару миннат қилувчи бўлма

* * *

Ҳожат чиқаришни буюк амал, деб бил

* * *

Душманинг билан иноқлашган дўстдан қўрқ

* * *

Сенга иши тушган одамни ранжитма

* * *

Отанг хатоси учун танбеҳ бергувчи булма

* * *

Тугри йулнинг очқуси илмдир

* * *

Пайгамбарларни ҳамиша тирик бил

САНОИЙ ҒАЗНАВИЙ

Машҳур шоир, мутафаккир донишманд, ғазнавийлар даври маданиятининг йирик арбоби Абулмажид Маждуддин Одам Санойй 473 ҳижрий йилда Ғазнада таваллуд топди. Булажак ориф шоир дастлаб хусусий муаллимларда, сунгра Ғазна мадрасаларида таҳсил олиб, истеъдодли санъаткор сифатида шуҳрат қозонди. Ижодининг илк даврида Санойй ишқий шеърлар ёзиб, Султон Масъуд ва бошқа подшоҳларга қасидалар битган бўлса-да, ногихоний бир таассурот туфайли тасаввуф сулукига кириб кетади ва сўфистик поэзиянинг юксак намуналарини яратади. Санойй асосан Ғазнада ўқиб, вояга етган бўлса ҳам Хуросоннинг куп шаҳарларига, жумладан Балх, Марв, Сарахс, Тус, Нишопур, Урганч, Ҳирот, Жом шаҳарларига сафар қилган, халқ бошига Салжукийлар солган бедодликларни ўз кузи билан курган. Хожа Қавомиддин, Хуросон қозикалони Сайфиддин бинни Муҳаммад Сарахсийлар ҳомийлигида бир неча йил Балхда яшаб қолади. Айрим манбаларда таъкидланишича, ана шу сафарлар пайтида Санойй Юсуф Хамадоний билан учрашиб, унинг суҳбатидан файз топган. Уни Баҳромшоҳ яна саройга таклиф этган пайтда шоир аллақачон охиратга ярамайдиган бу дунё шуҳрати-ю молидан юз угирганди. Баҳромшоҳнинг синглисига уйланганлиги ҳам уни танлаган йулидан қайтара олмади. У эл орасида «Фаҳр-ул-орифин» лақаби билан шуҳрат қозонган эди. У Ҳаж сафари даврида Хуросону араб шаҳарларини томоша қилди, кўплаб машойихлар, авлиё-ю уламолар суҳбатида бўлиб, тасаввуф гоялари билан мукамал қуролланди, Ҳақ ва ҳақиқат йулига кирди. Санойй ҳижрий 545 (баъзи ман-

баларда 499 йил ёзилган) йили уз ватанида вафот этган. Ҳозир бу мавзе халқнинг севимли зиёратгоҳи ҳисобланади.

Санойй Ғазнавийдан бизга қадар йигирма минг байтдан иборат шеърлар девони, ун минг байтдан ташкил топган «Ҳадоийқ ал ҳақиқат» маснавийси, «Тариқат ал ҳақиқат», «Сайр ал-обод олий ал-мабод», «Ақлнома», «Ишқнома», «Корнома» сингари бир қатор маснавийлар ёдгор бўлиб қолган. Санойй форсий шеъриятда фақат тасаввуфий руҳдаги газаллар ижод этган ижодкордир. У газалларида инсоннинг руҳият билан, илоҳиёт билан боғлиқ кечинмаларининг нозик қирраларини ранг-баранг бадииятда ифодалай олганки, китобхонни ҳайратга солади. Уларни мутолаа қилган ўқувчи мутлақ ҳақиқат, ишқи кулнинг волаю шефтаси бўлиб қолади, сурур ва завқ оламига ғарқ бўлади, эътиқодда собит бўлиб, поклик ҳамда ростликка юз буради.

Маълумки Шарқда ирфоний моҳиятдаги маснавийлар куп. Аммо уларнинг бошловчиси ва асосчиси Саноййдир. Зероки, Санойй бир томондан, халқ оғзаки ижодидан олинган ранг-баранг ҳикоятлардан, иккинчи томондан, ўтмиш ҳамда замондош авлиёлар ҳаётига доир ривоят, нақллардан кенг истифода этган ҳолда уз дostonларининг ирфоний, тарбиявий, ахлоқий-ижтимоий моҳиятини, панднома хусусиятини оширишга муваффақ бўлган. Шуниси диққатга моликки, маснавийларда келтирилган ҳикоятлар, образларнинг аксарияти бевосита санъаткорнинг халқ оғзидан ёзиб олгани ёки кўҳна сарчашмалардан сайлаб олинган лавҳалар бўлиб, форс-тожик адабиётидаги педагогик асарларнинг мумтоз намуналари ҳисобланади. Зероки, сиртдан қараганда мадҳиядек туюлган шоҳлар, баъзи бир амалдору дустларига бағишланган мадҳия-қасидаларда ҳам ана шу тарихий шахсларни чинакам адолатпарварлик, неқхоҳлигу мардумдустлик, илму маърифат, юксак инсоний хислатлар тимсолидек куришни истайди; баъзи мадҳияларда киноя йули билан бир қатор қитъаларида мардумозорлик, фаросатсизлик, танбаллигу бедонишлик, риёкорлигу бевафоликни танқид кўзга ташланади, тамаъгирлигу пасткашлик устидан заҳарханда сезилади: Баҳромшоҳ Саноййдек буюк истеъдод соҳиби-

нинг саройидан йироқдалигидан афсусланиб, Балхдан чақиртиради. Шоир бу илтифотдан мамнун бўлади, Баҳромшоҳга атаб қасида ёзади. Аммо жавобда шундай дейди:

*Дарвеш наям, агарчи кам мекушам,
Девона наям агарчи шуд хушам.
Гар бебарге ба марг молад гўшам,
Озодиро ба бандаги нафурушам*

(Кам ҳаракат (меҳнат) қилсам ҳам, дарвеш эмасман, хушдан озган бўлсам ҳам девона эмасман, йўқликдан ўлим овози қулогимга эшитилиб турса ҳам озодликни бандаликка (қулликка) сотмасман).

Тоҳир бинни Али Ақталмулкка насиҳат тарзида битилган бир шеърида Санойй илм ва ҳунарнинг инсон камолотида тутган ўрнига юксак баҳо беради:

*Беҳи иқболки чун шоҳ зад аз боғи ҳунар,
Гарчи пажмурда шавад боз қабул орад бар.
Давлати боҳунаронро фалаки мардафкан,
Занад осеб ва лекин накунад зеру забар.*

(Ҳунар боғидан шох чиқазган иқбол дарахти, сўлса ҳам бари бир яна мева беради. Мардларни забун этгувчи ҳунарлилар давлатига зарар етказса, етказару ер билан яксон қила олмайди).

Санойй ҳақиқий ишқ ва унга етишмоқ йўллари — заҳмат ҳамда риёзатларни тасвирлар экан, шеърларидан бирида шундай дейди:

*Ҳаме то миёни ошиқиро бу бастам,
Балоро сўи хештан роҳ кушодам.
Ду чашмам пур об аст ва пуроташ дил,
Сар оварда бар хок ва дар даст бодам.
Манам бандаи ишқ то зинда бошам,
Агарчи зи модар ман озод зодам.
Ба жуз ишқ то умр дорам наварзам,*

(Ошиқлик белбогини боғлаган эканман, бу йулда ҳар қандай балога тик бораман. Икки кузимда тула ёш, қалбим оташга лиммо-лим, бошим тупроқда-ю шамол, онамдан эркин тугилган бўлсам ҳам умр бўйи ҳақиқий ишқдан узга нарсани истамасман). Шоирнинг қитъа, рубоийларида ҳам мана шу чуқур боти-

ний мазмун ранг-баранг кўринишларда ўз аксини топган. Улар соҳирий санъаткорлик билан бадиий ифодаланган:

*То ниҳон гаит офтоби хожагон дар зери хок,
Шуд лабам пурбод ва дил пуроташ ва дида пуроб
Чашмҳо нашукуфт агар шуд пур ситора баҳри он-ки,
Рўй бинамояд ситора чун ниҳон шуд офтоб*

(Хужалар қуёши тупроқ остида пинҳон булганда лабим титроқ, қалбим пуроташ, кузим пуреш булди. Офтоб пинҳон булганда, юлдузлар юз кўрсатишса ҳам кузлар чарақлаб кетмади). Қуйидаги рубоий ҳам гоятда жозибалидир:

*Ҳарчандки бандаги фузудем туро,
Маро набуди чунонки будем туро.
Мо басту вафо намудем туро,
Ки андар ғаму шодий озмудем туро.*

(Сенга бандаликни қанчалик изҳор этсак ҳам, биз билан булмадинг. Биз сенга боғлангандик — вафо кўргиздик шодликда ҳам, ғам ҳасратда ҳам сени синаб кўрдик). Бундай шеърларни ирфоний таҳлили қўллаб варақларни қоралашни талаб этади. Авлиё шоир Санойий ижодининг қул етмас ва ҳар кимнинг тиши утмас сеҳри ҳам шунда.

АБУЛҚОДИР ГИЛОНИЙ

Шайх Муҳиддин Абулмуҳаммад Абулқодир бинни Абусолиҳ Муси Хожагидўст Гилоний қодирия тариқати суфиларидан булиб, у Гилоннинг Баштир қишлоғида 1068 йили дунёга келган. Гилоний дастлаб Абузакриё Табризийдан адабиёт буйича даре олади. Ун саккиз ёшида Бағдодга бориб, Абубакр бинни Муҳаммад, Абулқосим Али бинни Аҳмад бинни Баён, Абутолиб бинни Юсуф каби уламолардан Калом ва Ҳадис илмидан таҳсил куради. Шундан сунг Али бинни Абусаид Махрамий мадрасасига кириб фикҳ буйича дарс олиб, мустақил мутолаа қилиш учун гушанишинликни ихтиёр этди. Бир оз вақтдан сунг Махрамий ўз мадрасаси ихтиёрини Гилонийга топширади. Уша кундан эъти-

боран Гилоний дарс утар, ваъз айтиб, зуҳду тақвода катта шухрат қозонди. Абусаид Махрамий қулидан шайхлик хирқасини кийди. Шундай қилиб, Гилоний Бағдод уламолари-ю толиби илмлари, фозиллари-ю ар-боблари орасида мислсиз обрӯ қозонди. Шунинг учун ҳам унинг илмий қудрати, руҳий кароматлари ҳақида кўплаб ҳикоятлар тарқалган, китоблар ёзилган. «Беҳ-жадал асрор ва маъдан ал-анвар», «Дур ал-анвор», «Дур ал-дин», «Малфузи қодирия» каби мақомотлар шулар жумласидандир. У 90 йил яшаб, ваъз айтиш пайтида вафот этган. Вафотидан сўнг ўғиллари Иброҳим ва Абдулазизлар, кейинчалик набиралари Гилоний иш-ни давом эттирган, қодирия тариқатини бутун Шарқ бўйлаб ёйишга муваффақ бўлишган. Аллома жуда кўп соҳаларда камолот касб этгани учун «Ғавсул Аъзам» лақабини олган. Ўзбек тилида ҳам мақомот моҳияти-даги «Ғавсул Аъзам» қиссаси мавжуд, уни доцент И. Остонақулов сўз боши ва изоҳлар билан нашрга тайёрлаб 1997 йили чоп эттирган.

Шайх Абулқодир Гилоний тасаввуфдаги қодирия силсиласининг асосчисидир. Маъруф Кархий, Абулҳасан Сарий Сақтий, Абулқосим Жунайд, Абубакр Шиб-лий, Абулвоҳид Тамимий, Абулфараж Тартусий, Абулҳасан Али бинни Муҳаммад Ҳакорий, Абусаид Мубо-рак бинни Али Махзумий, Ҳамод бинни Муслим Да-бос қодирия силсиласининг шайхлари, алломаларидир-лар. Гилоний ислом тарихи, сўфизм назарияси, ахлоқ одобга доир «Китоби башора ал-ҳайрат», «Китоби алға-ния...», «Китоби ал-фатҳи раббоний ва ал-файзи раҳ-моний», «Китоби футуҳ-ал-гайб», «Китоби ал-файзот ал-раббония...», «Мактуботи Гилоний», «Сирр ал-асрор, маҳзар ал-анвор», «Ал-Куня ли толиби торик ал-Ҳақ» сингари ўнлаб рисоалар муаллифидир. «Мактуботи Гилоний» Хисомиддин Муттақий томонидан ҳам ўзбек тилига таржима қилинган. Бундан ташқари ундан Му-ҳий тахаллуси билан араб ва форс тилларида битилган шеърларини ўз ичига олган «Девони Ғавсул Аъзам» китоби ҳам бизгача етиб келган. Гилоний бир неча рисоаларни араб тилидан форс тилига таржима қил-ган. Жумладан Абдулмаоли Муҳаммад ибни Абдуллоҳ-нинг ибратли ҳикоятлари, қавлларининг форсий тар-

жималари Гилоний — Гавсул Аъзам каламига мансуб. Суфизмнинг қодирия силсиласи Ироқ, Эрон, Туркия каби мамлакатларда кенг тарқалган бўлиб, юз минглаб тарафдорлари булган; турли шаҳарларда қодирияхоналар, хонақоҳлар қурилган, мактаблар очилган.

* * *

Нақл қилибдурларким, бир жамоа гўдаклар майдонда гўй уйнар эдилар. Ҳазрати Имом асҳоблари бирла туруб эдилар. Гўй сочраб, асҳобаларнинг орасига тушди. Ҳеч гўдак асҳобаларнинг орасидин гўйни олиб чиқолмадилар. Орадан бир гўдак беибоёна ва густоҳлиқ бирла гўйни олиб чиқди. Ҳазрати Имом дедилар: бу гўдак ҳалолзода эрмастур. Асҳобалар айтдилар: Эй Имоми мусулмонон, буни нечук билдингиз? Имом дедилар: агар ҳалолзода булса эрди, шарм-ҳаё анга монёе булур эрди.

* * *

Келтирибдурларким, Ҳазрати Имомнинг бир кишида пуллари бор эрди. Ҳазрати Имомнинг бир шогирдлари у кишининг маҳалласида вафот этди. Ҳазрати Имом анинг номозиға бордилар. Ҳаво бисёр иссиқ эди. Ул кишининг томининг соясидан ўзга ерда соя йуқ эрди. Майит то ҳозир булди. Ҳазрати Имом офтобда ултурдилар. Халойиқ дедилар: бу сояда бир соат ором олиб ултурсангиз яхшидир. Ҳазрати Имом дедилар: манинг бу том эгасида бир мунча молим бордир. Анинг соясидин манфаат олмогим раво эрмасдурким Ҳазрати пайгамбар с.а.в. айтибдурларким қарздордин манфаат олмоқ харомдур, риё булур.

* * *

Келтирибдурларким, тула сажда қилгондан Ҳазрати Имомнинг икки тизлари теванинг тизи янглиғ бўлиб эрди. Айтибдурларким, ҳазрати Имом бир дафъа бир дунёдорға имони учун тавозуъ қилиб эрдилар. Дедиларким, анинг кафорати учун қирқ маротаба Қуръонни тамом қилдим.

* * *

Келтирибдурларким, ҳар масалаки, Ҳазрати Имомга мушкул булса, Куръонни тамом қилур эрдилар, то ул мушкулнинг рости кунгулларига тушар эди.

* * *

Келтирибдурларким, Довуд Тойи айтур: йигирма йил Ҳазрати Имомни хизматларида бўлдим. Ва бу муддатда ҳаргиз улардин жудо бўлмадим. Хабардор булур эдим хоҳ йигинда, хоҳ хилватда ҳаргиз ялангбош ултурмас эрдилар ва оёғларини сурмас эрдилар. Ва мен дедимки: Эй Имом бир дам оёғларингизни сунуб ултурсангиз не булғай. Ҳазрати Имом айдиларким Худои Таолога одоб сақламоқ хилватда авлодур.

* * *

Келтирибдурларким, Довуд Тойи Имом бўлди. Эраса Ҳазрати Имом қошлариға келиб дедиларким: Эй Имом энди не йусинда иш қилайин? Ҳазрати Имом дедиларким, илмга амал қилмоқни ўзингга лозим тут. Ҳар олимки, илмни амалга келтирмаса, у руҳсиз бадан мисоликдур.

* * *

Келтирибдурларким, бир куни Ҳазрати Имом бордин утиб боргунча этаклариға тирноқ чоғлиқ лой сачради. Утиб дарё лабига бориб, ушал лойни этакларидан ювдилар. Ҳамроҳлардин бири дедиларким: Эй Имом тирноғ чоғлиқ эгинда најосат булса ювмоқ лозим эмас дейдурлар. Бу миқдор лойни ўзингиз ювасиз? Ҳазрати Имом дедиларким: ул фатво эрди, бу тақви турур.

ШАЙХ РЎЗБЕҲОН

Шайх Абу Муҳаммад Рўзбеҳ 1129 йили форс вилоятиға қарашли Фасо шаҳрида майда савдогар оиласида дунёга келган. Унинг аждодлари баққолик ва кукфуршлик билан машғул булганликлари учун «Фасоий», «Бақалий» тахаллуслари билан шуҳрат қозонган. Рўзбеҳон ёшлигида Ироқ, Кирмон, Ҳижоз ва Шом улкалариға сафар қилди; Искандарияда Шайх Абулҳабиб

Сухравардий билан учрашди, Садриддин Абутоҳир Аҳмад бинни Муҳаммад Исфаҳоний ҳузурда «Саҳиҳи Бухорий» бўйича дарс олди: Фахриддин Марям ҳамда Али ибни Муҳаммадлардан каломи бадеъ сирларини урганadi. Ешлигиданоқ араб ва форсий тилларда турли жанрларда шеърлар ижод қила бошлайди. У уз шеърларида кўпроқ орифона мушоҳадаларни инъикос эттиради.

Шундан сунг Рузбеҳон фикҳни урганишга киришади. Бу йўналишда Рашидиддин Абулҳасан Али Найрезий унга устоз ва раҳнамолик қилди. У Шайх Сирожиддин Маҳмуд бинни Халифа бинни Абдусаломнинг муриди бўлиб, унинг қулидан хирқа кияди. Рузбеҳон ҳол ва риёзат даврини Шероз в Куҳистон атрофларида утказган. Бир неча вақт Маккада мужовирликдан сунг Шерозга келиб, Атиқ номли Жомеъ масжидида ваъз айтади. Фаолиятининг дастлабки пайтларида самоъ саҳобаларидан бўлган булса ҳам кейинчалик Рузбеҳон Шерознинг «Худош» мавзеида улкан Работ қуриб, мурид ва шогирдлар тарбиясига киришиб кетади. Умрининг охирида фалаж касалига дучор бўлган Рузбеҳон 1213 йили бу оламини тарк этди. Шерознинг «Болкафт» минтақасидаги Шайхнинг мақбараси халқнинг севимли зиёратгоҳи ҳисобланади.

Рузбеҳоннинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида Шарофиддин Иброҳим бинни Шайхул Ислоҳ Садриддин (Рузбеҳони Соний)нинг «Тухфат-ал-ирфон фи зикри сайд-алқутоб Рузбеҳон» китобида батафсил маълумот келтирилган. «Абҳар-ал-ошиқин», «Минҳож-ал-солиқин», «Арос-ал-баён фи ҳақойиқ-ал-Қуръон», «Масолик-ул-тавҳид», «Мувашшаҳ», «Кашф-ул-асрор», «Машраб-ал-руҳ», «Мантиқ-ул-асрор», «Шарҳ-ал-тавосин» сингари 60 дан зиёд рисоалар Рузбеҳондан мерос қолган. Унинг ҳолат ва кароматлари ҳақидаги ривоятлар китобдан-китобга кучиб юради. Шайх Рузбеҳон Бақалий суфизмнинг улкан назариятчиси бўлиш билан бирга буюк мутафаккир мураббий ҳам бўлган. Замонасининг унлаб машойихлари унинг қулида тарбия топган, хирқа кийган. У уз асарларида асосан, тасаввуфнинг фано ва бақо, само ва гино, важду илҳом, сайру сулук, тариқат ва ҳақиқат сингари масалаларини ёритган. Фор-

сйда битилган «Абҳар-ул-ошиқин»да эса суфиларнинг мақоми ва аҳволини таҳлил ҳамда тадқиқ этган.

Юқорида таъкидлаганимиздек Рузбеҳон умр буйи араб ва форсий тилларда шеърлар битган. Унинг назмий-бадий мероси «Девон-ул-маориф фиш-шеър» номи китобида жамланган. У форс-тожик адабиёти тарихидаги рубоийнависликда узига хос мақом ва уринга эга. Шоир рубоийлари асосан сўфизм таълимотини тарғиб ва ташвиқ қилишга қаратилган бўлса-да баъзи шерларида инсондустлик ҳамда маърифатпарварлик гояларини ҳам илгари сурган.

ИБРОҲИМ ХАВВОС

Уз даврининг буюк машойихларидан бўлмиш Абу Исҳоқ Иброҳим Хаввос Боғдодликдир. Туғилган йили аниқ эмас. Алишер Навоий Шайхнинг «отаси Омилдин эрмиш» деб таъкидлаган. Жаъфар Хулдий ва Улуғ Ширвонийлар унинг шогирдидир. Балоғат ёшигача отаси ва онасидан таълим олган. Сўнгра эса, Жунайд Бағдодий ҳамда Ҳасан Нурийлар қўлида таҳсил кўрган. Иброҳим Хаввос деярли ҳамиша оч ва яланғоч юрган. Навоийнинг уқтиришича, Шайх «ич огриги билан» 913 йили оламдан утган. Унинг қабри Боғдоддаги Табрук қалъасининг пойида булиб, қутлуғ зиёратгоҳ ҳисобланади. Шайх «Тажарруд ва таваккул тариқида ягона» (Навоий) эди.

Шарқда Иброҳим Хаввоснинг ўзи танлаган йўлдаги, ишқ бобидаги заҳмат, бардошу риёзатлари ҳақида ҳикоятлар кенг тарқалган. Ҳатто у Оллоҳ ҳурмати учун Хизр учраганда у билан суҳбат қуришдан парҳез қилган экан.

* * *

Абулҳасан Алавий дебдурки, қиш куни Диновар масжидида Иброҳим Хаввосни кўрдимки, қор ичида яланг ўтирибдур. Дедим: Эй Абу Исҳоқ! Келким кийгуликка кироликим, анга шафқат қилдим. Айттиким: мени мажусликқа тиларсен, яъни тажарруддин сабабқа. Андин сўнгра илкимни тутуб, ўз танига суртди, терга гарқ эрди ва андоғ иссиғки яқин эрдиким, илким куйгай.

* * *

Нақлдурким, биебонда кетиб борур эрдим. Бир киши учради. Сурдим: не ердин келурсан? Деди: Шом вилоятидан. Сурдимки не ерга борурсен? Дедики: Волидамнинг оғзига солиб, едириб қуяр эрдим. Илким ориқсиз бўлди. Замзам сувида илкимни юғали борурман. Сурдимки: Эмди не ишга борурсан? Дедимким: ёниб, волидамни кечаси ётқусини ростлаб берурман.

* * *

Нақлдурким, бир вақтдан эшитдимки, бир раҳбон бор эрмиш, етмиш йил бўлубдур савмада раҳбонлиқ тариқасида ултурур эрди. Ман дедимки: ажаб, раҳбонлиқ шарти 40 йилдур эрди. Бу 70 йил ултурур булса не киши булгай деб анинг қошига бордим, эрса эшикчини очди ва деди: Эй Иброҳим, не ишқа бунда келдингки, ман бунда раҳбонлиқ қилиб ултурубман ва менинг бир итим борки, халқга кўп озор берадур. Ман ушал сағни тутуб, сағбонлиқ қилиб, халойиққа озор бермакнинг тухтатибдурман. Сан гумон қилган киши мен эмасдурман.

* * *

Иброҳим айтур: бу сўзники эшитдим эрса дедимки, худовандо қодирсанки, гумроҳлиқнинг ичида бандага рост йул курсатурсен. Андин кейин менга деди: Эй Иброҳим! Қачонгача киши тилида убдон издаб юурсен? Борғил узингни излагил ва узингни талаб қилғил. Агар узингни топсанг, узингга посбонлиқ қилиб сақлагилки, ҳар кун бу ҳавойига нафснинг хоҳиши 370 ранг-лик Худолик либосни кийиб, бандани залолат ва гумроҳлиқга таклиф қиладур.

* * *

Нақлдурким, Иброҳим айтур: бир вақтда биебонда эрдим, очлиққа бисёр танг бўлдим. Ушал замон бир арабий қошимга келди ва манга дедимки: эй қорни ёмон, не учун бу янглиг изтироб қилурсен? Ман дедим: Ахир, неча кундурки ҳеч нима еганим йукдур. Дедимким: Сен билмассен, бу йулда ўз ҳолидин хабардор бўлмоқ даъво бўлуб, даъво банданинг сирини ошкор қилур, сенинг узинг бирла не ишинг бор? Очлиқ ва тўқлиқ, емак ва ичмак не билурсен?

ШАҲОБИДДИН ЯҲЁ СУҲРАВАРДИЙ

Абулфутуҳ Шаҳобиддин Суҳравардий ҳижрий 1153 йили Эроннинг Зинжон вилоятига қарашли Суҳравард қишлоғида дунёга келди. Дастлабки таҳсилни у Мароғда Мажидиддин Жабалийдан олади. Шундан сунг уша замоннинг асосий илмий марказларидан бири Исфаҳонга бориб, Заҳриддин қулида таҳсил куради. Ибни Сино меросини урганишга киришади, Фаҳриддин Розий билан ҳамсабоқ булади. Шундан кейин Суҳравардий амакиси Абунажиб Абдуллоҳи Суҳравардийдан дунёвий билимларни урганади, замонасининг буюк алломалари билан суҳбатлашиш ниятида Эроннинг кўп шаҳарларига, Шом ва Анатолияга сафар қилади, суфизм донишмандлари билан баҳсларга киришади. Дамашқдан Ҳалабга утишда Миср ва Сурия ҳукмронлари билан мулоқотда булади. Донишмандларга алоҳида эҳтиром билан юрган Малик Зоҳир Суҳравардийдан Ҳалабда қолиб, уз саройида ишлашни илтимос қилади. Олим бу гузал диёрга маҳлиё булиб юргани учун унинг истагини қабул қилади. Аммо ёш Суҳравардийнинг ростгуйлиги, руҳият ва илоҳиётга доир айрича қарашлари, баҳсу мунозараларидаги муваффақияти ерли уламолар қалбида адоват ҳиссини кузгади. Улар «бу бедин исломга тил текизди, уни қатл этмоқ керак» деб Малик Зоҳирдан қатъий талаб қилдилар. Аммо ҳоким бу хоҳишни рад этди. Шундан сунг улар Сурияни салбчилар ҳужумидан озод этган Салоҳиддин Аюбдан ёрдам сурайди. Шаҳар ақобирлари-ю уламолари наздида ҳам уз шуҳратини оширишни истаган Салоҳиддин Аюб уламолар фикрини қўлаб-қувватлашни ҳокимга айтади. Натижада Малик Зоҳир Суҳравардийни зиндонга ташлашга мажбур булади. Олим 1191 йили ана шу зиндонда улдирилади.

Машриқзаминнинг буюк файласуфи даражасига кўтарилган Суҳравардийнинг тақдири Мансури Халлож қисматига ухшайди. Зероки у руҳан Мансурга ухшарди. Китобларида Мансури Халложни кўп тилга олиб, асарларидан сон-саноксиз мисоллар келтирар эди. Қисқа умри давомида у элликта китоб ёзишга улгурган. Суҳравардий асарлари тилининг содда-ю равонлиги, ба-

дий пишиқлиги жиҳатидан форсий тилдаги насрининг энг мумтоз намуналаридир. Унинг адабий-илмий мероси мавзу доираси жиҳатидан ҳам, гоъвий йуналиши-ю фалсафий моҳияти жиҳатидан ҳам ранг-барангдир. Уларни тахминан беш гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Араб тилида битилган туртта улкан қўлланма; улар «Талвийёт», «Мақовамат», «Маторихот», «Ҳикмат ал-шариф» деб аталади. Уларда Арасту фалсафаси талқин этилади. Суфизм фалсафасининг кўп жиҳатлари хусусида баҳс юритилади.

2. Араб ва форс тилида битилган ихчам рисоалар. Улар «Ҳаёқал-ал-нур», «Ало-ал-лавоҳ ал-модият», «Партавнома», «Фи эътиқод ал-ҳукамо», «ал-ламаҳот», «Яздоншинохт», «Бастон-ал-қулуб».

3. «Ақли сурх», «Овози пури Жабраил», «Ал-ғариба, ал-ғарибият», «Лугати Маврон», «Рисолати фи ҳолати туфулият», «Рузе бо жамоати суфиён», «Рисолаи фи ал-меърож», «Сафири Семруғ»лардан иборат. Ушбу китобларда муаллиф латиф ҳикоят ва ривоятлар орқали нафс сафари, ростлик ва дурустлик ҳақида фикр юритади.

4. Қуръони карим, Ҳадиси шарифларга ёзилган тафсирлар, бошқа бир қатор фалсафий, суфистик асарларга ёзилган шарҳлар, таржималар. «Ибни Синонинг «Тайр» рисоласининг форсий таржимаси», «Ҳақиқат-ал-ишқ», Қуръондан бир неча суралар тафсири, Ҳадислар шарҳи шулар жумласидандир. Бу асарлар узига хос тил ва услубга эга бўлиб, уша давр насрининг камёб намуналаридир.

5. Дуо ва муножотномалар. Сухравардийларни «Ал-вародот вал тақдисот» деб аташган. Бу китобларни ёзишда олим қадимги зардуштийлик дини ёдномаларидан, Ҳермис, Афлотун, Фусоғурус сингари қадимги Юнон олимлари асарларидан ҳам фойдаланган, тамсил сифатида кўплаб мисоллар келтирган. Бундан ташқари Сухравардийнинг араб ва форс тилидаги шеърлари шеърӣй ва насрий нутқлари мактублардан ташкил топган катта ҳажмдаги мажмуа ҳам мавжуд. Олим шогирдларидан бири Шамсиддин Муҳаммад бинни Маҳмуд Шаҳрзурий узининг «Ҳукамолар тарихи» китобида Сухравардий асарларининг мукамал рўйхатини келтирган. Шундай қилиб Сухравардий атоқли файласуф олим,

суфизм алломаси ва шоир сифатида ўз даври илмий-маданий ва адабий ҳаётида катта ўрин тутган дин арбоби, маърифат пешвоси булган. Унинг «Ҳикмат-ал-ашроқ» китоби энг нодир маънавий обидалардан ҳисобланади. Зероки, унда Суҳравардий ашроқий фалсафасининг мукаммал ва батафсил баён этган, яъни у Шарқ фалсафий тафаккурини янги бир поғонага кўтарди; яқин эсдан чиқаёзган кўҳна фалсафага янгитдан жон баҳш этди; уни ислом руҳиятига яқинлаштирди. У асос солган «Суҳравардия» оқимининг тарафдорлари кейинги асрларда ҳам куп булган.

АБЎ АЛИ ФАРҶОМОДИЙ

Шарқнинг буюк шайхи ва донишманди Абу Али Фазл бинни Муҳаммад бинни Али Фарҷомодий ҳижрий 402 йили Сабзорнинг Фарҷомод қишлоғида туғилди. У зоҳирий билимлар бўйича тўла савод чиқаргач, ботиний илми эгаллаш учун Абў Саид Абулхайр ҳузурига борди. Сунг эса Абулқосим Гургоний қўлида таҳсил куради, Абулқосим Қаширийга шогирд тушади. У замонасининг маърифатпарвар вазири Низомулмулк, Туғлуқ шоҳ, Алп Арслон, Халифа ал-Қодир сингари машҳур одамлардан муруват курган ва суҳбатлашган. Фарҷомодий устози Ғаззолийдан ҳам дарс олган ва унинг йулига кирганди. Фарҷомодийни замонасининг олимларидан, тариқат илмида ягонаи даврон эди, деб ёзади. У Жунайдининг буюк саҳобаларидан булган, тасаввуфнинг турли масалаларига доир уттизта рисола битган. У ҳақда тазкираларда куп нақл ва ҳикоятлар мавжуд.

* * *

Нақлдурким, Шайх Абуалининг бир муриди бор эрдик, уттиз маротаба Ҳаж қилгон эрди. Отини Ҳамза Улавий дер эдилар. Бир куни Ҳамза уйига бормоқни қасд қилди. Шайх деди: — бу кеча менинг қошимда булгил.

Ҳамзанинг қасдида иродаси бу эрдиким, уйига бориб фарзандлари учун таом тайёр қилиб қуйгайманки,

улар ҳам менинг тобеимдурлар. Ман мунда қунуб то-
хир бўлсам, фарзандларим оч қоларлар. Бу кеча бориб
қозонни танурга осиб, гушт ва гуручни солиб, пиши-
руб қўйиб тонгла номози чошдига Шайхнинг хизма-
тига келсам ҳубдур, деган булуб уйга бормоқчи эрди.
Шайх яна деди: бу кеча мунда манинг қошимга кел-
гил, мунда бўлгил. Ҳамза деди: Эй Шайх манинг ан-
дак машғуллуғум бор эрди, борсам яхшимикин? Шайх
деди: ўзунг билгил.

Ҳамза Улавий айтур: Қачонким Шайх маломат бирла
ижозат бергондин кейин, уйимга келдим. Гушту гуруч-
ни қозонга солиб, танурга осиб, пиширгали буюрдим.
Токи бомдодин кейин ҳизматкорга дедим. Ушал та-
омни кетургунча қутлашиб, йиқилиб тушиб таом туку-
луб кетти. Вақтеки таом тукулуб зоеъ бўлди, эрса хиз-
маткорга дедим: таом тукулди, бор гуштни келтур, чир-
ки тупрогини юб, артиб егали булғай. Гуштни олгунча
бир ит ҳозир эрди, гуштни тишлаб қочди. Ҳамза узига
деди: бу ҳамани қулдин юбордим, бори Шайх хизма-
тини ковули қўлимдин кетмасун, деб қунуб Шайхнинг
хизматига юзланди. Вақтеки Шайхнинг олди-
га келди, Шайх ани куриб дедиким: ҳар кишиким
машойихлар кўнглининг сўзига қулоқ тутмаса, анинг
гуштини итга берулар. Вақтеки Ҳамза бу сўзни Шай-
хдин эшитди, узрлар айтиб тавба қилди.

* * *

Ақл улдурки, йироқ қилгай сени ҳалок қиладургон
ерлардин.

* * *

Дебдур: дунё ва охиратнинг яхшилиқ ва осойиши
бир соатлик сабр қилмоқдадир.

* * *

Дебдур: Худои таолога холис банда булгил. То агёр-
лардан булмагайсан.

* * *

Дебдур: Озодаларнинг сай-кушиши биродар учун
булур, уз нафслари учун булмас.

* * *

Баландҳиммат булгилки, халойиқ баланд ҳимматлик бирла эранлар мақом ва мартабасига етарлар. Риёзат бирла етгали булмас.

* * *

Дебдур: Шайхнинг бир ангуштари бор эрди. Иликдин сачраб дарёга тушиб кетди. Шайхни бир озмуда қилгон дуоси бор эди. Ул дуони уқиди, эрса ангуштарини китоби аросидин чиқди.

Шайх Абу Али Фарюмодийнинг вафоти Богдоддадур. Шайх Сари Сақтий ва Жунайд Бағдодий мазоридадурлар.

НАЖМИТДИН КУБРО

Шарқ машойихлари орасида бутун умрини Ҳақ йулига тикиш билан бирга халқи, ватани, умуман инсониятни зулм ва жаҳолатдан қутқариш учун жонфидолар куп. Ана шундай мутафаккирлардан бири ватандошимиз Нажмитдин Кубродир. Суфизм тарихида Абулжониб, Шайхи Валийтарош, Кубро лақаблари билан шуҳрат қозонган Нажмитдин Абулжониб Аҳмад бинни Умар Хевақий 1145 йилда руҳоний оилада дунёга келган. Нақл этишларича, Нажмитдин ёшлигидан жуда зийрак булиб, йигитлик палласида тенгқурлари билан булган барча баҳсларда ҳамиша голиб чиққани учун уни «таммат-ал-Кубро» деб аташган. Олим кейинчалик ана шу Кубро сизини узига лақаб қилиб олган. Унинг «Валийтарош» лақаб олишининг сабаби қулида тарбия олган бир неча киши валийлик даражасига етган экан.

Нажмитдин дастлаб шаръий илмларни, сунг суфизмни урганани. Бобофараж Табризийдан риёзат ва хилват қоидаларини эгаллайди. Искандария ва Ҳамадон сингари замона уламоларидан ҳадис илмини узлаштириб, Ҳадис ривоят қилиш ҳуқуқини қулга киритди. Шундан сунг Исмоил Касрий, Шайх Аммор Бадлисӣ, Рузбеҳон Козруний — Мисрийлардан таълим олади. Рузбеҳоннинг қизига уйланиб, бир неча йил Мисрда қолиб кетади. Бу орада бир оз вақт Табрезде булиб, Имом Абумансурдан дарс олади. Шундан сунг устози

Рузбеҳхон маслаҳати билан Хевага қайтиб, улкан хо-нақоҳ куради, Кубровия оқимига асос солади. У ўз ақидаларида кўпроқ Жунайд Бағдодий таълимотига суянади; тасаввуфий-фалсафий ғояларни исломий таълимот билан яқинлаштиришга, уйғунлаштиришга интилади; бунда билиш назариясини устун қўяди, унинг англаш ва тафаккур қудратига таянди. Шунинг учун ҳам Кубро асарларининг бош ғоясини ҳақиқий ишқни тарғиб этиш, маърифатни ташвиқ этиш билан бирга «Одоб-ус-сўфия» асарида жамоат уртасида ўзини тутиш, гапириш, салом бериш, овқатланиш, жамоат ҳурмати ва манфаатини уйлаш, таъзим-тавозуъ, сузлаш меъёри, умуман, инсон маънавияти билан боғлиқ барча масалалар хусусида бир мутафаккир сифатида фикр юритади. «Хирқа чунтаги сир-асрор макони ва халқ паноҳидир, яъни кимки менга ўз сир-асрорини айтса, ошкор этмаслигим ва кимки мендан паноҳ истаса, уни паноҳимга олишим шарт, гарчи у кофир бўлса ҳам. Шунингдек, хирқа этаги тариқат йўли бўлиб, уни мусулмон биродарим устига ташлаб, уни ҳимоя қиламан». Касал куришга бориш, жаноза ёки жума номозига бориш тартиблари, таом тановул этиш одоби хусусидаги мулоҳазалар ҳам барча замонлар аҳли учун ибратлидир: Сўфи «то жамоат таом ейишни тугатмагунча таомдан кўл тортмаслиги ва бошқаларни кўпроқ ейишга ундаши лозим. Мабодо нафл рўзаси бўлса, уни очиш лозим, зеро жамоанинг манфаати биринчи уринда булиши керак». Демак, Нажмитдин Кубро таълимотининг магзини инсонни шарафлаш ташкил этаркан. У етти маротаба Ҳаж қилиб, қирқ йиллик умрини сафарда ўтказиб юрт кезиб, юзлаб замона алломалари билан суҳбатлашган, баҳсу мунозарага киришган.

Шу йиллар мўғул яғмоларининг Хоразмга босқини юз беради. Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат ул-унс» асарида ёзишча босқинчилар шаҳарга кирганда Нажмитдин Кубро олтмиш ҳамроҳини тўплаб ватан ҳимоясига даъват этади. Аммо улар қуюндек душман ваҳмидан тумтарақай қочадилар. Кубро эса қўйнига тош тўлдириб, қулига ҳанжар олиб жангга киради: душманининг ёмғирдай ўқлари остида уларга тош отишни канда қилмайди. Ва ниҳоят бир ўқ қалбига қадалиб, йи-

китади. Шу орада Кубро ганим байрогидан бирини қўлга киритганди. Унта муғул унинг қўлидан байроқни тортиб ололмай, охир кесиб олишади. Бу жасоратли фожа 1221 йили юз берган эди. Нажмитдин Кубродан бизга форсий ва араб тилида қўплаб илмий рисолалар, бадий асарлар мерос қолган: «Одоб-ус-сўфия», «Фавойихул Жамол ва фавотиҳул-Жалол», «Фақирлик ҳақида рисола», «Ҳидоят-ут-толибин», «Минҳож-ус-солиҳин», «Илал-хоимил-хоиф мин лавмат иллоим», «Ал-усул-ал-ашара», «Ас-соир-ул-хоир», «Ас-сайр вал-хайр» сингари рисолалари шулар жумласидандир. Булардан «Одоб-ус-сўфия» китоби энг қўп тарқалган бўлиб, Истамбул, Қозон, Техрон ва бошқа шаҳарларда бир неча бор нашр этилган. Ҳозир Кубронинг мақбараси Қўҳна Урганч (Туркменистон)да бўлиб, халқнинг энг қўтлуғ зиёратгоҳидир. Афсуски, ана шундай қўтлуғ қадамжой қўздан бери таъмирланмай ётибди.

* * *

Дунёю охират яхшилигини қаноатда, ёмонлигини тамаъда кўрдим.

* * *

Энг гузал безак тавозеъ, энг хунути бахиллик экан.

* * *

Муваффақиятни сайъ-ҳаракатда, муваффақиятсизликни лоқайдлик ва дангасаликда, балони тилда, ҳаловатни сукутда кўрдим.

* * *

Очкўзни маҳрум, дунёпарастни ғамгин кўрдим.

* * *

Энг ноёб неъмат ростгўйлик ва қаҳрамонлик, энг оғир бало мунофиқ дўстлар экан.

* * *

Энг яхши сарҳисобни кишини нафси билан ҳисоблашишида оқилни охиратга, жоҳилни дунёга интилишида кўрдим.

* * *

Умр ва ризқнинг баракали бўлишини Оллоҳ таолога итоат қилишда кўрдим. Дунёю охират яхшилигини Расул алайҳиссаломнинг суннатига эргашишда кўрдим. Неъмат бутунлигини неъмат бергувчидан миннатдор бўлишда кўрдим. Энг яхши дўст илм экан.

* * *

Шариат ва диннинг пойдевори сабр ва ишонч; ибодатларнинг энг афзали фарзларни адо қилиш; одатларнинг энг маъқули ва чиройлиси гуноҳлардан, одамларга озор беришдан тийилиш экан; ўлимдан оғирроқ кулфат утган ишга пушаймонлик экан.

* * *

Кўрдимки, экмаган, урмайди. Шафқат қилмаганга шафқат қилинмайди.

* * *

Жаннатга киришни ҳалол ейиш ва амри маҳол ишни тарк қилишда кўрдим

* * *

Инсонга келадиган барча офат тилдандир.

* * *

Нажмитдин Кубро рубоий жанрида ҳам баракали ижод қилган. Шоир уз рубоийларида ирфоний фикрларни чуқур акс эттириш билан бирга ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, маърифатдўстлик гоёларини ҳам анча теран тасвирлаган.*

*Гар тоати худ нақш кунам бар ноне,
В-он нон ниҳам пеши саге бар хоне
В-он саг соли гурусна дар зиндоне.
Аз нанг бар он нон наниҳад дандоне.*

(Агар тоатимни бир нонга нақш этиб, дастурхонга солиб бир кучук олдига қўйсам уша ит йил буйи зиндонда оч ётган бўлса ҳам, номусдан у нонга тишини ҳам тегизмайди).

* Нажмитдин Кубро ҳақида мукаммал маълумот олиш учун профессор Нажмиддин Комиловнинг «Тасаввуф» (1999) китобининг 151–188-бетларига мурожаат қилиш мумкин.

Нажмитдин Кубронинг бир туркум рубойларини иқтидорли мутаржим Эргаш Очилов узбек тилига ўтирган. Ушбу таржиманинг бошқа утирмаларидан фарқи шундаким, асл матннинг вазнига риоя қилинган. Унинг ғоявий-бадий қудратини иложи борича тўлақонли ифода-далашга ҳаракат қилган.

*Ошиқ кишининг кўнгли тўла дард бўлғай,
Дил дарди билан мард яна ҳам мард бўлғай
Ўз ишқи ўтида у ёнаркан бул дам,
Дузах ўти ўзгалар учун сард бўлғай.*

* * *

*Ишқингни бу мардона-ю фарзона кўнгул,
Бир сония тарк этмади, жонона кўнгул
Ишқ бодасини қўлимда тутган лаҳза,
Лиқ тўлди жигар қонига паймона кўнгул**

ШАМСИ ТАБРИЗИЙ

Шамсиддин Муҳаммад Али ўгли Маликдод Табризий XIII асрнинг буюк машойихларидан булиб, Рукниддин Сажжосийнинг халифаларидан, Зиёуддин Абулхожиб Суҳравардий пайравларидандир. У шу даражада шуҳрат ва таъсирга эга эдиким, ҳатто Жалолиддин Румий унинг мажзуби бўлган.

Шамс Табризий 1188 йили Табризда руҳоний оиласида туғилган. Баъзилар Шамсни Шайх Абубакр Симлий ҳамда Камол Хужандийларнинг муриди бўлган дейишади. У ҳамшира елкасига қора намат ташлаб юрар, сафарларда фақат карвонсаройларда яшарди. Шамс ана шундай сафарларидан бирида Фаҳриддин Ироқий ва Авҳалиддин Кирмоний билан учрашиб масала талашган.

Шамси Табризий ҳижрий 642 йили Қунёга келади ва қандолотчилар кулбасига тушади. Ана шунда Жалолиддин Румий Шайх билан кўришиб, унга мажзуб бўлади. Кунлардан бир кун оқшом пайтида Румий билан суҳбатлашиб утирган Шайх «мени ўлдиришмоқчи» дейди-да ташқарига отилиб чиқади. Ҳақиқатда ҳам бир бурчакда писиб ётган етти киши пичоқ билан унга

* Ишқ дафтари, 2000, 38, 39-бетлар.

ташланадилар. Шамс ногаҳоний овоз билан бир чинқиради-да кўздан гойиб бўлади. Қотилларнинг барчаси хушдан кетиб йиқиладилар. Узларига келиб қарашса, ерда бир-икки қон томчиси бору Шайхдан дарак йўқ. Румийнинг ёш ўғли Оловиддин Муҳаммад ҳам улар билан ҳамроҳ эди. Шу кетгани буйича Шамси Табризий турли шаҳарларда дайдиб юради, баъзан мактабларда дарс беради, баъзан эса ота касби тўқувчилик орқасидан кун кечирарди, минглаб шоғирдлар, муридлар орттирарди.

Шамси Табризийнинг Қунёда бўлиши Жалолиддин Румий ҳамда шаҳар аҳли фақиҳлари дунёқарашида туб бурилиш ясаб юборади. Румий оддий фикр донишмандидан Ҳақ йўлидаги оташин ошиққа айланди; ҳеч ким ва ҳеч нарсага эътибор бермас, ҳамиша рақсу самода банд эди. Ана шунинг учун ҳам мурид ва мухлислари Шамсни йўқотиш пайига киришади. Зероки, Шамс Табризий таъсирида Румий ҳақиқий суфийга айланган — кўпроқ вақтини савту суруд, рақс ва най ноласи остида утказадиган бўлиб қолганди.

Шу билан Шамси Табризий дом-дараксиз кетди. Орадан бир неча йил утгач, бир мактуб келади, ўқиб куришса, Шомда мактабдорлик қилаётган экан. Румийнинг шодлиги ҳад-ҳудудсиз эди. У тезда шеъринг нома ва маблаг билан ўғли Султон Валадни Дамашққа юборди. Шоғирдлар ҳам Шамсга нисбатан уюштирилган таъна, тухмат ва баломатлардан пушаймон бўлиб, «Агар Шайх келсалар оёқларига йиқилиб, тавба қилурмиз» дейишади. Аммо Шамси Табризий келгач, бошқа галамисларнинг тугёни авжга минади. Шундан сунг шоир бир кечада дом-дараксиз гойиб бўлади. Бу ҳол — муридидадан иккинчи бор ажралиш Румийни даҳшатли изтироблар гирдобига тортди. Уни қидириб бутун Шом улқасини кезиб чиқди. Ҳеч қаердан асарини топишолмади. Шамси Табризийнинг вафоти санасида турли ихтилофлар мавжуд эди. Аммо кейинги тадқиқотлар натижаларига кўра Шайх 1248 йили оламдан ўтган ёки муҳолифлари томонидан ўлдирилган.

Куп сарсон-саргардонликлардан сунг Қунёга қайтган Жалолиддин Румий Шамси Табризий имзоси билан оташин газаллар бита бошлайди. Зероки, Румий

Шамс сиймосида мутлақ идеал инсонни — Ҳаққа етган комил шахсни кўрган эди. Унинг шеърӣй номаларидан бирида қуйидаги байтларни ўқиймиз:

*Шамсу қамарам омад, самъу басарам омад,
Ва он симбарам омад, он кони зарам омад
Имрӯз беҳ аз дина, эй муниси дерина,
Ди маст бадан будам, ки аз вай хабарам омад
Он каски ҳамежустам, ди ман бечаро ўро,
Имрӯз чу танга гул дар раҳгузорам омад
Аз марг чаро тарсам, ки оби ҳаёт омад,
Ва зи таъна чаро тарсам, чун ў сипарам омад.*

(Шамсу қамарим келди, нури басарим келди, олтин баданим, кони зарим келди. Эй азалий дўст, бугун кечадан яхши, кеча қарахтбадан эдим, унга жон келди. Кеча-кундузи чироғ билан қидирганим бугун пойимга гулгўша келди. Улимдан қўрқмасман, оби ҳаётим келди, таънадан ҳайиқмасман, қалқоним келди).

Шамси Табризийдан бизга қадар шеърлар девони ҳамда «Мақолот» номли пандномалар, нутқу суҳбатлар мажмуаси етиб келган. Уларнинг барчаси илоҳий ишқ таърифи ва сўфиёна мулоҳазалар мажмуидир. Бундан ташқари Румий ўзи битган «Девони Шамси Табризий»си билан уни абадийлаштирди. Шарқшунос М. Занд «Биз бу девонда Румийни кўрамиз, Шамси Табризийни ҳис этамиз, идрок этамиз» деганда мутлақо ҳақ эди.

АЗИЗИДДИН НАСАФИЙ

Ун учинчи асрнинг буюк шайхи ва алломаларидан бири Абдулазиз бинни Муҳаммад Насафийдир. У тахминан 1240 йил Насафда туғилган. Ёшлиқ йилларини Хоразмда ўтказган Насафий муғуллар истилоси даврида бир оз вақт Бухорода яшади, сунгра аввал Хуросоннинг Баҳрободига бориб замонасининг забардаст донишмандларидан бири Саъдуддин Ҳаммуядан таълим олади. У ердан устозининг ижозати билан Исфаҳон ва Шероз шаҳарларига ўтади; замонасининг буюк шайхлари билан ҳамсуҳбат бўлади. Аммо душман ва мухолифларининг таҳдидидан ҳадиксираб, ҳар кун ва ҳар

тун жойини ўзгартириб яшайди. Умрининг охирги йилларини Язд вилоятининг Абирқўҳида утказган Азизиддин Насафий 1330 йили вафот этади. Баъзи манбаларда Насафий юз йил умр кўрган, деб ёзилган.

Азизиддин Насафийдан бизга араб ва форс тилида яратилган бир қанча илмий асарлар етиб келган. «Алинсон-ул-комил», «Ат-танзил», «Зубдат-ул-ҳақойиқ», «Мақсад-ул-ақсо», «Оғоз ва анжом», «Асрор-ул-қобилият», «Сулуки мақомат», «Маротиб-ир-руҳ», «Нузул ва уруж», «Нур», «Вужуд», «Нафси инсоний» каби рисолалар шулар жумласидандир. Бу асарларнинг кўлзмалари Тошкент, Техрон, Истамбул, Душанбе дастхатлари хазиналарида сақланади. Мазкур асарларнинг айримлари бир неча дафтардан иборат. Улардан баъзилари турк ва ўзбек тилларига ҳам таржима қилинган. Насафий ўз асарларида ишқ, фано, бақо, зикр, ҳақиқатнинг кўп назарий жиҳатларини ҳал қилиб берган; ўзгача бўлган суфистик таълимотларни қиёсий урганган, ўзига хос янги ақидалар билан ривожлантирган. Унинг «Манозил-ул-соирин» асарини профессор Нажмиддин Комилов ўзбек тилига таржима қилган. Азизиддин Насафий ижодида инсон шарафи муҳим ўрин тутди. У инсонни жисм ва руҳдан иборат, дейди. «Унинг таъбирича одам борлиқ мевасидир. Вужуд силсиласининг мартабалари унинг хизматида. Олам яратилиши, барча улуглиги ва азаматлиги билан бир инсондек ҳисобланади. Одам ёлғиз ҳолда барча оламларнинг жамловчиси-дир».*

* * *

Оламда донолар кўп, аммо (комил инсон) оламнинг қалбида бўлади, бирдан ортиқ бўлмайди. Бошқаларнинг ҳар бири ҳар хил мартабада бўлади ва у эса оламнинг яғонаси. У оламдан утса, бошқа бири унинг даражасига этади ва унинг ўрнига утиради. Зеро олам қалбсиз бўлмайди.

* * *

Инсон руҳини билганингдан кейин энди билгилки, шариат аҳли фикрича, инсон бўлиб, раҳнамолигини

* (Доктор Абдулризо Сайф), «Азизиддин Насафийнинг ҳаёти ва ижоди» «Сино» № 7, 14-бет.

тан олди. Натижада шунга муяссар булдики, уни ва унинг руҳини иймонли дейдилар. Агар инсон пайғамбарларга иймон келтириш ва улар суннатига амал қилиш баробарида сурункали равишда раббиул аламинга ибодат бажо келтирса ва туну куннинг кўп қисмини тоат-ибодат билан утказса, уни солиҳ ва соҳиб тақво деб, унинг руҳини ҳам тақволи солиҳ руҳи деб атайди. Агар у сурункали ибодат устига, дунёдан буткул юз утирган бўлса, уни зоҳид деб унинг руҳини ҳам зоҳид деб атайдилар. Агар яна боз устига, зоҳидликдан таш-қари, нарса-ҳодисалар ботиний моҳиятини англа-са, назаридан ҳеч нарса яширин қолмаса ва тақлид чегарасидан ирфон чегарасига қадам қўйган бўлса, уни донишманд (ориф) дейдилар ва унинг руҳини дониш-манд (ориф) руҳи деб айтадилар. Агар ирфоний маърифат устига боз Ҳақ таоло уни узига қурб (яқин) қилиб танлаган ва муҳаббатига мушарраф этиб, қалби-ни нури билан ёритган бўлса, уни валий деб, унинг руҳини валий руҳи деб атайдилар.

(Нажмиддин Комилов таржимаси)

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ

Кунлардан бир кун Қурбақа анҳор буйига сувдан сакраб чиқса, уясидан чиқиб турган Сичқон салом берибди. Қурбақа алик олибди. Икки орада дустлик пайдо бўлибди. Сичқон дўсти билан суҳбатлашиб тургиси келаркан. Аммо Қурбақа сувга шўнгиб кетавераркан.

— Мен сен билан чақ-чақлашиб юргим келади. Сен бўлсанг бир сония суҳбатлашмасданоқ сувга тушиб кетаверасан, — дебди Сичқон упкалаб.

— Ундай бўлса, узун ип топайлик-да бир учини сенинг белинга, иккинчи учини эса менинг белимга боғлаб қуяйлик, қачон керак бўлсам, ипни тортсанг чиқиб келавераман, — маслаҳат берибди Қурбақа.

Шундай қилишибди ҳам. Иттифоқо бир куни Сичқон уясидан чиқиб офтобда ётган экан, учиб бораётган лочин таппа чангаллаб осмони фалакка кутарибди. Ипнинг иккинчи учида Қурбақа ҳам жон ҳовучлаб

бораркан. Нодон ва ножинс дўстнинг ақлсиз маслаҳати икковини ҳам овчи домига гирифтор этибди.

Дунё эпик шеърятининг гултожиларидан бири «Маснавий маънавий» мингдан зиёд ана шундай ибратомуз ҳикоятлар мажмуаси бўлиб, 25 минг байтдан иборат. Унинг муаллифи буюк мутафаккир, файласуф шоир Жалолоддин Румий ёки Мавлавий Румийдир. Булажак санъаткор Жалолоддин 1207 йили Балхда зиёли оиласида туғилади. Унинг отаси Баҳовиддин Валад суфизм ва фикҳ донишмандларидан бўлиб, замонасининг энг обрули алломаси эди. Шунинг учун ҳам Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ (1199—1220) уни саройга даъват этади. Лекин Валад бу таклифни рад этиб, мактабдорлик ҳамда илмий-ижодий ишлар билан машғул бўлади. Унинг обруси кундан-кунга ошиб, турли улкалардан шогирдлар оқиб кела бошлайди. Буни кўролмаган ва шиа мазҳабидагиларга терс қараб юрган Хоразмшоҳ саройда унга нисбатан бўхтон тарқатади. Султон газабидан қурққан олим, Жалолоддин 6 яшарлигида 400 шогирди ва оиласи билан Маккага қараб сарфга жунайди. Баҳовиддин йўлда Хуросону Эроннинг куп шаҳарларида тухтаб, замонасининг буюк донишмандлари билан ҳамсуҳбат бўлади. Жумладан, Нишопурда Фаридуддин Аттор хузурида бир неча ҳафта яшайди. Аттор ёш Жалолоддинни севиб қолади, кейинчалик «Асрорнома» достонини унга багишлайди. Жалолоддин Дамашқ ва Бағдод мадрасаларида, буюк алломалар хузурида илм урганишни давом эттиради; Ҳалабда ҳадис, тарих, фалсафа, калом ва илми бадеъ алломаларидан булмиш Умар бинни Аҳмад бинни Ҳиббатуллоҳдан дарс олади. Ана шу йиллардан бошлаб у «Румий» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлайди. Шундан сўнг Жалолоддин Румий Қунё шаҳрига келиб муқим яшай бошлайди ва мадрасаларда дарс айтади.

Барча манба ва тадқиқотларда Жалолоддин Румий шахсияти камолотида буюк шоир ва шайх Шамси Табризийнинг таъсири кучли эканлиги таъкидланади. Румийнинг узи ҳам бир шеърда «Агар Аттор менга рух бахш этган булса, Шамси Табризий тилсим калитини тутқазди», дейди. Зероки 1244 йили Шамси Табризий Қунёга келади ва Румий уч йил давомида ундан мутта-

сил дарс олади: фалсафани, хусусан, суфизм таълимотини мукаммал эгаллайди, батамом унинг руҳиятига утиб кетади. Шунинг учун 1247 йилги бир исён пайтида Шамси Табризий бедарак йуқолгач, Румий ўз газалларида «Шамси Табризий», «Шамс» тахаллусларини қўллай бошлайди. Шоир газалларининг Шамси Табризий девонги номи билан шуҳрат қозонишининг боиси ҳам шунда. Жалолиддин Румий 1273 йили вафот этган.

Жалолиддин Румийдан бизга қадар шеърлар девони, «Макотиб», «Фих мо фих» ҳамда «Маснавийи маънавий» китоблари мерос булиб қолган. «Фих мо фих» насрий асар булиб, олимнинг турли мажлис ва суҳбатлардаги фалсафий нутқларининг мажмуасидир. «Муқотиб» эса муаллифнинг замондошлари ва устозлари билан бўлган турли ёзишмалари — мактубларидан иборат. Ҳар икки китобда ҳам муаллифнинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий мушоҳадалари, суфиёна қарашлари ўз аксини топган. Шоир девони 25 минг байтдан зиёд шеърларни ўз ичига олган. Жалолиддин Румий мажозий севги билан илоҳий ишқни шу даражада юқори пардада, жўшу хуруш билан тасвирлайдики, профессор Р. Ходизода таъкидлаганларидек «ўқувчи газалларнинг суфиёна маъносини батамом унутиб, уларни лирик шеърятнинг тенгсиз намуналари сифатида» қабул қилади. Шоирнинг аксарият шеърларида айрилик дарди ҳам, ошиқнинг ёрига илтижоси-ю ҳусну камоли ҳам ажиб бир жозибанда инъикос этади.

*Аз руху лаб гулшакар бисёр дорад ҳусни ту,
Кошки, бифурухти, то поре бихаридаме*

(Сенинг ҳуснинг — юзингу лабларинг гулшакар манбаидир, кошки сотсанг эди бир оз харид қилган булардим). Шунинг учун ҳам утмишда яратилган кўп қиссаларда гоҳ ошиқ тилидан, баъзан маъшуқа нутқида Румий газаллари кўплаб келтирилади.

Шоир рубойлари ҳам мавзу жиҳатидан ранг-баранг, гоявий йуналиши бадий қудрати нуқтаи назардан гоятда мумтоз ва жозибдир. Уларда ишқ-муҳаббат, ахлоқ-одоб, ижтимоий-фалсафий масалалар ўзининг теран ифодасини топган.

*Дури зи борадари мунофиқ беҳтар,
Парҳез зи ёри номувофиқ беҳтар
Хоки қадами ёри мувофиқ, ҳаққо,
Аз хуни бародари мунофиқ беҳтар.*

(Мунофиқ биродардан йироқ юрган яхши, номувофиқ ёрдан кунгил узмоқ яхши. Худо ҳаққи, содиқ ёрнинг хоки пойи, мунофиқ биродар қонидан яхши).

*Хоҳи ки ҳамеша шоду хуррам боши,
Ҳаржо ки рави, азизу маҳрам боши
Покиза шаву рост бизи, илм омуз,
Токи наберагони Одам боши*

(Ҳамиша шоду хуррам яшаб, қаерга борсанг азизу мукаррам бўлишни истасанг, покиза бул, туғри яша, илм урган. Ушанда Одам Ато набираларининг тожига айланасан).

Буюк мутафаккирга оламшумул шуҳрат келтирган асар «Маснавий маънавий» китобидир. Зероки бу маснавийнинг узига хос яратилиш тарихи бўлгани каби, унда ифодаланган масалалар қамрови ҳам ҳудудсиздир. Етти жилд (дафтар)дан иборат асарнинг дастлабки қисмларини шогирди Ҳисомиддин Чалабий устози оғзидан ёзиб олиб, кейин таҳриридан утказган. Чалабий вафотидан сунг, Румий асар давомини ун йилда ёзиб тугатади. Китоб уз вақтида ҳам, кейинчалик ҳам муаллиф номини дунёга кенг тарқалишига сабаб булади. Чунки, биринчидан Жалолиддин Румий маснавийда Шарқу Ғарб олимларининг, ҳатто антик дунё файласуфларининг фалсафий қарашларини кенг ўқувчилар оммасига тушунарли ва содда бир услубда шеърӣй йул билан таърифлаб беради, шарҳлайди; турли суфистик оқимлар ҳамда уларнинг таълимот ва талаблари билан боғлиқ назария атамаларини лунда тарзда тушунтиради. Иккинчидан, узининг ижтимоӣй-фалсафӣй, динӣй, суфистик қарашлари тасвири жараёнида жуда куп ҳикоят, афсона, масал ва латифалардан фойдаланади. Санойӣй ва Аттор каби суфӣй шоирлардан фарқли улароқ Румий ҳикоятлари ҳаёт ҳақиқатига жуда яқин; уларнинг ҳар бирида қиссадан ҳисса тарзида алоҳида ҳикматомуз хулосалар, танбеҳлар мавжуд. Масалан, «Баққол ва тутининг ёғни тукиб юбориши»,

«Савдогар ва унинг Тутиси», «Саховатда Хотами Тойдан утган халифа», «Қазвинийнинг кураги остига нақш тушириши», «Карнинг бемор қушнисини куришга боргани», «Луқмон ва қуллар», «Муҳтасиб ва маст» сингари юзлаб ҳикоятларида Жалолиддин Румий ношудлик, гирромлик, тухмат, калтафаҳмлик, такаббур, судхўрлик, баднафелик сингари гайриинсоний ҳатти-ҳаракатларни қоралаб, ақлу фаросат, сабру қаноат, ростгуйлигу ҳалоллик, камтарлигу саховатпешаликни тарғиб қилади. «Мен етмиш икки миллат билан иттифоқда ва бирликдаман» деган Румий жуда кўп ҳикояларида инсон қадрини улуглайди. Инсонпарварлик гоёларини исломий мулоҳазалар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тарғиб ва ташвиқ этади.

«Уч угри ва боғбон», «Лули бола», «Туя ва ҳаммом», «Муаллим ва шогирдлари» сингари бир туркум ҳикояларда Румий ҳаётий иллатлар, инсонларда учрайдиган салбий хислатлар устидан лутф билан кулади, ҳажвий ҳолат яратади. Муаллимнинг лоқайдлиги, ўз касбига бефарқ қараш, камфаросатлигидан фойдаланган уқувчилар «устоз, бутун рангингиз саргайиб қолибди, кузларингиз қаърига тортиб кетяпти» деб ваҳимага солиб, ўзларига қушимча «озод кун» олишга муваффақ буладилар.

Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий»си республикамызда севиб уқилади. 2000 йил Ўзбекистон Фанлар Академияси Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида шоирга бағишлаб махсус илмий анжуман ўтказилди. Истеъдодли шоир Асқар Маҳкам «Маснавий»нинг бир жилдлик, Ўзбекистон Халқ Шоири Жамол Камол тўрт жилдлик (2000—2003 йиллар) нашрларини чоп эттиришди.

Истамбул шаҳридан 200 чақиримчалик Ғарбий-Шимолда Қунё шаҳри жойлашган. Бу кўҳна маънавият манзилгоҳига яқинлашганингизда куз олдингизда осмонупар нилий гумбазли мақбара намоён булади. Обида рупарасига келсангиз, унинг юз хил нақшу нигорли зийнати кузни қамаштиради. Унга ганж уймакорлиги, ёғоч ва мис кандакорлиги санъатининг қилқалам усталари қадимий услубда зеб берган. Бутун пештоқлар, деворлару устунларга, ҳатто дарча панжараларига Қуръ-

они Карим оятлари сабт этилган. Уларни ўқишга «тишингиз ўтмаса» ҳам моҳиятини мақбара гумбазининг қайси бир гушасидан таралаётган най садоси вужудингизга сингдириб юборади. Жалолиддин Румий бир байтида Оллоҳ бизга барча фарз ва суннатларни бажариш, бир-биримизга ғамхўрлик қилиб яшаш учун умр берган, деган фикрни изҳор этади:

*Зиндаги омад барои бандаги,
Зиндаги бевандаги шармандаги*

Найнинг сеҳрангез оҳанглари бандаларига шоирнинг ана шу байтларини ҳам эслатаётгандай туюлади. Унинг мақбарасини зиёрат қилиш ва даъваткор най навосини эшитиш Сизларга насиб этсин!

МУҲАММАД ҲАМАВИЙ

Шайх Саъиддин Муҳаммад бинни Муйдин бинни Абубакр бинни Ҳусайн бинни Муҳаммад Ҳамавий XIII асрда яшаган булиб, Хуросонда туғилган. У Азизиддин Насафий шогирди ва Нажмиддин Кубро, Шаҳобиддин Суҳравардийларнинг халифаларидандир. Йигитлик палласида уша замон суфизми марказларидан бўлмиш Дамашқнинг Жалил Қосиёнида яшаб, Садроиддин Қунийдан даре олади. 25 йил давомида Шом, Хоразм, Ироқ шаҳарларини кезиб, кўп донишмандлар билан суҳбатлашади, баҳсларда иштирок этади. Ва ниҳоят уз юртига буюк шайх, кароматгўй авлиё сифатида қайтади. Ҳамавийнинг туғилган ҳамда вафот этган йили ҳали аниқланмаган. Ҳамавийдан бизга қадар «Сажна-жил...», «Сакинат-ал-солиҳийн», «Қалб-ал-манқалб», «Кашф-ал-маҳжуб», «Маҳжуб-ал-муҳиббин ва матлуб-ал-восилин» сингари рисолалар, араб ва форсий тилдаги шеърлар мажмуи етиб келган. Уларда ислом тарихи, суфизм назарияси узига хос содда, ҳаммабоп услубда баён этилган. Адибнинг рубоийлари, айниқса, халқ орасида кенг тарқалган ва шуҳрат топган.

*Гар бо ғами ишқ созкор ояд дил,
Бар маркаби орзу савор ояд дил
Гар дил набуд кужо ватан созад ишқ,
Вар ишқ набошад ба чи кор ояд дил*

(Ишқ гамига саркор бўлсин дил, орзу отига минсин дил. Дил бўлмаса, ишқ қаерни ватан қиларди, агар ишқи бўлмаса, нега керакдир дил).

*Касе нестки ў шефтаи рӯи ту нест,
Саргашта чу ман дар шикани мӯи ту нест.
Гўянд биҳишти жовидон хуш бошад,
Донам беҳ яқинки хуштар аз рӯи ту нест.*

(Сенинг жамолинг мафтуни бўлмаган кимса йўқ, сочинг жингалаги учун мендек саргардон йўқ. Мангу жаннат яхшидур дейишади, аниқ биламанки сенинг юзингдан гузал нарса йўқ).

Ҳамавийнинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳали мукамал урганилган эмас. Ҳатто, у Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкират-ул-авлиёи туркий» китобига киритилмаган ҳам.

КАМОЛ ХҲЖАНДИЙ

Форсий тилдаги шеърятнинг энг кўзга кўринган сиймоларидан, тасаввуф донишмандларидан бири Камол Хужандийдир. Зероки, у анъанавий газал жанри-ни мавзу ва гоъвий йўналиши жиҳатидангина эмас, балки ўзига хос баъдий нафосати нуқтаи назаридан ҳам янги поғонага кўтара олган санъаткордир.

Камолиддин Масъуд 1319—1321 йиллар орасида Хужандда таваллуд топган. Унинг болалик йиллари она юртида ўтган. Кўҳна Урганчда таҳсил курган, бир неча йил Тошкентда яшаган. Навоий Хожа Аҳрор вали маълумотига асосланиб, Камолнинг отаси Тошкентлик эди, деган. Ёшлигидан зеҳни уткир бўлган Камолиддин замонасидаги араб тили ва адабиётини, суфизм фалсафаси, ҳадис тафсири-ни пухта эгаллайди. Мадраса хатмидан кейин булажак шоир ҳам Валий Ҳажга бориш баҳонаси билан Ҳижозга жунайди. Каъба тавофидан қайтишда Табризга тушади ва бир умрга шу ерда қолиб кетади. 1375—1383 йиллар Ироқ ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган Султон Ҳусайн Жалойири шаҳардан унчалик узоқ бўлмаган Валиёнқўдан шоирга мулк инъом этади. Камолиддин бу ерда Биҳишт отлиг катта боғ

ва хонақоҳ барпо этиб, унинг даромадини шогирдлару бева-бечоралар, мусофирларга улашиб юради. Лекин шоирнинг бу осойишта ҳаёти узоққа чўзилмайди. 1385 йили Дашти Қипчоқ ҳокими Тўхтамиш катта лашкар билан Табризга ҳужум қилиб, шаҳарни талайди ва бошқа асирлар қатори Камолиддинни ҳам пойтахти Сарой шаҳрига элтади. У бу ерда исломий аҳкомлар донишманди, кароматгуй Шайх сифатида ҳам шуҳрат қозонади; машҳур шайх Абдулло Чочий билан ошнолик пайдо қилади. Унинг илоҳий қудрати ҳақида кўп нақллар тарқалган. Гарчи Камолиддин саройда эъзозланган, Тўхтамишнинг сафари-ю зафарларида ҳамроҳ юрган бўлса-да, Табризни соғиниб, мумтоз ғазаллар битади ва Амир Темур Тўхтамиш устидан галаба қозongan 1396 йили севимли шаҳарига қайтишга муваффақ бўлади. У Мироншоҳ билан дўст бўлган, ундан мурувватлар курган. Шоир темурийларга атаб ғазаллар ёзган бўлиши керак. Мироншоҳ ҳар ойда шоир учун 10 минг динор маош тайинлаган экан. Баъзи олимларнинг таъкидлашича машҳур Эрон олими ва ёзувчилари Ризоқулихон Ҳидоят (XIX) аср, унинг набираси Содик Ҳидоят (1956 йили вафот этган) Камол Хужандий авлодларидан экан. Камол Хужандий 1401 йили Табризда вафот этади. Тонг саҳарлаб шогирдлар кулбасига киришса у ерда бир бурё ҳамда ёстик вазифасини утаган бир гиштдан бошқа ҳеч вақо йўқ экан. Унинг қабри Валиёнқўда бўлиб, илм-адаб аҳли зиёратгоҳи ҳисобланади.

Камол Хужандий шеърлар девонининг бир қўлезма нусхаси бизгача сақланиб қолган. Остони Қудс (Машҳад), Боку, Душанбе шаҳарларидаги қўлезмалар ҳазинасидаги дастхатлар нисбатан мукамал ва қадимийроқдир. Барча тазкиранавислар шоир девонининг 14 минг байтдан иборатлигини таъкидлашган. Аммо бизгача етиб келган нусхалардаги шеърлар 7 минг байт атрофида. Унда 4 қасида, 917 ғазал, 101 қитъа, 1 мустазод, 37 рубоий, 1 маснавий, 11 муаммо жамланган ғазалларнинг кўпчилиги 7 байтдан иборат.

Камол Хужандий шеърлари гоёвий-тематик ҳамда бадиий нафосат жиҳатидан ранг-барангдир. Аммо ғазалларининг асосий мавзуси мажозий ва илоҳий ишқдир.

Шу билан бирга шоирнинг аксарият асарларида вафо ҳамда садоқат, инсондўстлик, самимийлик, ошиқнинг турли-туман кечинмаларию, маъшуқанинг бетакрор хусну латофати, нозу карашмаси, ағёрнинг галамислигию тошбағирлиги гоятда нафис бир тарзда, халқона соддалик билан чизилган. Ёрнинг вафосизлиги, ошиқ қалбига қадалган мужгон ўқлари дардини, нозик табассумию, ширин гуфтори бартараф этади; ҳижрон азобида куйиб, адою тамом булаётган ошиққа маъшуқанинг булут остидаги қуёшдек «ялт» этиб қуриниши жон багишлайди. Шунинг учун ҳам Камол Хужандий газалларидаги ишқ бу ҳаётга, яшашга, гузалликка, яхшилиқка меҳр, истиқболга ишонч ва умид билан қарашнинг жозибали инъикосидир.

*Кўз ёшимни қўну қўшнилар кўриб, хайрон қолиб,
Дедилар: бузмасмикин бу сел бизнинг хонани
Гарчи ғам дилни хароб этди ва лекин сен ўзинг,
Бир қадамла тиклагайсен кулбаи вайронани.*

(Васифий таржимаси)

Профессор А. Ҳайитметов Тирозийнинг «Фунул-ул-балога» (XV аср) асарига суяниб, шоир узбекча шеърлар ҳам ёзган, деган хулоса чиқарган. Бу фикр янги далиллар асосида янада аниқлик киритишни талаб этади.

Камол Хужандий форсий газалнависликда исломий аҳкомлар руҳидаги, орифона шеърлар ёзишни ҳам авж нуқтасига кутарган сўз санъаткорларидандир:

*Зоҳидон камтар шиносанд ончи маро дар сараст,
Фикри зоҳид дигару савдои ошиқ дигар аст.
Зоҳидо давват макун моро ба фирдавси барин,
К-остони ҳиммати соҳибдилон 3-он бартар аст.
Раҳ баранд аз хонақо ҳам пири хилват бок нест,
Дигаронро тоату маро иноят раҳбар аст.
Май ба рӯи гулрухон хўрдан хуш аст, аммо чи суд,
Ин саодат зоҳидони шаҳри моро камтар аст...
Дошт он савдо ки сар дар поят андозад Камол,
Сар ниҳоду ҳам чунонаш ин таманно дар сар аст.*

(Бизнинг бошимиздагини зоҳидлар кам билишади, зероки ошиқнинг савдоси бошқа-ю зоҳиднинг фикри бошқадир. Эй зоҳид! Бизни жаннатнинг гузал боғига

даъват этма, соҳибдилларнинг остонаси ундан яхшидир. Хилват пири хонақоҳдан элтсалар ҳеч гап эмас, узгаларга тоату бизга иноят раҳбардир. Гузаллар нозидай май ичмоқ яхшидир, бу саодат шаҳримиз зоҳидларида камдир... Камол бошини оёгингга қуйиш учун ўша савдони ўзига олди, шунинг учун бошини шу қўйга фидо этди).

Демак, бир умр остига буре тушаб, гиштга бош қўйиб умргузаронлик қилган Камол Хужандий инсонлар руҳини ишқи илоҳий билан мунаввар этиб, Оллоҳ йўлида собитъятиқод бўлишга ҳидоят қилиб келган сўфизм даргаларидан бўлган эканлар.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД

Маҳмуднинг галдаги Деҳлига сафари ҳинд халқининг миллий байрамига тўғри келибди. Бундай айемларда турли савдо расталари, халқ сайллари, ҳар хил томошалар, мусобақалар уюштирилар экан. Маҳмуднинг шаҳар четидаги саройлардан бирига тушганини эшитган султон уни эртанги курашда иштирок этиши ва ёш сарой полвони билан беллашишини сураб одам юборибди. Маҳмуд ёш баҳодирнинг иззат-нафсига шикаст етказишни ўзига эп кўрмай, бу илтифотни рад этибди. Уз марҳамати қабул қилинмаганини эшитган султон ғазаб отига минибди. Мулозимлар бу хабарни Маҳмудга етказиб, курашда иштирок этишини утиниб сурабдилар. У розилик билдирибди.

Одатда мусобақалардан олдин Маҳмуд мусофирлар мазори улуғларининг қадамжоларини зиёрат қилар экан. Уша кеча ҳам шаҳардаги қабристонни зиёрат қилиб юрса, бир аёл эрининг қабрини кучоқлаб: «Эй Худо икки болам ва эримни олдинг, эртанги кун майдонда ёлғиз углимнинг қўлини баланд қилгин» деб нола чекаётган экан. Маҳмуд бу хотин султон саройидаги паҳлавоннинг онаси эканлигини сезибди.

Эртаси кун кураш майдонида Маҳмуд узини ғоятда заиф ва лапашанг қилиб курсатибди. Ёш баҳодир икки-уч даврандан кейиноқ Маҳмудни чирпирак қилиб қутариб урибди. Султон бу ғалаба шарафига катта зиёфат

берибди. Тантаналардан сунг ҳоким бошчилигида аркони давлат, барча хизматкорлар, меҳмонлар филларга миниб урмонга овга жунашибди. Чангалзорлар орасидан кетаётганда бехосдан султон тахтиравони ўрнатилган фил ботқоққа ботиб қолибди, куп уринишибди, филни лойдан чиқаза олишмабди. Шунда Маҳмуд хизматкорларга филнинг олдинги оёқлари орасини ковлаб бушатишни буюрибди. Шундай қилишибди. Бушлиққа катта бир кундани ташлабдилар. Маҳмуд ана шу кунда устига тушиб, фил оёқлари орасига елкасини қуйиб, бир зур билан икки оёғини ботқоқдан бушатибди, фил узини унглаб, ҳалокатдан қутилибди.

Ҳамма меҳмоннинг қудратига офаринлар айтибди. Овдан сунг яна зиёфат бошланибди. Гап орасида султон Маҳмуддан:

— Кеча майдондаги заифлигингиз билан бугунги жасоратингизни қандай тушунса булади, — деб сурабди.

— Эй олийҳиммат султон! Бу йигит бир беванинг ягона фарзанди. Истиқболи порлоқ паҳлавон, лекин ҳали тажрибасиз. Мен у билан олишиб, майиб қилиб, умрига зolim бўлишни истамадим. Аммо сиз газабланганингиздан сунг кураш тушишга розилик бергандим, — дебди у.

— Тиланг тилагингизни, нима истасангиз муҳайё қиламан, — дебди султон.

— Менга ҳеч нарса керак эмас, Сизнинг зиндонларингизда 200 дан ортиқ юртдошларим асир экан, ўшаларни озод қилсангиз, ватанимга бирга олиб кетсам бас, — дебди Маҳмуд.

Султон баҳодирга от-улов, сарполар берибди ва асирларни ҳибсдан бушатибди. Маҳмуд ватандошлари билан Хоразмга қараб йул олибди.

Машҳур файласуф олим, тасаввуф алломаси инсонпарвар шоир Паҳлавон Маҳмуд Пурёрвалий 1247 йили Хива яқинида пўстиндуз оиласида дунёга келган. Кўхна Урганч ва Хива мадрасаларида таълим олди, турли билимларни пухта эгаллаб, жисмоний тарбия билан мунтазам шуғулланади, миллий кураш қоидаларини ўрганади. Йигитлик палласидаёқ кураги ерга тегмаган баҳодир, нозик дидли шоир сифатида шуҳрат қозонди.

У Шарқнинг деярли барча мамлакатларида булиб, мусобақаларда қатнашди, фақат зафар кучди, тушган инъом-эҳсонларни, соврин, мукофотларни бева-бечораларга улашиб бериб, узи ота касби пүстиндузлик билан кун кечирди. Паҳлавон Маҳмуд 1325 йили она шаҳрида вафот этган. Ҳамшаҳарлари унинг қабри устида муҳташам мақбара тикладилар. Ҳозир бу мақбара меъморий ёдгорлик сифатида давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Паҳлавон Маҳмуд дин назарияси — фикҳ, фалсафа ва мантиққа доир бир неча рисоалар ёзган, Рудакий, Ибни Сино, Умар Ҳайём анъаналарини давом эттириб, форсий тилда рубоийлар битган. Шеърларида Пурёрвалий ёки Қитолий тахаллусларини қўллаган. «Мажолисун-ошиқин» китобида шоир ҳақида қизиқарли маълумотлар бор. Шоир ўз рубоийларида чин инсоний севгини бетакрор нозикликда тасвирлайди, янги бадиий-тасвирий воситалар ишлатади; зулм-зўрликни, тамагирлик, пасткашлик, риёкорликни қаттиқ қоралайди; ҳалоллик, инсонпарварлик, мардлик ва маърифатни олқишлайди, кишиларни дўстликка, хушёрликка, илм урганишга даъват этади; айрим рубоийларида замонасидаги тенгсизлик, жабр-ситамдан шикоят қилади; меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаётига ачинади; ҳақиқий ишқни тараннум этади, ирфоний маърифатни, жавонмардлик ғоясини тарғиб қилган:

*Ҳар ёқдан ғам отган тошни кўраман,
Кўз очсам, чимирилган қошни кўраман
Қачонча поймол этиб фикримни,
Тизза кўзгусида бошни кўраман*

Номардлик, пасткашлигу нодонликни қоралаган шоирнинг қуйидаги рубоийси ҳам ибратомуздир:

*Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ,
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ*

Машҳур ёзувчи ва шарқшунос Содиқ Ҳидоят «Риёзал-орифин» китобида Паҳлавон Маҳмуд «Канзул ҳақоийқ»ни тахминан 1319—1320 йиллар орасида ёзганлигини қайд этган. Олим маснавийнинг Шабустарийга

нисбат берилишига тухталиб, «бу маснавий, албатта Паҳлавон Маҳмуд асаридир. Зероки «Гулшани роз» «Канзул ҳақойиқ»дан ун етти йил кейин ёзилган» деб махсус таъкидлаган. Доктор Абдулрофеъ Ҳақиқат «Тарихи ирфон ва орифони эроний» китобида Паҳлавон Маҳмуд асарининг Техрон нашридан қуйидаги байтларни келтирган:

*Биҳишту дўзахат бо туст дар нўст,
Чаро берун зи худ мечуйи эй дўст.
Агар ту хўйи хеш дори баҳри кор,
Аз он хўят биҳишт ояд надидор.
Ва гар хўйи бадат андар рабояд,
Аз он чуз дўзахат чизе наояд.
Забони ту калид, онро нигоҳ дор,
Биҳишту дўзахатро як калид аст.
Калиди инчунин ҳаргиз ки дидаст,
К-з-ў гаҳ гул дамад дар боғ ва гаҳ хор.
Гаҳе жаннат гушояд з-ў, гаҳе нор.
Забонатро калиди ҳам чунон дон,
Бад-он к-ат орзу бошад ба гардон.
Дар ин олам мазан аз неку бад дам,
Гаҳ ҳам Иблис мебояд ҳам одам.*

(Жаннату дўзахинг сенинг терингдадир, эй дўст, нега ўзингдан ташқаридагини қидирасан. Агар сен ўз хоҳишингни ишга солсанг, ўша хоҳишингдан жаннат пайдо булади. Мабодо бад хоҳишинг ҳаракатга келса, ундан дўзахдан бошқа нарса пайдо бўлмайди. Сенинг тилинг калитдир, уни асра, бундай очқуни киши ҳеч қурмаган. Ундан богда гоҳ гул унар, гоҳ тикан, гоҳ жаннат очиладир, гоҳ олов. Тилингни барчанинг калиди бил, бўйнингдаги барча орзуни ундан бил. Бу оламда яхшию ёмондан асло гапирма, чунки гоҳ Иблис ва баъзан одам бўлишингга туғри келади). Абдулрофеъ Ҳақиқат уз рисоласида Паҳлавон Маҳмуднинг рамаки жон пайтида битилган «Дили ман» деб номланган рубоисини ҳам келтириб, бир мунча батафсилроқ шарҳлаб утган. Истеъдодли тадқиқотчи Жасур Маҳмудов жуда қуп дастхат манбаларни қиёсий-типологик ўрганиш туфайли Паҳлавон Маҳмуднинг кубровия тариқатининг жавонмардлик тармоғига мансуб шайх валийлардан эканлигини асосли тарзда исботлашга муваффақ бўлди. У Паҳлавон Маҳмуднинг айнан шу руҳдаги

янги рубойларни топиб, таҳлил қилиб, илмий исте-
молга олиб кирди.

Шарқнинг буюк мутафаккири Абдурахмон Жомий «Силсилатуз заҳоб» — «Олтин занжир» достонида шу рубойга яқин шеърлар битган, унинг гояларини узи-
га хос йусинда давом эттирган. Демак, Жомий жавон-
мардлик ақидасидаги Паҳлавон Маҳмуд ижодини бил-
ган ва қадрлаган.

Шоир ҳаёти ва ижодий меросини ўрганиш, тўплаб
таржима қилиш ва нашр эттиришда Ўзбекистон Фан-
лар Академиясининг ҳақиқий аъзоси Яҳё Гуломов ҳамда
нозик дидли ёзувчи ва таржимон Тухтасин Жалолов,
шоир Абдулҳакимларнинг хизмати катта. Паҳлавон
Маҳмуднинг шахсий ҳаёти ва рубойлари бизни доим
инсонпарварликка, мардлик ва жасорат ҳамда ватанпар-
варликка эътиқодда собитамал бўлишга чорлайверади.

МАЖИДИДДИН БАҒДОДИЙ

Мажидиддин Абусайид Шараф бинни Муъйдин бин-
ни Маҳмуд бинни Абулфатҳ Бағдодий Хоразмнинг Боғ-
дод қишлоғида ҳижрий 544 йилда дунёга келган. У
аслзодалар хонадонидан булган. Хоразмшоҳ Такаш
унинг акаси дир. Бу ҳақда «Тарихи гузида» ва бошқа
манбаларда аниқ маълумот мавжуд. У замонасидаги
барча билимларни эгаллаб, узининг алоҳида иқтидори-
ни намойиш эта олган. Кунлардан бир кун Мажидид-
дин Меҳнага бориб, Абусайд Абулхайр мақбарасини
зиёрат қилади ва ана шу онлардан бошлаб унда алла-
қандай илоҳий қудрат зухур эта бошлайди. Натижада
ун беш йил Ҳақ йулини топишда риёзатлар чекди,
Нажмитдин Кубро ҳузурида дарс ўқиди, ҳеч ким эриш-
маган Хоразмнинг Шайх-ул-машойихи даражасига эриш-
ди. У 15 минг динорни суфийлар мулки сифатида вақф
эттирган; хонақоҳининг ҳар йилги ҳаржи 2000 минг
динор ашрафий экан.

Тазкираларда Бағдодийнинг каромат ва фасоҳатла-
ри ҳақида кўп ҳикояту ривоятлар ёзиб қолдирилган.
Ана шундай маълумотларга қараганда Шайх Хоразм-
шоҳ газабига учраб, сувга чуқтириб улдирилган. Бу-
нинг сабаби манбаларда турлича талқин этилади: баъ-

зиларнинг ёзишча шоҳ суфийларга, айниқса, сунний мазҳабдаги шайхларга терс қарар экан. Мавлоно Румийнинг отаси Баҳовиддин Валаднинг Балхдан ҳижрат қилиш сабабини ҳам шу масала билан боғлайди. «Равзатул нишон» китобида ёзилишича Мажидиддин Бағдодий билан Шайх Фахриддин Розий ораларида жиддий келишмовчилик юз берган. Натижада Розийнинг шикоят асосида Хоразмшоҳ Бағдодийни сувга гарқ этган. Абдурахмон Жомий бу фожиа сабабини оилавий можароларга боғлайди. Уз мухолифларини пинҳонан йўқ қилиш, халқ газабидан қўрқиб кечаси сувга чўктириб, улдириб юбориш Хоразмшоҳларда анъанавий қасос тури бўлган. Машҳур шоир, чехракушо, жамоат арбоби адиб Собир Термизий ҳам кукрагига тош боғлаб, Амударёга чўктирилган. Э. Очиловнинг «Муборак сарчашмалар» китобида (1997) бу воқеа тафсилоти анча тулиқ баён қилинган.

Мажидиддин Бағдодий истеъдодли насрнавис ва шоир бўлган. Ундан бизга қадар «Рисолаи сафар», «Панднома», «Ижозати Розиддин Али Лола» номли рисоалар, шеърлар мажмуаси мерос бўлиб қолган. Шоир рубоийлари фалсафий-ирфоний, ахлоқий-таълимий руҳга йўғирилган:

*Шаме аст руҳи хуби ту парвона манам,
Дили хеш ғами ту аст ва бегона манам.
Занжири сари зулфи ту дар гардони туст,
Дар гардони ман фиганки девона манам*

(Сенинг гузал юзинг шамдир, мен парвонаман, кўнглимда сенинг гамингу бегонаман. Сочларинг занжири сенинг гардонингдадир, уларни мен девонанинг гардонимга сол).

*Аз шабнами ишқ хоки одам гул шуд,
Сад фитнаву шўр дар жаҳон ҳосил шуд.
Сад ништари ишқ бар раги рух заданд,
Як қатра аз она чакид ва номуш ақл шуд*

(Ишқ шабнамидан инсон хоки гул бўлди, жаҳонда юз фитна-ю гавго кўпди. Инсон руҳига юз ишқ наштарини санчдилар, ундан тўкилган бир қатра қоннинг номи кўнгил бўлди). Бундай шеърлар буюк мутафаккир Бағдодий мажмуасида кўпдир.

Алишер Навоий «Насойимул-муҳаббат»да Мажидиддин Бағдодийни фитна ва тухмат туфайли сувга чуқтириб улдирилишининг башорат қилинишини куйидагича ёзган: Бир куни Шайх ҳазратлари (Мажидиддиннинг устози) Самоъда хуш ҳол бўлуб эрдилар. Шайх Саъдуддин Шайх Мажидуддинга хабар қилди: ул оёғ яланг келди ва бир таштда ут тулдуруб, бошига кўтариб кашфгоҳда турди. Чун Шайх ҳазратларининг муборак назарлари анга тушди, дедиларки, чун дарвешлар тариқи бирла парешон сўзунг узрини қиларсен. Имон ва дин саломат элттинг, аммо бошинг боргай ва дарёда ўлгайсан ва биз ҳам сенинг қошингга боргай-биз ва сардорлар боши ва Хоразм малики сенинг бошингда боргай ва олам хароб бўлгай. Шайх Мажидуддин шайх ҳазратларининг муборак оёғларига тушти. Ва оз фурсатда Ҳазрати шайхнинг муборак нафаси зоҳир бўлди.

Куйидаги рубойлар шоир назмининг нафосат ва балогатидан бир нишонадир.

*Шамеъ бўлса юзинг, кўйида парвона ўзим,
Дардинга қариндош дилу бегона ўзим.
Бўйинида узалган ўша соч занжирини,
Ташла мени(нг) гардонимга девона ўзим.*

*Дунёси тугаб қоронғулик келса, сиқиб,
Бошлар кўтарилганда мозорларни йиқиб.
Бечора шоҳид таним ҳам ўз қонига фарқ,
Тўзони қиёмат ичра келмасми чиқиб...*

*Эй ўзини ишқ ичра билгувчи якто,
Таъна этма кўриб тириклигимни зеро.
Мавжудлигим ишқ туфайли, жонни этдим,
Ул ёрни мушоҳада қилай, деб пайдо.*

(Эргаш Очилов таржимаси)

АВҲАДИДДИН КИРМОНИЙ

Шайх Авҳадиддин Кирмоний Ҳомид Абулфаҳр Кирмоний 1168 йили Кирмон вилоятининг Бардсир мавзеида Салжуқ подшолари хонадонида дунёга келган. Айрим сарчашмаларда уни «тахт валиаҳди эди» деб

ҳам ёзишади. Қорағузлар чопқинидан сунг ёш йигит Бағдодга қочди. Натижада Авҳадиддин «Ҳаккокия» мадрасасига жойлашади. Бу ерда у Ҳадис ва фикҳ буйича таҳсил кўради. Мадраса хатмидан сунг уни мударрис этиб қолдирадилар. Лекин орадан куп утмай мударрисликни тарк этади. Ҳижоз ва Маккага сафар ихтиёр этади. Аммо маблағи тугаганлиги учун Бағдод кучаларида девонавор сарсон юарди.

Ана шу кунларда Жалолоиддин Румий ва Шамси Табризийлар билан танишишга муяссар булади. Шайх Шаҳобиддин унинг илми ва руҳий қудратига ишонқирамай «кофир» деб эълон қилади. Тазкираларда унинг Жалолоиддин Румий ва Шамси Табризийлар билан савол-жавоблари берилган. Авҳадиддин шайх Рукниддин Сажжосий, Авҳади Мароғай ҳамда Фаҳриддин Ҳамадонийлар билан яқин дўст булган. У аббосий халифаларидан Мустансар, Султон Жалолоиддин Маликшоҳлар билан ҳам яқин булган. Ҳатто халифа Мустансар унга ҳада ҳам юборган. Авҳадиддин Ихлот, Хоразм, Марв, Қунё, Қасрия сингари шаҳарларга сафар этган; Нажмитдин Кубро билан мулоқотда булган. У 1236 йили Бағдодда вафот этган. Фаҳриддин Ироқий ҳамда Авҳадий Мароғийлар унинг шогирдларидан ҳисобландилар. Авҳадиддиндан бизга қадар каттагина илмий мерос, шеърлар тўплами қолган. Унинг «Сабоҳ-ал-руҳ ва асрор ал-шабоҳ» маснавийси ва ирфоний руҳдаги рубойилари илм-адаб аҳли орасида машҳур. Айрим рубойиларида пантеистик гоёлар ифодалангандек туюлади.

*Дил мағзи ҳақиқат аст, тан нўст бубин,
Дар қисват нўст сурати дўст бубин.
Ҳар чизки он нишони ҳасти дорад,
Ё партави рўй ўст, ё ўст, бубин.*

(Дил ҳақиқат мағзи, тан теридир, кўргин, тери тимсолида дўст суратин кўргин. Борлиқ нишони бўлмиш ҳар бир нарса ё унинг юзи акси ёки унинг узидир, кўргин). Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат»да Шайх Рукниддин Алоуддавла Авҳадиддинга юксак хурмат билан қараганини ҳикоя қилади ва унинг «Мисбоҳ-ул-арвоҳ» маснавийсидан икки байт бир парча ҳамда бир рубойисини мисол тариқасида келтирган:

*3-он менигарам ва чаши сару сурат,
Зероки зи маъни аст асар дар сурат.
Ин олам суратест ва мо дар сурем,
Маъни натвон дид магар дар сурат.*

(Суратда маъно асари бор учун унга кузим билан боқаман. Бу олам суратдир, биз суратлардабиз, маънони фақат суратдагина куриш мумкин).

РАЗИИДДИН АЛИ ЛОЛА ҒАЗНАВИЙ

Шайх Разииддин Али бинни Саид бинни Абдулжалил Лола Санойининг амакиваччаси хонадониди дунёга келган. Ун беш ёшида Нажмитдин Куброга шогирд тушган. Кубро топшириғи билан Ҳиндистонга бориб, уша юртнинг буюк шайхи Абуризо хизматида бўлди. Али Лола Шарқда энг кўп шайх хизматида бўлган муридлардан ҳисобланади. У 164 аллома суҳбатида бўлиб, хирқа кийган. Али Лола Ғазнавий 643 ҳижрий йилда Исфаҳонда бу оламни тарк этган. Унинг мақбараси «Лола гунбази» номи билан шаҳарнинг зиёратгоҳ жойларидан ҳисобланади. Ундан кўплаб илмий рисо-лалар, шеърлар мерос қолган:

*Ишқ арчи бисе хуни жигарҳо диҳадат,
Майхўр чу садафки ҳам гуҳарҳо диҳадат.
Ҳар чанд бори ишқ боре аст азим,
Чун шоҳ бикаш борки борҳо диҳадат.*

(Ишқ кўп жигар қонини талаб қилади, ичавер, у шундай садафки гавҳарлар беради. Ишқ юки оғир юк бўлса-да, бир шохини тортсанг кўп мева беради).

Алишер Навоий «Насойимул-муҳаббат»да Лола Ғазнавий Ҳаж сафари пайтида Хуросонга келганларида Абу Яъқуб Имом Юсуф Ҳамадоний суҳбатларига мушарраф бўлган, деб ёзиб қолдирган. Асарда Лола Ғазнавийнинг Нажмитдин Кубро хизматида бориши билан боғлиқ бир ривоятнинг баъни берилган.

ФАРИДИДДИН АТТОР

Нақл қилишларича бурунги утган замонда бир бадавлат одам яшаган экан. У умр бўйи йиққан бойликларини олтин тангаларга айлантириб, бир ҳамёнга туплаб юрар экан. Иттифоқо уша давлатманд вафот этибди. Кунлардан бир кун угиллари туш кўрса, отаси мушукка айланиб қолган эмишу, уша ашрафий тангалар солинган ҳамённи беркитган жой атрофида айланиб юрган эмиш.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз, сизни ким бу кўйга солди отажон, — сўрабди угли.

— Кимда ким дунё молига хирс қўйиб йигса, шу хасис мушук сичқонни пойлагандек, бойлиги атрофида саргардон юради, — дебди отаси.

Шундан сўнг угиллари отадан қолган бойликни бевабечоралару, мадраса талабаларига тақсимлаб бериб, нафси амморани чеклаб, ишқи илоҳий йулида фидоийлик билан риъзат чекиб яшай бошлабдилар.

Ривоят қилишларича, бир Хожа кундан-кунга бойиб кетаверибди, замонасидаги энг сулув қизга уйланибди. Фавқулудда омад, гузал маликага эришган Хожа босар тусарини билмай қолибди, ортиқча айш-ишратга ксрофгарчилигу қиморга берилибди. Натижада орадан куп утмай бойлигининг кули кўкка соврилибди. Ночор қолганидан хурилиқодек хотинини ҳам кул сифатида сотиб юборибди. Энди ҳеч иши унгидан келмай, қилмишидан афсус-надоматлар чекиб дунёдан утибди. Ношукурлик, нотежамлик ҳамда такобур уни шу аҳволга солибди.

Бу икки ҳикоят форс-тожик адабиётининг даҳларидан бири, Шарқнинг буюк мутафаккири Фаридиддин Атторминг «Илоҳийнома» китобида зикр этилган. Шоир асарларини куздан кечирар эканмиз, уларда инсонларни раҳмоний йулга даъват, шайтоний йулдан парҳез қилишга ундаш етакчи эканлигини билиб оламиз. Бўлажак беҳамто санъаткор Фаридиддин Абуҳамид ибни Абубакр Иброҳим 1145 йили Нишопур вилоятининг Кадакон қишлоғида аттор ва табиб оиласида дунёга келган. Бир шеърда Атторминг доришунос ва дукондор бўлган «отам ҳузурига баъзан беш юз киши тупла-

нарди», дейди. Адиб болалиги ана шу шоиру фузало, олиму ҳозиклар даврасида утади, хусусий муаллимда замонасидаги барча билимларни урганади. Бир тўртлигида Аттор билимларимнинг поясини «фиқҳ, тафсир ва ҳадис ташкил этади» деган бўлса-да Нишопур ва Машҳад мадрасаларида таҳсил кўриб, нужум, ҳайъат, табобат, фалсафа, мантиқ каби билимларда ҳам камолот касб этган, забардаст шоир, олим, хаттот, машоъих даражасига этади. Аммо ота касби дорифурушлик, атторлик билан кун кўради. Фаридиддин дўкандорлик билан бирга муттасил бадий ижод билан ҳам шугулланган. Барча тазкиранавислар унинг меросини 149 асардан иборат деб курсатишади. Лутф Алибек Озар «Мусибатнома», «Илоҳийнома», «Асрорнома» — шоғирди Жалолиддин Румийга бағишланган, «Мухторнома», «Мантиқ ут тайр», «Хусравнома», газаллар девонию рубоийларнинг миқдори эллик минг байт деб таъкидлаган. Шоир рубоийларининг узи беш минг байтдан ортиқдир; юзлаб қасидаю мингдан зиёд газалларни ўз ичига олган шеърлар девони бизга қадар мукамал етиб келмаган. Адибнинг насрий асарларидан фақат «Тазкират ул-авлиё»гина бизгача тула сақланиб қолган. Буюк шоир 1221 йили Нишопурда вафот этган. Замонасининг кўп шоҳу зодагонлари Атторни ўз даргоҳларига тортишмоқчи бўлишган, лекин суфи шоир бу таклифларни рад этиб, отасининг дўконида умргузаронлик қилган.

Фаридиддин Аттор ўз газалларию рубоийларида кўпроқ мажозий ва ҳақиқий ишқни тарғиб этган. Ирфоний маърифатни мўминлар кўнглига сингдиришга интилган. Аксарият газалларда шоир ҳаёт маъбудасини мадҳ этади. Ундан нозу карашмали висол онларини дариг тутмасликни, ҳеч булмаса жаврини ҳам кам қилмаслигини илтижо этади. «Офтоб», «Бу кеча», «Дам урмағил», «Келибдур», «Биздан», «Ишқинг» каби радифли газалларида ишқ дардида «қалби бирен», «дида бирен», «жигар сўзон» бўлган ошиқнинг ранг-баранг руҳий ҳолатлари, шодликлари уйноқи байтларда гоятда нафис тасвирланган, Наврўзи оламнинг бетакрор фусункорлиги васф этилган:

*Надидам ҳеч вақте лаъли хандонаш,
Ки хун аз чашии гирёнам наёмад.
Чи тобе буд дар зулфи чу шасташ,
Ки он сад бор дар жонам наёмад.
Басе дoston бикардам, лек дар даст,
Сари зулфаш ба дастонам наёмад.
Сари зулфаш басе дорад раҳи дур,
Вале як раҳ ба поёнам наёмад*

(Лаълингни ҳеч ҳам кўрмадим, шунинг учун кўзимни ҳам ёшсиз кўрмадим. Зулфинг гажаги товланган билан жонимга оро бермади. Қулларимни неча илтижо билан узатсам ҳам, сочлари қўлимга асло келмади. Зулфига етмоқ йули олис бўлгани учун бу йул бизга ҳеч ҳам яқин келмади).

Бошқа бир ғазалида шоир «ёрим дардида бир оҳ тортсам, даҳонимдан чиққан тутундан оламни зулмат қоплайди» — дейди. Айрим ғазалларида шоир ҳақиқий ишқни узига хос йусинда тасвирлаб, китобхон қалбида Ҳақ нурига талпиниш ҳиссини уйғотса, бир қатор шеърларида замона иллатию кишилар уртасида юз берадиган каззобликни руй-рост танқид қилади. Уларга шайтоний йулдан тийилиб, раҳмоний йулга кириш лозимлигини уқтиради.

Аммо Фаридиддин Атторга жаҳоний шуҳрат келтирган асарлар унинг рубоийлари, маснавийлари-ю «Тазкират ул-авлиё»-сидир. Зероки бу асарларда адиб, бир томондан, суфизм таълимотидаги таваккул, ишқ, маърифат, шариат, тариқат, шукур, ризо, қаноат, нафс, тавҳид, ҳақиқат, адолат, ҳиммат, хайр, саҳо, жавонмардлик сингари талаб ва йулларни ташвиқ этади; Ҳаққа етмоқ учун заҳмат, риёзат чекмоқ шартлигини таъкидлайди; иккинчи томондан эса, уз илмий назарий фикрлари таълимотини асослаш, тасдиқлаш учун тарихий воқеалардан, уз ҳаётий тажрибаларидан, утмиш машойихлари кечмишларидан юзлаб ҳикоятлар, масаллар, маъвизалар келтиради. Жумладан «Илоҳийнома» достонидаги воқеанинг асосини олти уғилнинг отаси билан савол-жавоби ташкил этади. Уғиллар мажозий тимсоллар бўлиб, нафс, шайтон, ақл, илм, фақир ва тавҳидни билдиради. Савол-жавоблар асносида санъаткор узидан олдин утган машойихлар, тарихий шахслар

ҳамда замондошлари ҳаёти билан боғлиқ 282 ҳикоят келтиради. Уларнинг баъзилари тарихий ва илмий аҳамиятга ҳам моликдир. Жумладан Фаҳриддин Гургоний, Махастӣ Хужандий, Робиа Балхий ҳақидаги ҳикоят-ривоятлар бу санъаткорлар ҳаёти, ижодий биографиясини яратишда ҳам қимматлидир. Гарчи шоир «Мантиқ ут-тайр» достонида уттизта куш саргузашти орқали ишқи илоҳийни куйлаган бўлса-да, аммо асар таркибидаги «Шайх Санъон» қиссасида дунёвий севги тамойиллари хийла кучлидир. Буни биз Шайх Санъон томонидан Тарсодухтар қуйган шартларни бажаришдаги садоқати, охир-оқибатда христианканинг ҳам муйсафид фидоийлигига акс жавоби, уни излаб Маккага бориши лавҳалари тасвирида кузатамиз.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ахлоқий-таълимий моҳиятдаги «Асрорнома» Мавлавий Румийга бағишланган. Зероки, Румий отаси билан Ҳаж сафари пайтида бир неча кун Нишопурда Аттор суҳбатларидан баҳраманд бўлган, унинг меҳрини қозонган. Румийдаги билимга чанқоқлик, теран мушоадаю ҳалимлик шоирга хуш ёққан. Жалолиддин Румий ҳам уз асарларида Атторни кўп тилга олади, ундан мурувват кургани, файз топганлигини алоҳида уқтиради. Ун икки мақолотдан иборат бўлган мазкур достонда тасаввуф таълимоти ҳақида маълумот берилади; сўфизм истилоҳлари шарҳланади, жавонмардлик таълимоти кенг изоҳланади. Мақолотларда келтирилган ҳикоятларда Аттор ақл-заковат, ҳушёрлик, сир сақлаш, яхшилик, эҳсон, ширинсуханлик, ростгуйлик, вафодорликни ташвиқ этиб, зулм, гафлат, гаразгуйлик, фитна, гийбат, ёлгончилик ва гина-кудуратни танқид қилади.

Фаридиддин Аттор сўфизмдаги солиқ ва пир муносабатларини муқаддима ва хотимадан ташқари 40 мақола (боб)дан иборат «Мусибатнома» достонида хийла батафсил ёритган. Достон инсоннинг спермадан пайдо бўлиб, то камолот чўққисига етгунга қадар бўлган босқични батафсил тасвирлашга бағишланган. Инсон балоғат ёшига етгач, уз аслини англаш пайига тушади; оламнинг тузилишини ақл тарозуси билан улчай бошлайди. Шунда уни туғри йулдан бошловчи бир пир пайдо бўлади. Шоир ана шу раҳнамо тилидан сўфизм

тарафдори, шогирд-соликнинг қандай булишини, бурч ҳамда вазифаларини бирма-бир баён этади. Натижада узининг ҳаёт ва коинот, инсоннинг узлигини таниши; ҳаққа етмоқ учун ҳис, хаёл, ақл, дил ва жон водийларини босиб утиш хусусидаги, ақлий ва қалбий фикр ҳақидаги мураккаб назарий мулоҳазаларини изҳор этади. Булар «Баҳлул», «Мажнун», «Девона қиссаси», «Нух ибни Мансур», «Масъуд Газнавий», «Хизматкор ва шоҳ кизи», «Наср бинни Аҳмад» сингари 340 та ҳикоят ва масаллар орқали тасдиқланиб, зийнатланиб борилади.

Муаллиф нафс ва уни асраш, маърифат ва одамийлик, саховат ва жавонмардлик хусусида «Мухторнома» да фикр юритар экан, юздан ортиқ суфистик истилоҳларни изоҳлаб-шарҳлаб ўтади; замонасидаги айрим ҳукмронлар, уламолару руҳонийларда учрайдиган зулм, разолат, риёкорлик, фисқу фужур, ҳаромхурлигу таъмагирчиликни қаттиқ қоралайди. «Мухторнома» суфизм назариясига доир жиддий қўлланма булиш билан бирга, пиру солиқ ўртасидаги садоқат хусусидаги бир панднома ҳамдир. «Хусравнома» достони ҳам ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий, комил инсон масалаларига багишланган.

Аттор ижодининг фалсафий, ирфоний жиҳатлари машҳур олимлар Е. Э. Бертельс ва А. Муҳаммадхужаевлар томонидан махсус урганилган; профессор Н. Комилов «Илоҳийнома»нинг бир қисмини насрда таржима қилиб, «Тавҳид асрори» тадқиқоти билан (1994) бирга нашр эттирди; олим Маҳкам Маҳмудов «Аттор ва Навоий» номли мақола эълон қилди.

Маънавият ва маърифат тарғиби, таълимига махсус эътибор берилаётган шу кунларда бобомиз Навоийдек даҳоларни ўзига ром этган Фаридиддин Атторнинг ижодини ҳар томонлама урганиб, тарғиб этиш фақат наф келтиради, холос.

АБДУРАҲМОН СУЛАМИЙ

Абдураҳмон Муҳаммад бинни Ҳусайн Суламиё Ҳижрий 636 йили Нишопурда косиб оиласида дунёга келган. Унинг етти пушт авлодлари киборлар ва машоъихлардан булган. Отаси аслзодалардан, онаси эса машхур шайх Абу Умар бинни Нажиднинг қизи эди. Суламиё Нишопурда отаси ва амакиси Абуамирий Суламиёдан диний билимларни эгаллайди, Қуръонни ёд олади, тафсир этиш даражасига етади, сунгра араб тилини ургангач, ҳадис илмидан дарс олади, каломи бадеъни узлаштиради, юзлаб шеърлар, дostonларни ёдаки бадий уқиш санъатига соҳиб булади. Натижада Суламиё ботиний ва зоҳирий билимлар донишманди, ҳофиз шеършунос булиб камолотга етади. Замонасининг буюк донишмандларининг суҳбатига эришиш ниятида Суламиё уша даврнинг маданий марказлари булмиш Марв, Рай, Ҳамадон, Ҳижоз, Ироқ каби юртларга сафар қилади. Ана шу мусофирлик даврида Абдулҳасан Дорқатний, Абулнаср Саррож, Абулқосим Насрободий, Абу Умар Нажидлардан таълим олади, Насрободий қулидан ҳирқа кияди. Суламиё умрининг охирида отасидан қолган бойликка Нишопурда катта хонақоҳ қурдиради. У ботиний илм толибларини тарбиялайдиган асосий марказга айланади. Абубакр Байҳақий, Аҳмад бинни Али Тусий Қозий, Абу Муҳаммад Жувайний, Нишопурнинг имоми Абумаоли Жувайний, Абу Абдулло Ҳоким Нишопурий сингари унлаб донишмандлар бевосита Суламиё қулида тарбия топишган.

Бу машхур Шайх 1012 йилда вафот этган ва уз хонақоҳига дафн этилган. Суламиёдан турли мавзуларда уттиздан зиёд рисоалар мерос қолган. Улар орасида «Табақот ал-суфия», «Китоби тарихи аҳли суфия», «Китоби жомеъ-ал-одоби суфия», «Ҳақойиқ-ут-тафсир», «Китоб-ал-зуҳд», «Китоби-ал-даражат ал-муомалот», «Сунан-ус-суфия» сингари асарлари ислом ва суфизм тарихини, Қуръонни тафсир қилиш мезонларини урганишда энг муҳим манбалар ҳисобланади. Бундан ташқари суфизмнинг турли масалаларига доир 20 жилдлик асарларнинг муаллифи ҳам Суламиёдир. Буюк шоир Абдураҳмон Жомий машхур «Нафоҳот-ул-унс» аса-

рини ёзишда Сулаймийнинг «Табақот ал-суфия» асаридан ижодий фойдаланган. Суламий Шарқда «Калом ровийси» унвонига муяссар булган шайхлардан ҳисобланади, яъни у Қуръонни ҳам қироат қилиш, ҳам бекнонсон нақл этиш устаси экан.

АҲМАД ЯССАВИЙ

Аҳмад Яссавий умр буйи Худо йулида фидоийлик билан хизмат қилган. Ислому фарзу суннатларини тарғиб этиб, инсон қадрини эъзозлаган санъаткордир.

Булғувси шоир ва дину шариат пешвоси Хужа Аҳмад Яссавий XI асрнинг урталарида Сайрамда Иброҳим ота оиласида дунёга келади. У гудаклигидаёқ онасидан, 7 яшарлигида отасидан ажралади. Уни бобоси Арслон бобо (Арслонбоб) тарбиялайди. Балогатга етгач, у отаси Шайх Иброҳимнинг муриди — халифаларидан бири Мусо Шайхнинг қизи Ойшага уйланади. Унинг Иброҳим отли ўғли, Гавҳари Шаҳноз отли қизи булган. Аҳмад дастлаб Яссиди уқийди, сунгра бобосининг тавсияси билан Бухорога бориб, мадрасада таҳсил кўради. Бу ерда у фикҳ илмининг устози Шайхулислом, тасаввуф фалсафаси донишманди Юсуф Ҳамдонийдан таълим олган.

Аҳмад Яссавий устози вафотидан кейин бироз вақт Бухорода унинг ишини давом эттиради. Яссавий фаолиятининг дастлабки йилларидаёқ ўз дунёқарашини халқ орасида кенгроқ ёйиш мақсадида туркий қўшиқларга яқин шеърлар ижод қила бошлайди. Кейинчалик Яссига қайтиб, кўплаб тарафдорлар, шогирдлар орттиради. Ривоятларга кўра Аҳмад Яссавий 63 ёшга, яъни пайгамбар ёшига етгач, ер ости ер тўлага кириб, умрини тоат-ибодат, Худо йулида риёзатда утказиб, 125 ёки 133 ёшида 1166—67 йиллар орасида вафот этган. Шарқда утган аксарият художой, Ҳақ йулида фидоий сўфи-донишмандларнинг 100—120 йил умр кўрганларини инobatга олсак, Яссавийни шунча йил умр кўргани ҳам айни ҳақиқатдир.

Бизга қадар Яссавийдан «Девони ҳикмат» номли шеърлар китоби сақланиб қолган. Бу асар ҳамма за-

монларда, барча туркийзабон авлодларга манзур ва мақбул бўлиб келган. Зероки, у инсонни асл комилликка элтадиган дин, имон, Худо йулида фидоийлик, этиқодда собитлик, ҳалоллик, покликни таргиб-ташвиқ этди. Кишиларни асл мақсад — Худога эришмоқ пайида машаққат-риёзат чекмоққа, маърифат касб этмоққа, ислоний ва дунёвий аҳкомларни эгалламоққа чорлади. Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов «Хужа Аҳмад Яссавий Масжиди пештоқига Ҳазрати Расулulloҳнинг «Талабул илми фаризатун али кулли муслимин ва муслиматин» — илм талаб қилиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёл учун фарз», деган ҳадиси битилганини қайд этган. Бугина эмас, Яссавий ҳикматларида тугрилиқ, меҳнатсеварлик, муъминларга меҳрибонлик, инсоф, мурувват ғояларини илгари сурган. Айрим ҳикматларда биз ижтимоий адолатсизликка қарши кескин фикрларни, дилозор, мардумзор, муфтхур бўлмасликка даъватни курамиз. Айни пайтда Яссавий, нодонлик, жаҳолат ва разолатни қаттиқ қоралади. Шунинг учун ҳам утмишда Яссавий ҳикматлари сингари унинг шахсияти, шуҳрати ҳам Туркистонда кенг тарқалган. Халқ орасида Яссавийни донишманд, башоратчи ва нозикбин аллома Ҳаким сифатида васф этувчи куплаб ривоятлар, латифалар яратилган. Афсуски, бу ҳикоятлар кўна дастхатлардан сараланиб, тўпланиб бир китоб ҳолига келтирилмаган.

Саксонинчи йилларга қадар Яссавий ижоди таркидунёчилик, умидсизликни таргиб этади, деб камситиб келинди. Ҳатто, Э. Рустамовнинг «Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси» номли жиддий мақоласи атрофида игво уюштирилди. Утмиш маданий меросга муносабат узгарган шу кунларда эса, заҳматкаш олимларимиздан Ориф Усмонов, Иброҳим Ҳаққуловлар Яссавий ижодини урганиб, уз меросхурларига етказиш, шажарасини аниқлаш борасида хайрли ишларни амалга оширмоқдалар.

Айрим ҳикматларда Яссавий меҳнаткаш халқни талаётган замон гаддорларини руй-рост танқид қилади, адолатли, меҳр-шафқатли булишга чорлайди. Хусусан, шайх-зоҳидлар, айрим муллоларда диёнат кетгани, зулм-зурликка берилиб, етим-есир, фуқаро ҳаққини

ейишдан қурқмаётгани фош этилади; XI—XII асрларда Хуросону Мовароуннаҳрда юз берган қаҳатчилик, узаро урушларнинг хунук оқибатлари танқид қилинади; адолат, инсоф, раҳм-шафқат урнини бедиенатлик, такобур олганидан нолийди, ҳимоясиз қолган халққа ҳамдардлик изҳор этади. Бундай ҳикматларда ижтимоий руҳ билан маънавият ҳақидаги фикрлар қоришиб кетади.

*На анода раҳм қолди, на атода,
Оғо-ини бир-бирига можарода.
Мусулмонлик даъво қилур, ичар бода,
Мастлиғ билан қариндошдин тонди кўринг.
Нокас, хасис, бедиенат қуллар ҳоким,
Моуманлик ҳаддан ошиб бўлди золим.
Халқ ичинда хор бўлдилар дарвеш, олим,
Ҳимояти халқни кофир бўлди кўрунг.
Эшон, шайх, хўжа, мулло дунё излар,
Ул сабабдин подшоҳларға ёлғон тузлар.
Оят, ҳадис сўзин кўюб, мулкни кўзлар,
Ҳақ йўлида ҳаргиз меҳнат тортқони йўқ.
Охир замон шайхлар иши ҳамма риё,
Рўзи маҳшар риёлари бўлғай гувоҳ.
Шайхман тею мунча ҳаво мунча бино,
Салла учун зарра жаноб эткони йўқ.*

Айни пайтда шоир бева-бечораларга раҳм-шафқатли бўлиш, хайр-саховат, мурувватли, очиқ қул бўлишга ҳам чорлайди, халқ бошига «турли бало» еққанидан афсус, надомат чекади:

*Аҳли дунё халқимзда саховат — йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвешларнинг дуосида ижобат йўқ,
Турлук бало халқ устига ёғди дўстлар.*

Яссавий ҳикматларида жаҳолат ва разолатни қоралаш, нодонлик, дўстликка хилофлик қилиш, манманликни ҳам танқид қилади:

*Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай,
Бемор бўлса, нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.
Аё дўстлар нодон бирла улфат бўлуб.*

*Бағрим куюб, жондан тўйуб ўлдим мано.
Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тўлгар,
Қонлар ютуб, ғам захриға тўйдум мано.
Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.
Уммат бўлсанг ғарибларға тобеъ бўлғил,
Оят, ҳадис ҳам ким айтса, сомёъ бўлғил.
Оқил эрсанг, ғарибларнинг кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб, етим ковла,
Ғариб, фақир, етимларни қилғил шодон,
Ҳақлар қилиб, азиз жонинг айла қурбон.
Таом топсанг жонинг била қилғил эҳсон,
Ҳақдин жо эшитиб, бу сўзларни айдим мано.*

Бир гуруҳ ҳикматларда шоир кишиларни қадрдон, ҳалолу пок, илм-донишли, диёнатли, имон-эътиқодли бўлишга даъват этади; дилозордан Ҳақ безор, барчага яхшилиқ қилмоқ — ҳар бир мўминнинг бош шиори-дур; чунки мардумозорликнинг жазоси қаттиқ.

*Суннат эрмиш кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қаттиғ дилозордан Худо безор.*

*Оқил эрсанг эранларға хизмат қилғил,
Амри маъруф қилгонларни иззат қилғил.*

Сабру қаноат, жавонмардлик, мақсад йулида фидоийлик қилмоқ ҳам ҳақиқий ошиқнинг фазилати; у йўлдан озган гумроҳларни йўлга солмоғи даркор. Характерлиси шундаки, ҳар бир сўз, ибора ниҳоятда содда, аини пайтда мазмуни теран, ундан кузатилган гоъвий ният умумбашарий моҳиятга молиқдир.

*Нафсдан кечиб, қаноатни пеша қилгон,
Ҳар ким топса, рози бўлуб, бўйин сунгон.
Яхшиларға хизмат қилиб, дуо олгон,
Андоқ ошиқ маҳшар куни армони йўқ.*

*Банда бўлсанг манманликни зинҳор ташла,
Саҳарларда жонинг қийнаб, тинмай ишла.
Йўлдан озгон гумроҳларни йўлга бошла,
Бир назарда дилларини сафо қилдим.*

Мутакаббир, манманликка берилган одамни, ўз қад-рини билмаган, узгалар қадрини эъзозламаганларни инсон санаб бўлмайди:

*Хайфи одам ўз қадрини ўзи билмас,
Манманлик қилиб, яхшиликларни кўзга илмас.*

Бу дунёда кимда ким нафснинг гапига кирса, нафс йўлида югуриб-елса, охир-оқибат расво бўлади. Шунинг учун нафси баддин йироқ юрган маъқул.

*Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб, гумроҳ бўлур.
Нафсинг сени охир дамда гадо қилгай,
Дин уйини ғорат қилиб, адо қилгай.
Оқил эрсанг нафси баддин бўлғил безор.*

Ҳақиқатда ҳам орифликнинг асосий белгиси, комилликка эришмоқнинг йўли икки нафсдан ҳам парҳезкорлик, саховатпешалик, жавонмардлигу ҳақиқатгуйликдир. Ҳикматларда ёлғончилик, икки юзламачилик, товламачилик, хирс, таъмагирлик сингари чин ошиққа, орифларга номуносиб гайриинсоний хислатлар лаънатланади; мунофиқлар қораланади, танқид қилинади.

*Тўғри юрган ошиқлардин Худо рози,
Ошиқ иши осон эмас, қилма бози.
Ёлғончилар ошиқ мен, дер Оллоҳ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш.
Эй биродар мунофиққа бўлма улфат,
Ким улфатдур, боши узра юз минг кулфат.
Бошдин оёқ мунофиқни зиён-заҳмат.*

«Девони ҳикмат» таркибидаги қуйидаги фикрлар китобдаги бутун ахлоқий, маърифий, ишқий, инсоний мулоҳазаларнинг умумлашма якунига ухшаб кўринади; чунки бу байтларда комил инсон учун мажбурий бўлган барча фарз ва суннатлар гоятда ихчам тарзда ўз ифода-сини топган.

*Хайру сано қилғонлар, етим кўнглини олғонлар,
Чаҳор ёрлар ҳамроҳи кавсар лабинда кўрдим.
Омил бўлғон олимлар, йўлга кирган осийлар,
Андоғ олим жойини доруссаломда кўрдум.
Муфти бўлғон олимлар, ноҳақ фатво берганлар,
Андоғ муфти жойини сирот кўфругда кўрдум.
Золим бўлуб зулм этган, етим кўнглин оғритган,
Қаро юзлуғ маҳшарда қўлин арқода кўрдум.*

*Туну куни ухламай ҳу зикрини айтқонлар,
Малойиклар ҳамроҳи арши устида кўрдим.*

Аҳмад Яссавий ҳикматлари нафақат гоъвий жиҳатдан, балки бадиий нуқтаи назардан ҳам XII аср туркий шеърятининг мумтозидир. Зероки улар гоъта равон оҳангда, жонли тилга яқин иборатларда битилган. Ҳар бир сўз ва ибора қатъий мезонга, мувозанатга эга. Охирги мисра-нақоратомиз бўлиб бандаларни бири-бирига пайваст этиб туради. Бундан ташқари биз ҳикматларда Фиръавн, Фаридун, Мусо, Вомиқ Узро, Юсуф, Фар-ҳод, Мажнун, Од, Шадлод, Мансур, Шибли, Боязид, Жунайд, Зуннун, Яъқуб, Зулайҳо, Зол, Рустам сингари унлаб афсонавий, тарихий номлар билан боғлиқ ривоятлар, нақллар, ҳикоят ва масалларга ишораларни, рамз-ларни кўрамиз. Шунингдек пули сирот, оби кавсар, салсабил, маҳшаргоҳ, арафот, аросат ва бошқа атамалар, Расулulloҳ, саҳобалар, чаҳрёрларнинг фаолиятларига доир тафсилотлар ҳақидаги қайдларга ҳам дучор буламиз. Улар китобхонни уйлашга, фикр юритишга ундайди, тафаккур қирраларини чархлашга ёрдам беради: Қуйидаги байтларда бутун бир тарих ўз аксини топгандай. Уларни тўла шарҳлашга бир китоб битмоқ лозим:

*Юнусдек ҳам дарё ичра балиқ бўлсам,
Юсуфдек ҳам қудуқ ичра ватан қилсам.
Ёқубдек ҳам Юсуф учун кўп йиғласам,
Бу иш бирла, ё Раб, сени топғаймумен?
Шиблидек ҳам ошиқ бўлуб само урсам,
Боязиддек тун-кун тинмай Казба борсам.
Казба ичра юзум суртуб зор инграсам,
Бу иш бирла, ё Раб, сени топғаймумен?
Маъруфдек ҳам ушбу йўлга қадам қўйсам,
Мансурдек ҳам жондан кечиб дорга қўнсам.
Дор узра шавқланибон ҳақни айтсам,
Бу иш бирла, ё Раб, сени топғаймумен?*

Куруниб турибдики, Яссавий ҳикматларида инсоният пайдо булгандан бери тарихий ҳақиқат, афсоналар, ривоятлар, турли исломий арбоблар, диний-фалсафий оқимлар асосчиларининг ҳаёти, турмуш тарзи, комиллик йўлидаги тутган русуми гоъта нафис, тад-

рижий-такомилда ўз аксини топган. Бундай ҳикматларни уқиганда бизнинг билимимиз чуқурлашади, имонимиз бут булади, ҳаётга ва охиратга қарашимиз теран-лашади, Оллоҳга эришмоқ изнида риёзат чекмоқ машаққатларини ҳис этамиз. Бу байтлардаги ҳар бир сўз, ибора, ҳатто изофа замирида нозик нуқталар қатқат бўлиб ётибди. Ана шуларни тугри идрок этиб, аниқ тушунтиргандагина биз мақсадга эриша оламиз.

Яссавий ҳикматлари ботинида яшириниб ётган панд-насиҳатлар, инсон камолоти йўлида амалга оширилиши, бажарилиши лозим бўлган бурч, вазифалар тасвири ҳамон ўз тадқиқини кутмоқда. Биз педагоглар уларни саралаш, маърузалар магзига сингдириб боришимиз, амалий машғулотлар жараёнига олиб киришимиз лозим. Шундагина улуг боболаримиз қолдириб кетган бебаҳо инжулардан барчани баҳраманд этган бўламиз.

ҲИКМАТЛАРДАН НАМУНАЛАР

*Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарवेशларнинг дуосида ижобат йўқ,
Турлуқ бало халқ устига ёғди дўстлар.*

*Аё дўстлар нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан тўюб ўлдум мано
Тўғри айтсам эгри йўлға бўйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам захриға тўйдум мано*

*Ер остига кирдим нодонлардин,
Илким очиб дуо тилаб мардонлардин
Ғариб жоним юз тасаддуқ донолардин;
Доно топмай ер остига кирдим мано.*

*Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.*

*Ғариб, фақир етимларни Расул сўрди,
Ўшал туни меърож чиқиб дийдор кўрди.*

*Қайтиб тушиб ғариб, етим излаб юрди,
Ғарибларни изин излаб тушдим мано.*

АБДУЛХОЛИҚ ФИЖДУВОНИЙ

Шарқда Хожаи Жаҳон унвонига сазовор булган машҳур шайх, нақшбандия тариқатининг асосчиси Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний XII асрнинг биринчи чорагида Гиждувонда туғилган. Айрим манбаларда унинг отаси Абдулжамил Имом Маликнинг (713—795) аждодларидан, донишманд одам булиб, ҳазрати Хизр билан суҳбатлашган, деб таъсидланади. «Қандия» асарининг муаллифи Абдуҳаким Самарқандий Абдулхолиқ таваллуд топганда отаси Абдужамил 113 ёшда эди, деб ёзиб қолдирган. Баъзи манбаларда Шайхнинг аждодлари румлик булиб, Ҳазрати Хизр башорати билан Абдужамил Гиждувонга кучиб келиб, муқим яшаб қолган, деган мулоҳазалар ҳам мавжуд. Абдулхолиқ дастлабки таълимни оталари Абдулжамилдан ҳамда хусусий муаллимлардан олган. Шундан сунг Балхга бориб Хожа Фазлиддиндан ун бир йил таҳсил куриб, у кишининг қулидан хирқа кийган. Устози фотиҳасини олгач Абдулхолиқ Марв, Сарахс, Тус сингари Хуросон шаҳарларига сафар қилади. Ана шу сафар давомида Сарахсда машҳур аллома Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, бир умрга устоз-шогирд булиб қолади.

Машҳур суфизмшунос, доктор Сажжодийнинг ёзишича Абдулхолиқ Гиждувоний араб мамлакатлари буйлаб кўп сафар қилиб, замонасининг буюк машоъихларининг суҳбатидан файз топган; бир неча марта Ҳаж зиёратида булган: Шайх 117 йил умр куриб, 1220 йили уз ватанида вафот этган. Абдулхолиқ Гиждувонийдан бизга қадар ахлоқий-таълимий ва соф илмий-назарий моҳияттаги «Рисолаи тариқат», «Рисолаи саҳобия», «Одоби тариқат», «Мақсадул соликин», «Васиятнома», «Маноқиби Хожа Юсуф Ҳамадоний», «Ибтидои-жомеъ-ул-кулам», «Маслак-ул-орифин» сингари бир қанча рисоалар мерос булиб қолган. Шайхнинг «Маноқиби» Юсуф Ҳамадоний ҳаёти, мероси ҳамда таълимотини урганишда энг муътабар манбадир.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий «Тазкират-ул-авлиёи туркий»сида Абдухолиқ Гиждувоний юзлаб шогирдларни тарбиялаб етиштирганини алоҳида қайд этган. Хожа Аҳмад Сиддиқ, Хожа Ориф Ревгарий ҳамда Хожа Ав-

лиёи Калонлар шайхнинг халифаларидан булган. Хожа Абдулхолиқ Гиждувонийнинг фавқуллода руҳий қудрати ва кароматлари хусусида Шарқда куплаб ривоят ҳамда ҳикоятлар тарқалган. Уларнинг айрим жиҳатлари Н. Йулдошевнинг «Бухоро авлиёларининг тарихи» китобида, профессор Ориф Усмоновнинг «Бухорои Шарифнинг етти пири» китобида шарҳланган. Абдулхолиқ Гиждувоний таълимотининг асосини қисмат-тақдири азал-асл сарнавиштга ишониш, ҳар бир муминнинг, жумладан, солиқнинг илм урганиши (зоҳирий ва ботиний билимларни), бирон бир касб-хунарни эгаллаб, ҳалол ризқ топиб яшашга даъват ташкил этади.

Абдулхолиқ Гиждувонийгача суфизм тариқати «Хуш дар дам», «Назар бар қадам», «Сафар дар Ватан», «Хилват дар анжуман» каби қоидалардан иборат эди. Хожаи Жаҳон эса уларнинг ёнига «Ёд кард», «Боз гашт», «Нигоҳ дошт», «Ёд дошт»ларни ҳам илова қилган. Баъзи сарчашмаларда Абдухолиқ Гиждувонийнинг форсий тилда шеърлар битганлиги ҳам қайд этилган. Қуйидаги рубоий шулардан намунадир:

*Бар дўст муборакам, бар душман шум,
Дар жанг чу оҳанам, дар сулҳ чу мум.
Сарчашмаи нур, Гиждувон манзили мост,
Ман теги дурӯя мезанам то дари Рум.*

(Дустга меҳрибону, душманга шумман, жангда темирдек, сулҳда мумдекман. Нур сарчашмаси булмиш, Гиждувон бизни манзилимиздир, аммо мен Рум оstonасигача дудама қилич ургайман).

Юқорида таъкидлаганимиздек, Абдулхолиқ Гиждувоний забардаст шоир ҳам булган. Турли сарчашмаларда адибнинг ранг-баранг мавзуларда ёзилган рубоийлари куп учрайди. Аммо уларнинг етакчи мавзуси суфизм таълимотини тарғиб қилиш ҳисобланади. Шоир рубоийларидан айримларини форсийдан Садриддин Салим Бухорий таржима қилиб оммалаштирган.

* * *

*Шухрат илм шум нафсингни шод этма,
Ўзни мардум орасинда кўп ёд этма.
Камтарлик эт! Сен ном чиқарай деб,
Зинҳорки динингни барбод этма.*

* * *

*Айбларни ёнгувчи саттор бўлгайсен,
Қалбларни тонгувчи ғамхор бўлгайсен,
Аллоҳ розилигин тонай десанг, эй дўст!
Эл бирла адабда ҳушёр бўлгайсен.*

* * *

*Ёмон билан суҳбат этма ҳеч,
Алар номинг булғаб кетолгай.
Қара, улкан қуёш нурини,
Парча булут хира этолгай.*

«ВАСИЯТНОМА» ДАН

Фиқҳ ва ҳадис илмини мунтазам урган.

* * *

Жоҳил суфилардан йироқ юргин. Чунки улар дин
угриси ва муслмонларни йўлдан урғувчилардир.

* * *

Илм урганиш йулида собитқадам бўл.

* * *

Ҳалол гизо егин, у сенинг хайриянг калитидир.

* * *

Ҳаромдан йироқ юргин, тонгла қиёмат куни оташ-
да куймайсан.

* * *

Ҳалол булсанг, ибодатдан ҳаловат топасан.

* * *

Қозилар маҳкамасида ултирма ва султонлар билан
ҳамсуҳбат бўлма.

* * *

Нафсни хор этмоқ учун сафарни ихтиёр эт.

* * *

Бировларнинг мақтовига учма.

* * *

Кўп кўлмоқ гафлатдандур ва у қалбни улдиради.

* * *

Кам кулу кўп йиғла.

* * *

Ҳақнинг марҳаматидан ноумид бўлма.

* * *

Ҳар бир муриднинг пири ота мартабасидадур.

* * *

Шайхларга ботинда ҳам, амалда ҳам хизмат қил.

* * *

Ота-онанинг ҳаққини ҳамиша адо эт.

* * *

Барча машойихларни эъзоз эт.

МАҲМУД ШАБУСТАРИЙ

Ун учинчи асрнинг охири ва XIV асрнинг бошларида яшаб ўтган шоир ва файласуф Саъдиддин Маҳмуд бинни Абдулкарим Табриз яқинидаги Шабустар қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келган. У умр бўйи Озарбайжонда яшаб даврининг машҳур машойихларидан дарс олиб, ҳаётининг охириги йилларини Табризда ўтказиб, шу ерда вафот этган.

Маҳмуд Шабустарий Султон Маҳмуд Худованд ҳамда Абусаид Баҳодурхонлар ҳукмронлиги даврида Табризда катта шўҳрат қозонган эди. Гарчи олим замонасининг машҳур шайхлари Баҳовуддин Яъқуб Табрэзий ҳамда Яминиддин Табрэзийлар қулида тарбияланиб, таҳсил кўрган бўлса-да тез орада ислом ва суфизмнинг буюк назариётчи донишманди бўлиб танилди; маъқул ва манқул билимларда пешқадамлик даражасига етади. Айрим сарчашмаларда Шабустарийнинг Кирмон сафа-

ри пайтида оила куриб, фарзандли булганлиги ҳам ёзиб қолдирилган. Кейинчалик ерли аҳоли унинг авлодларини «Хужалар» деб алоҳида эҳтиром қиладиган булишган экан.

Маҳмуд Шабустарийдан бизга қадар шеърлар девони, бир неча илмий рисоалар ҳамда «Шаҳиднома», «Саодатнома», «Гулшани роз» сингари маснавийлари мерос булиб қолган. Замонасининг буюк шахслари, илм-адаб аҳли Маҳмуд Шабустарий мажлисларида булиб, ислом назарияси, фалсафа ҳамда суфизмга доир масалалар буйича савол-жавоб, баҳслар уюштиришар экан. Суфизм назарияси ва амалиётидан баҳс юритувчи минг байтдан зиёд булган «Гулшани роз маснавий»-си Амир Сайид Ҳусайнийнинг унта саволига жавоб тарзида яратилган. У шайх Шаҳобиддин Умар Сухравардийнинг шогирди Шайх Баҳовуддин Мултонийнинг шогирди эди. «Гулшани роз» Шарқда энг кўп тарқалган маснавийлардан булиб, унга Камолиддин Ҳусайн Ардабили, Дой Шерозий, Муҳаммад бинни Яҳё бинни Лоҳижий, Музаффариддин Али Шерозий, Идрис бинни Ҳисомиддин Бадлисий, Шайх Бобо Неъматулло бинни Нахичевани сингари адиб ва олимлар турли аср-ларда шарҳлар битишган. «Гулшани роз» суфизмга оид энг машҳур китоб сифатида инглиз ва немис тилларига ўгирилган. Адибнинг «Ҳаққул яқин ва мироъотул муҳаққиқин» рисоласи ҳам тавасаввуф назариясига доир муҳим асарлардан ҳисобланади. «Гулшани роз» куйидаги байтлар билан бошланади:

*Ба номи онки жонро фикрат омўхт,
Чароғи дил ба нури жон барафрўхт.
Зи фазлаш ҳар ду олам гашт равшан,
Зи файзаш хоким одам гашт гулшан.*

(Жонга бадан бахш этган, дил чирогини жон нури билан равшан этган, фазлидан икки олам ёришган, фазлидан одам хоки гулшанга айланган (ул) зот номи билан).

Шоирнинг «Шаҳиднома» ҳамда «Саодатнома» маснавийлари ҳам маърифат ва ҳақиқатни тарғиб этишга бағишланган. Қуйидаги байтларда муаллифнинг ишқи илоҳий хусусидаги мулоҳазалари юксак санъаткорлик билан теран ўз аксини топган. Жумладан, шоир 3 минг

байтдан иборат «Саодатнома»да ўзининг турли улкалардаги саргузаштларини паднома характерида назм риштасига тортган; ҳамсуҳбат бўлган буюк шахсларнинг олижаноб, ибратомуз хислатларини тасвирлаган; Табризда фаолият кўрсатган беш нафар машҳур суфиларнинг образини яратган. Бундан ташқари Шабустарий Ғаззолийнинг «Минҳожул обидин» асарини араб тилидан форс тилига таржима қилган.

*Хушо ондамки мо бехеш бошем,
Ғаним мутлақу дарвеш бошем
На дин, на ақл, на тақви, на идрок,
Фитода масту бехуд бар сари хок
Чу рўят дидам ва хўрдам аз он май,
Надонам то чи хоҳад шуд пас аз вай.
Пас аз ҳар мастие бошад хуморе,
Дар ин андеша дили худ гаши боре.
Ҳар он чизеки дар олам аён аст,
Чу аксе зи офтоби он жаҳон аст.
Жаҳон чун зулфу хату хол ва обрўст,
Ки ҳар чизе ба жои хеш нақўст.
Сифоти Ҳақ таоло лутфу қаҳраст,
Руху зулфи бутонро зи он ду баҳр аст.
Мапурс аз ман ҳадиси зулфи пурчин,
Мажнунбонед занжири мажонин.*

(Ўзимиздан кетган дам яхши, мутлоқ бою дарвеш булганимиз яхши. Дин, ақл, тақво ҳамда идрокни йўқотиб, масту бехуд тупроқда ётганимиз яхши. Юзинг кўриб, ундан соғар ичдим, ундан сўнг нима булганини билмадим. Ҳар мастликдан сўнг ҳумор тутади, ана шу андеша билан бағрим эзилди. Оламда аён ҳар бир нарса у олам офтобининг акси янглиғдир. Бу жаҳон зулф, хат, хол ва қошдекдир, ҳар бири ўз ўрнида яхшидир. Оллоҳнинг сифати лутфу қаҳрдан иборат бўлиб, гузалларнинг юзу зулфи ана шу икки баҳрдандир. Мендан жингалак сочлари ҳадисини сураб, Мажнун занжири-ни тебратманг).

Маҳмуд Шабустарий асарларидаги, орифона шеъриятидаги бу каби сеҳрангиз мазмун ва жозиба махсус таҳлил ва тадқиқотларни талаб қилади. Шабустарий ижодини ўрганишда Зивуддин Сажжодий ҳамда Абдулрофеъ Ҳақиқатнинг хизматлари катта.

САИД АЛИ ҲАМАДОНИЙ

Бир куни эрталаб тоғам Алоуддин томдан тараша тушгандай:

— Мен сени уқитиб булдим, энди бошқа устоздан таълим оласан, деб қўшни маҳалладаги Шайх Али Дустийга олиб бориб топширди.

Мен у кишидан сўфизм таълимотининг зикр, сабр, сидк, вафо, нафс, риезат, фано сингари қоидалари буйича дарс олардим. Кунлардан бир кун борсам, устозим нима юмуш биландир банд эканлар. Менга ҳовлининг бир бурчагида ётган катта харсанг тошни у бурчагига олиб бориб — олиб келишни буюрдилар. Мен чошгоҳгача шу ишни бажариб, терлаб-пишиб кетдим. Ва ниҳоят Шайх уз ишларидан бўшаб, мен билан сабоқ бошладилар. Гап орасида:

— Устоз, шундай катта тошни бекорга у ёқдан бу ёққа кўтариб бориб, кўтариб келишнинг фойдаси нима?— деб сўраб қолдим.

Муаллим бир оз жим турдилар-да, ковушларини оёқларидан ечиб олиб:

— Унинг фойдаси мана бу бўлади, — деб — орқамга, юмшоқ жойимга чунонам туширдиларки, кавишнинг наъли баданимда нақш боғлади.

Кейинчалик билсам Шайх қулига тушган ҳар бир шогирд ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан чиниқиши, бирон дақиқа ҳам бекор қолмаслиги, устозига ҳеч қандай ножўя савол билан мурожаат қилмаслиги, унинг ҳар қандай топширигини сузсиз бажариши шарт экан.

Саид Али Ҳамадоний 1314 йили Эроннинг Ҳамадон шаҳрида зиёли оиласида дунёга келган. Отаси ёшлигиданоқ унинг тарбиясига жиддий эътибор беради. Падари вафотидан сунг унинг тарбияси билан тоғаси Алоуддин шуғулланади. У ёш йигитчага математика, астрономия, тиббиёт, Шарқ юртлари жўрофиясини ўртади. Тиббий фанларни мукамал эгаллаб бўлгач, Алоуддин жиянини Машрикзаминнинг машҳур файласуф шайхлари Маҳмуд Маздақоний ва Али Дустий қулига топширади. Ҳамадоний улардан сўфизм таълимоти буйича дарс олади.

Кунлардан бир кун Мазадақоний шогирдига шундай деди:

— Сен бу дунёю у дунёга керакли барча билимларни ўрганиб бўлдинг. Аммо ҳаётни яхши билмоқ ва инсон қалбини тўғри тушунмоқ учун сафар қилиб, юрт кўрмоқ керак.

Шундан кейин Али Ҳамадоний йигирма бир йиллик сафарга чиқади. Шарқнинг барча мамлакатларини кезиб чиқади, кўплаб шогирдлар ва муридлар орттиради, Арабистонда бўлади. У энди машҳур олим, суфизм таълимоти жавонмардлик (борини йўқлар билан баҳам кўриб, йўғига шукр қилиб, фақат уз хунари эвазига кун кечириш) оқимининг пешқадам донишманди сифатида шўҳрат қозонади. Сафарлардан бирида Ҳамадоний 1372 йили Ҳатлон вилоятининг Алишоҳ қишлоғига тушади. Бу ер Шайхга ёқиб қолиб, бир умрга шу ерда яшайди, уйланиб, бола-чақали бўлади.

Кашмирда Исломнинг тарқалиши ва ислом маърифатини ерли халққа сингдирилишида Али Ҳамадоний катта хизмат қилган. У 1374 йили буюк Соҳибқирон Амир Темур маслаҳати билан 700 шогирдини олиб Кашмирга борган ва бу ерда илмий мажлислар ўтказиб, ваъзлар айтиб, халқни ўзига эргаштиришига эришган. Шундан кейин умрининг қолган йилларини кўпроқ Кашмирда ўтказган Саид Али Ҳамадоний 1384 йили вафот этган.

Али Ҳамадонийнинг ҳаёт йўли барчага бир ибратдир. У ҳар бир суфи, шайх, дин арбобидан мукамал билимдон, бирон касб эгаси, исломий фарз ва суннатларни, билимларни элга ургатиб, ҳалол ҳамда фидойи бўлмаганини қатъий талаб қилган. Шунинг учун барча мурид ва шогирдлари бирон бир хунара эгаси бўлган. Ўзи қалпоқ тикишдан келадиган даромад эвазига кун кечирган. Шайхдан бизга қадар араб ва форсий тиллардаги шеърлар девони, «Шайхлар одоби», «Нафс маърифати», «Жавонмардлик асослари», «Давлатни бошқариш қоидалари» сингари юздан ортиқ катта-кичик ҳажмдаги асарлар мерос бўлиб қолган. Уларда олим илм ўрганишнинг аҳамияти, хунарни инсон фаолиятидаги ўрни, шайх, суфиларнинг маънавий пок бўлиши, имон, эътиқоднинг мустаҳкам бўлмоғи, ким ва

қайси эътиқодда булишидан қатъий назар барча одамларга яхшилик қилиш, бева-бечораларга нисбатан мурувватли булиш хусусида насихат қилади, йул-йуриқлар курсатади. У уз асарларида маърифатли, узоқни кўра биладиган, тадбирли, адолатпеша, инсонсевар, амир бошчилигидаги марказлашган, мустақкам давлат ғоясини илгари суради.

Саид Али Ҳамадонийдан каттагина шеърӣй девон ҳам мерос қолган. Қуйидаги рубоӣй Абдулрофеъ Ҳақиқатнинг рисоласида келтирилган:

*Дар канори хеш меёбам дамо-дам бўйи ёр,
З-он ҳаме гурам дамо-дам хештанро дар канор.
На мёнашро каноре, на канорашро миён,
Ва зи миёни оташин ишқаш намеёбам канор.*

(Уз гўшамда дамо-дам ёр ҳидини топаман, шунинг учун узимни дам-бадам кунжакка оламан. Аслида (унинг) уртаси ҳам, гўшаси ҳам булмас. Шунинг учун ишқи оташи орасида ҳудуд топмасман).

* * *

Шоҳ Нуриддин Неъматулло Вали Ҳазрати Мирни кургани борганларида у киши бетоб эканлар. Шунда бошларидаги саллаларини олиб, Шайхнинг муридларидан бирига бериб дебдилар:

— Бунӣ пирингга элтгин, пайтава қилсинлар ва уз пайтаваларини лутфан берсинлар, мен салла қилиб урайман.

* * *

Али Ҳамадоний икки йил шайх Али Дустий ҳузурида бўлиб, сунг Маздақонга қайтаркан, ҳижрий 732 (1358) йили иккинчи кун Саид хайри хўш қилиш учун устози ҳовлиси яқинига келибди. Уша куни Шайх доимий одатига кўра ҳовлисидан чиқмабди. Дустлари Али Ҳамадонийга устознинг кулбасига кириб хайрлашиб кетаверишни маслаҳат беришибди. Али Ҳамадоний хонага кириб не кўз билан курсинки, Дустий зикрга бош эгган ҳолда жон таслим қилган экан.

* * *

Али Ҳамадоний ва бошқа шогирдлар Шайх Алини дафн этиб, учинчи кун Маҳмуд хизматига етиб борибди. Уша кунлари Саиднинг муридлик муддати тугаган экан. Шунинг учун Маҳмуд Маздақоний Али Ҳамадонийга қуруқлик ва сув юзида сайр қилиш, жаҳонгашталикка юз тутишини маслаҳат берибди. Шундай қилиб Ҳамадонийнинг мусофирлик ҳаёти бошланибди.

* * *

Кунлардан бир кун Али Ҳамадоний шайх Азконий хонақоҳида ётганида туш кўрибди. Тушида Азконий унга бир лочин туҳфа қилибди. Буни Шайх фарзанд деб тушунибди-да тезда уйланибди. Оллоҳ таоло ҳақиқатда ҳам унга уғил берибди, номини Муҳаммад қуйибди. Ушанда Ҳамадоний қирқ ёшда экан.

* * *

Ҳамадоний нақл этибдур: Ҳаж сафарим ун ой давом этди. Қаерда дам олиб ётсам, Ҳақ субҳонаҳу таолодан «тур, халқни исломга даъват эт» деган нидо келарди. Шунинг учун бирон манзилда муқим турмадим, бирон шаҳарда икки ойдан зиёд яшамадим.

* * *

Кашмир подшоҳи Султон Аловуддин тушида офтобнинг жанубдан чиққанини кўрибди. Шоҳ будда ула моларини йиғиб, туши таъбирини сурабди. «Эй подшоҳ, дебди улар, Мовароуннаҳр заминидан бир киши келиб, ҳаммамизни мусулмон қилади», дебди. Ҳақиқатдан ҳам Али Ҳамадоний Кашмирга бориб, бутун халқни исломга даъват этибди.

* * *

Кунлардан бир кун Ҳамадоний Амир Барлос билан биргаликда соҳибқирон Амир Темур ҳузурига борибди. Суҳбат давомида Жаҳонгир Шайхдан сурабди.

— Устози аржманд, нега қора либос кийиб, қора салла ураб юрасиз?

— Улуғ амир, мен Ҳақ йулида ҳар икки нафсни шаҳид этганман. Уларга мотам тутиб, шундай хирқа кияман, — жавоб берибди Ҳамадоний.

* * *

Нақл этишларича, Али Ҳамадоний бир сафар 700 нафар саййидлар билан Кашмирга борибди. У уз дустлари ва яқинлари билан Алоуддин маҳалласидаги Абҳат (ҳозирги Чаҳрам) анҳори соҳилига жойлашибди. (Кейинчалик ана шу манзилда Шохӣ Ҳамадоний номли хонақоҳ, жомеъ масжиди бунёд этилган). Ҳар куни Ҳамадоний аср намозидан сунг бир баландликда одамларга панд ҳамда ваъз айтиб, уни маҳаллий тилга таржима қилдиран экан. Оддий халққагина эмас, ҳинд ва будда уламоларига ҳам ваъз айтаркан. Баъзан бундай мажлислар баҳсу мунозарага айланиб, Шайх уз ақлзаковати, уткир зеҳни, исломий тафаккури билан голиб келаркан. Натижада мажлис аҳлидан бир неча киши бир йула исломни қабул этган кунлар ҳам булган экан.

* * *

Ҳайдари Бадахший «Мастурот» рисоласида шундай ёзади: Али Ҳамадоний Хатлондалигида Ҳазрати Расулulloҳни тушида кўрган экан ва ул ҳазрат «сенинг ҳокинг шу ерда булади» деб башорат қилган эканлар. Уйқудан турган Саид бу башоратдан мамнун булибди. Чунки, у узини шу шаҳарга қаттиқ боғлиқ, деб юрарди. Бу воқеани шайх муридларига айтиб берган ва уларнинг «Сизнинг умр риштангиз қачон узилади» деб берган саволларига «мен мана шу воқеадан сунг уч йилу бир кеча кундуз умр кураман» дебди. Муридлари зор-зор йиғлашибди. Ҳақиқатдан ҳам шайх узи айтган кунда вафот этибди.

* * *

Али Ҳамадоний вафотидан хабар топган Султон Қутбиддин жасадни Кашмирга элтиб дафн этиш учун одам юборибди. Поҳли ҳокими эса Саидни уз вилоятида дафн этмоқчи эди.

Хатлонлик муридлари эса устозни васиятига кўра мурдасини узлари олиб кетмоқчи булишибди. Шундай қилиб, орада жиддий тортишув руй берибди. Мурдани ювиб-тараб кафанга олгач, Шайхнинг мурид ва шогирдларидан булмиш Кавомиддин Бадахший шундай дебди: «Кимда ким Шайхнинг жасадини урнидан

қўзгата олса, уни хоҳлаган ерига элтиб кумиши мумкин».

Бу гапдан ҳамма ҳайратга тушибди. Кашмирликлар ва Поҳли халқи бирин-кетин Саид Али Ҳамадоний мурдасини кутариб олиб кетишга уриниб куришибди. Лекин ҳеч ким унинг урнидан қўзгата олмабди. Шундан сунг Шайх Қавомиддин Бадахший «энди навбат бизга келди» дебди-да, устози мурдасини бир узи икки қулида даст кутариб йўлга тушибди. Йигилганлар ҳайрат бармогини таажжуб дандони билан тишлаб, Шайхни Хатлонга элтишга монельлик қилмабдилар. Шундай қилиб Али Ҳамадонийни узи севган Алишоҳ қишлоғига элтиб дафн этибдилар. Унинг мақбараси ҳамон халқнинг муътабар зиёратгоҳи ҳисобланади.

ШАЙХ НАЖМИДДИН РОЗИЙ

Шайх Нажмиддин Абубакр Абдулло Муҳаммад бинни Шоҳурдоя Розий XIII асрдаги ирфоний билимларнинг донишманди ва шоирларидандир. У қадимий Рай шаҳрида дунёга келган. Хусусий таҳсилдан сунг Хоразмга келиб, Нажмиддин Куброга мурид тушади ва унинг қулидан хирқа олади. Шайх Розий мўғул яғмосининг ғоратидан сунг Қунёга бориб, Жалолиддин Румий ҳузурда яшайди. Садриддин Қунавий суҳбатларида бўлади. Розий Қунёдаги уч йиллик ҳаёти давомида Румий бошчилигидаги шайхларнинг намозида имомликка утиб юради. Шундан сунг Нажмиддин Розий Арзирумдан 35 фарсах узоқроқдаги Арзинжон шаҳрига кетади. Шайх Розий Қунёни тарк этиш сабабини бирон бир асарида аниқ таъкидламаган. Лекин бу ерда Шайхни яхши пешвоз олмайдилар. Шунинг учун у Бағдод сари йўл олади. Шайх Розий умрининг охиригача шу ерда яшаб, 1278 йили вафот этади. Унинг хоки буюк шайхлар Жунайд Бағдодий, Сари Сақтийлар мақбараларининг ёнидадир.

Нажмиддин Розий диншунос, тасаввуф назариячиси сифатида ўзидан кейин катта илмий ва бадий мерос қолдирган. У «Ақл ва ишқ», «Мармизот» асарларини Қунё ва Арзинжондалигида форс тилида ёзиб, за-

мони ҳокимлари булмиш Кайқубод ва Баҳромшоҳнинг ўгли Довудларга тортиқ қилган. Умрининг охирларини ана шу икки китобни араб тилида «Манорат-ал-соирин» номи билан қайта ёзади. Бундан ташқари Нажмиддин Розий «Марсаодатобод», «Баҳрул-ҳақойиқ», «Мақомат-ал-тоирин», «Ат-тайр», «Суроҳ-ал-қулуб» сингари бир қанча рисолалар битган. Буларнинг аксарияти тасаввуф назарияси ва амалиётига багишланган бўлса, «Рисолат-ат-тайр» маънавий ва лафзий санъатлар таърифи ҳамда таснифига доирдир. Демак, Шайх Нажмиддин Розий нозикбин шеършунос, адабиёт назарийчиси ҳамдир. Шайх истеъдодли шоир бўлган. Унинг рисолалари таркибида, қўлзма баёзларда газал, маснавий, қасида ва рубоий жанрлардаги бир қанча шеърлари бизгача етиб келган. Шоир уз асарларида асл ишқ билан бирга илм-маърифат, юксак инсоний хислатларни, инсон қадрини эъзозлашни тарғиб ва ташвиқ қилади.

*Душмани маро саодат ёр бод,
Дар жаҳон аз умр бар хурдор бод.
Ҳар ки хоре менаҳад дар роҳи мо,
Хори мо дар роҳи мо гулзор бод.*

(Душманимизга саодат ёр булсин, жаҳонда умридан барака топсин. Бизнинг йўлимизга ким тикон кўйса, бизнинг тиканимиз унинг оёғи остига ташланган гул булсин).

Маълумки яхшиларга яхшилик қилиш ҳамманинг қулидан келади. Аммо душманига, ёмонларга яхшилик қилишнинг уйдасидан ҳамма ҳам чиқавермайди. Шарқ машойихларининг асосий хислатларидан бири ёмонликка яхшилик билан жавоб бериб, уларни яхши йўлга ҳидоят қила билишдир. Юқоридаги рубоийда ана шу гоё теран мужассамлашган.

Кўйидаги рубоийда эса узгача руҳ, булакча оҳанг ва нафосат барқ уриб турибди:

*Ҳар сабзаки дар канори жўй раста аст,
Гўёки зи хатти бинафша мўе раста аст.
То бар сари лола по баҳори наниҳи,
Ки он лола зи хоки лола рўе раста аст.*

(Ариқ буйидаги ҳар бир майса бинафша хатидан унган кокилга ухшайди. Лола устига хорлиқ билан оёқ босмаким, у гул юзли гузалларнинг тупрогидан унмиш).

Демак, Шайх Нажмиддин Розий замонасининг кўп алломалари эътироф этилган зукко файласуф олим булиш билан бирга нозиктаъб шоир ҳам бўлган экан. У форс ва араб тилларида баробар ижод қилган зуллисонайн адибдир.

ХОЖА АБУИСҲОҚ ҲАТЛОНИЙ

Хожа Абуисҳоқ Ҳатлоний XIV асрнинг йирик машойихларидандир. У Самарқанд яқинидаги қишлоқлардан бирида дунёга келган. Ҳатлоний йигитлик палласида машҳур шайх Саид Али Ҳамадоний ҳузурига — Ҳатлон (Кулоб)ни Али Шоҳ қишлоғига бориб таҳсил куради. Замонасининг барча билимларини мукамал эгаллаган Абуисҳоқ Ҳамадоний қўлидан хирқа кияди ва унинг қизига уйланиб Ҳатлонда қолиб кетади.

Саид Али Ҳамадоний вафотидан сунг қирқ йил давомида унинг ўрнида устозлик қилиб, халқни маърифатга ҳидоят этди. Ҳатлоний 1443 йили қандайдир сабабга кўра Шохруҳ фармони билан қатл этилди. Ҳатлоний тасаввуфга доир илмий рисоалар ёзиш билан бирга форсий тилда шеърлар ҳам битган. Саидабдулло Барзишободий — Машҳадий ҳамда Саид Муҳаммад Нурбахшлар Ҳатлонийнинг шогирдларидандир.

ШАЙХ ТОЖИДДИН ҲУСАЙН ХОРАЗМИЙ

Шайх Тожиддин Хусайн Хоразмий Шайх Шаҳобиддин Хусайннинг ўғли булиб, XIV асрнинг охири ва XV асрнинг биринчи чорагида яшаб утган машҳур орифлардандир. Унинг отаси асли Машҳаднинг Тобадгонидан булиб, Жуги ҳукмронлиги даврида Хоразмга кучиб бориб, муқим яшаб қолган ва Кубровия тариқати тарғиботчиларидан булган. У ҳақиқат ва маърифат фидоийларидан булиб, бу йўлда шайх Имоиддин Фазлул-

лоҳ Машҳадий ёрдамида шайх Хожа Муҳаммад Хажушоний мактабига доҳил булади. Ҳусайн Хоразмий бот фурсатда устозининг эътиборини қозониб, унинг яқин мурид ва дўстига айланди.

Ҳажушоний вафотидан сунг Хоразмий Гуломали Нишопурийга мурид булди ва унинг қулидан хирқа олди. Устози вафотидан сунг Кубровия тариқатининг устоди — халифалиги унга тегди. Умрининг охириги йилларини Тобадгонда утказиб, шу ерда вафот этган. У бир неча илмий рисолалар, Ибн Арабийнинг «Фусус-ал-ҳаким» китобига тафсир ёзган, форсий шеърлари халқ орасида шуҳрат топган. Нуралишоҳий Тустарийнинг «Мажолис-ул-мўминин» китобида Хоразмий шеърларидан намуналар келтирилган.

БАҲОВУДДИН НАҚШБАНД

Ун иккинчи ва ун бешинчи асрларда Урта Осиё халқлари орасидан Шарқ ирфоний тафаккури тараққиётига улкан ҳисса қўшган бир тизим мутафаккир мутасаввуфлар етишиб чикди. Исломиий аҳкомлар учоги Бухородан етишиб чиққан Баҳовуддин Нақшбанд ана шундай сиймолардандир. У 1318 йили Бухоро яқинидаги «Қасри Ҳиндувон» (кейинчалик у олим шарафига «Қасри Орифон» деб атала бошлаган) қишлоғида ҳунарманд оиласида дунёга келган. Унинг ҳаёти ҳақида шогирди Муҳаммад Порсонинг «Қудсия», «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд», Абдурахмон Жомийнинг «Нафахртул-унс», Саййид Шарифнинг «Тарихи Роқимий», Амир Ҳамзанинг «Мақомоти Амир Саййид Кулол», Муборак ал-Бухорийнинг «Анисул-толибин ва уддатус-соликин», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футуватнома», Сайфиддин Али Сафийнинг «Рашахот-ул-айн-ул ҳаёт» асарларида қимматли далил ва маълумотлар мавжуд. Ана шу манбалар асосида тадқиқот олиб борган Е. Э. Бертельс, С. Олимов, А. Афсаҳзод, Х. Мирзозода, В. Зоҳидов, И. Муминов, А. Муҳаммадқулов, О. Усмонов, А. Хайитметов ҳамда Н. Комилов сингари олимлар бу буюк шайх ҳамда файласуфнинг тўла биографиясини яратишга қисман эришишган.

Шу илмий хулосаларга қараганда туғма зийрак ва зукко бўлган Баҳовуддинни ёшлигиданоқ дастлаб Хужа Муҳаммад Самосий тарбиялай бошлади. Зеро, бир неча йил бурун «Қасри ҳиндувон»да бўлган Самосий яқин ораликда мана шу қишлоқда буюк бир шахс дунёга келишини башорат қилган эди. Унинг вафотидан сунг эса, Баҳовуддиннинг тарбияси билан уша даврнинг машҳур мутасаввуфи Амир Саййид Кулол шугулланади. Ана шу Саййид Амир Кулол Амир Темурнинг ҳам пири бўлган. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да ҳам ишорат бор. Кейинроқ эса Абдулхолиқ Гиждувонийдан сабоқ олади. Олимнинг отаси Саййид Жалолиддин, онаси Биби Орифа бўлган.

Маълумки, Аҳмад Яссавий Бухоро мадрасаларини хатм этгач, устози Юсуф Ҳамадоний ўрнида мударрислик қилган. Уша кезларда Саййид Кулол билан Абдулхолиқ Гиждувоний Аҳмад Яссавийдан таълим олишган. Демак, Баҳовуддин Нақшбанд бевосита Яссавий шогирдларидан ҳисобланади. У 7 яшарлигида «Қуръони карим»ни тула ёдлаб, хуш овози билан кироат қилган.

Ун бир яшар Баҳовуддинни Саййид Кулол узи билан Қаршига элтади. У бу ерда кўп китоб ўқийди, суфизм назариясини пухта эгаллайди; устозларидан «махфий зикр» қоидаларини ўзлаштиради; орифлик шартларини урганади; 17 яшарлигида уйланади. Аммо Абу Муҳсин Муҳаммад Бакир ибни Муҳаммад Алининг «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд» китобида нақл этилишича, Саййид Амир Кулолдан дарс олиши тугагач, амакиси Баҳовуддинни Самарқандга элтади ва машҳур дарвешлар ҳузурига қуйиб, улардан таълим олдиртиради. Кунлардан бир кун Баҳовуддиннинг тушига ҳазрати Ҳизр кириб «агар сен ҳақиқий суфи булишни истасанг, хотининг билан алоқани узининг керак» дейди. Шундан сунг Баҳовуддин оиласи билан ажрашади. Умуман, унинг камолотида «гойибдан нидо», «хуфя зикр» пайтида куз олдига пайгамбар, Сулаймон Ҳаким Ота, Ҳизр, Иброҳим Адҳам, машҳур авлиёларнинг келиши, башорати, узининг ноғиҳоний руҳий қудратга эга эканлигини сезиши муҳим омилларидан бўлган. Утмишда яшаган буюк му-

тасаввуфларнинг ҳаётида Ҳизр башорати муҳим урин тутган.

Гарчи Баҳовуддин оиладан воз кечган бўлса ҳам, узининг қатъий ақидасини «даст ба қору дил ба ёрдан» келиб чиқиб, деҳқончилик билан шуғулланган, отасининг ёнида туриб дастгоҳда гулли ҳарирлар туқиган, мисга гул-нақш тушириш билан шуғулланган. Унинг лақаби — Нақшбанд ҳам мисгарлигидан олинган. Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Баҳовуддин бир оз вақт шогирди Халил Султон ёки Қазон Султон даргоҳида яшаган ва унинг бой китобхонасидан фойдаланган, айрим масалаларда Султонга раҳнамолик қилиб турган.

Бухорога қайтиб келгач, олим шогирдлари Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Аттор билан бирга Хуросон, Эрон ҳамда Ироқ орқали Ҳажга жунайди. Улар йулда Балх, Марв, Ҳирот, Нишопур, Бағдод ва Дамаск каби унлаб шаҳарларда буладилар: Юсуф Ҳамадоний, Боязид Бистомий, Жунайд Бағдодий, Мансури Халлож, Абу Абдулло Мағрибий сингари машҳур суфи-машоъихлар, Марв суфизм таълимотининг алломалари мақбараларини зиёрат қилади: «анал ҳақ» ижодкорига катта ҳурмат кўрсатади.

Машҳур тасаввуф донишманди, Бағдодда мадраса кўрдириб, ўн йил давомида 13 фандан дарс айтган Абдулқодир Гелоний — Гавсул Аъзам (XII аср) Баҳовуддин Нақшбанд ҳамда шогирди Муҳаммад Порсога «Мансур қалбида ишқ оташининг алангаси бор эди. Гирдатрофдагилар ана шу шуълани кўра олмай, уни дастгирлик этмади. Мен ушанда Халлож ёнида бўлганимда, уни қўллаб-қувватлардим» деган экан. Бу эса Нақшбанднинг «Худо билан қалбан бирга бўлмоғ лозим» деган фикри билан гоятда мутаносибдир.

Ўн йилдан сўнг улар Бухорога қайтишади. Бундан кейинги барча ҳаётини Баҳовуддин Нақшбанд Худо йулига хизмат қилишга: муридлару шогирдларга дарс айтиш, амри маъруф утказиш, уларга «зикри хуфя» қоидаларини сингдириш, кўпроқ дарвешлар даврасида бўлишга интилди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Атторлар унинг нутқла-

ри, ҳикматли сузларини ёзиб, туплаб юрган. Утмишда яратилган «Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд мақомотлари»га кирган барча гаплар, устознинг фикрлари, унинг даҳоси хусусидаги кўплаб маҳобатли афсоналар ана шу манбалардан олинган ёки уларга суяниб ёзилган.

Ҳазрати Баҳовуддин касалланиб қолгач, умри охирига етаётганини сезиб, Бухоро четидаги бир карвонсаройга бориб урнашган. Кўплаб шогирдлар, дарвешлар қуршовида бир неча кун яшаб, 1389 йилнинг март ойида оламдан ўтган. У узигача ўтган барча суфи, машойхлар таълимотини пухта эгаллади ва соҳада узича қуйидаги йўналишни белгилади: таълимотининг асосини жавонмардлик — барча инсонларга яхшилик қилиш, ортиқча мол-дунёга ружу қўймаслик, ўз қўл кучи, куз нури эвазига кун кечириш, бировларнинг дардига малҳам бўлиш, иложи борича қўлга киритилган ноннинг ярмини бир муҳтожга бериш, дилозор бўлмаслик, фарз ва суннатларни бировга кўрсатиш учун ёки бошқалар ижро этаётгани учун эмас, балки қалбдан хуфя бажариш ташкил этган. У асосан турли касб эгалари давраларида, усталар расталари, гузарларда, карвонсаройларда фаолият кўрсатган. Бунда ун бир шарт дастур сифатида қўлланилган:

1. Хуш дар дам, яъни шу тариқат аъзоси — солик Худо шарафига қилинадиган хуфя зикр пайтида хуш-ҳол ва хушчақчақ юрмоғи лозим.

2. Назар дар қадам, яъни солик ҳамиша хушёр бўлиб, паришон хотирликка йўл қўймаслиги зарур.

3. Сафар дар ватан, яъни юксак ахлоқ соҳиби бўлган солик атроф-муҳит бағрида кезиб юрсин, юрт кўрсин, одамлар орасида бўлсин.

4. Хилват дар анжуман, яъни солик зоҳиран халқ билан, ботинан Холиқ билан бўлсин.

5. Ёд қард, яъни солик Худо ёди билан яшамоғи, зикрга гарқ бўлмоғи зарур.

6. Бозгашт, яъни солик ҳамиша Худо ишқида ботинан муножот айтиб юрмоғи даркор.

7. Нигоҳ дошт, яъни солик хаёлини бир жойга йиғиб, хотиржам юрмоғи лозим.

8. Ёддошт, яъни солик ваҳдати вужуд таълимотини билмоғи керак.

9. Вуқуфи замон, яъни солиқ ҳамиша ўз вақтини ҳисоблаб юриши, унинг қанчаси яхшиликка, қанчаси ёмонликка кетганини билиб туриши зарур.

10. Вуқуфи адад, яъни солиқ ҳамиша узининг ягоналигини, танҳолигини назарда тутмоғи керак.

11. Вуқуфи қалб, яъни солиқ хуфя зикрда гарқ юриб, дилда Оллоҳни сақлаши билан хотиржам юрмоғи керак. Нақшбандийлик тариқати аъзолари, тарафдорлари олдига қўйиладиган бу талабаларнинг туртгаси, яъни «Хуш дар дам», «Назар дар қадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар ажуман» энг асосий шарт сифатида кенг тарқалган.

Баҳовуддин Нақшбанд 73 йиллик умри давомида Навоий таъбири билан айтганда кўплаб «авроқ муннаққаш этган» бўлса-да унинг тула илмий мероси бизга қадар сақланиб қолмаган. Аммо «Чаноқ қалъа» (1909 йил), «Бухорои шариф» (1912 йил), «Шуро» (1914 йил) журнал ва газеталаридаги маълумотларга қараганда буюк мутафаккир тасаввуф назарияси ва амалиётига доир 13 та асар ёзган. Улар орасида «Ҳаётнома», «Далили ошиқон», «Одоб ал-солиқин» («Муридлар одоби»), «Насихат ул-солиқин» («Муридлар учун насихат») асарлари алоҳида аҳамиятга эга эканлиги уқтирилган. Лекин негадир Абдулаҳад Хужаев узининг «Маҳдуми Аъзам мақоласида сунгги икки асарни бу шайх китоблари сирасига киритган».*

X—XI асарларда айрим мутасаввуф машойихлар орифликдаги таркидунёчиликка, мистика — ўзлигидан воз кечиш сингари хатти-ҳаракатларга ўзгача назар билан қарашга, суфизм назариясининг баъзи жиҳатларига ислоҳ киритишга интиладилар. Тасаввуфнинг машхур донишманди Абулҳасан Ҳаррақоний 3 углининг бирини темирчига, иккинчисини дурадгорга, учинчисини қуролсозга шогирд қилиб беради. Муридларидан бири «ахир фарзандларингиз ҳунар эгаллаш билан банд бўлса, комиллик йулидаги фарз ва суннатларини ўз вақтида бажара олмайдилар-ку?» деб сўраганида «ошиқларни қўли ишда, қалби ёрда бўлмоғи лозим, улар текинхурлик, таъмагирликка урганмасликлари керак» деб жавоб берган.

* («Мулоқот» журнали, № 3—4, 1993 йил, 45-бет)

Баҳовуддин Нақшбанд ана шу фикрни бир таълимот даражасига кутаришга, суфизмни турмушга, инсон ҳаётига яқинлаштиришга муваффақ бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, суфизм таълимотида ислохотчи, янгилик яратувчи унвонига муяссар бўлган Нақшбанд ҳаёти ва ижодий мероси энди ҳар томонлама чуқур урганилмоқда, унинг асарларини топиш, тадқиқ этиш ва нашр қилиш шарқшунос ва файласуфларнинг галдаги вазифаларидан ҳисобланади.

СУҒФИ ОЛЛОҲЁР

Утмишдаги мактаб ва мадрасаларимизда, хусусий муаллимлар ихтиёридаги таълим тизимида Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, Ҳафтияк, Чор китоблар билан бирга машҳур зулласонайн лирик шоир, дostonнавис, исломий аҳкомларнинг донишманди, жонфидо таргиботчиси Суфи Оллоҳёрнинг «Саботул-ожизин», «Маслак-ул-муттақин» асарлари ҳам бир дарслик сифатида уқитилган. Афсуски коммунистик мафкура ва шуроларнинг шовинистик сиёсати бу адиб ҳамда валий ижодини урганиш, нашр этишга йул қўймасди. Халқимиз миллий мустақилликка эришгандан сунг бошқа исломий шеърият сингари Суфи Оллоҳёр ижоди ҳам жиддий урганила бошланди, «Саботул-ожизин» нашр қилинди. Хусусан, филология фанлари доктори Иноятулло Сувонқуловнинг бу соҳадаги изланишлари-ю заҳматкашлиги таҳсинга лойиқ.

Булажак санъаткор 1644 йили Каттакургоннинг Минглар қишлоғида зиёли оиласида дунёга келади. Отаси Темир Ёр углининг тарбияси билан жиддий шуғулланди: у 12 ёшгача уз қишлоғида уқийди, кейинчалик Бухорога бориб мадрасаларда билим олиб, узбек ва тожик тилларида асарлар ёза бошлайди. Мадраса хатмидан сунг Суфи Оллоҳёр бир неча йил Бухоро амирининг Ҳисор ва Қубодиён туманлари солиқ маҳкамаларида ишлайди, «Шумлиғим, расволиғим тегди вилоят халқига» деб кейинчалик адиб узининг ана шу фаолиятидан надомат чекади.

Суфи Оллоҳёрнинг дуневий ишларни тарк этиб, нақшбандия тариқати йулига утишини таниқли наво-

ийшунос олим Ёқубжон Исоқов қуйидагича изоҳлайди: «Оллоҳёр божхона хизматига кириб, бир неча йил қаттиққул, шафқатсиз амалдор сифатида фаолият курсади. Шайх Ҳабибуллоҳнинг бир муриди гайриқонуний йул билан Бухорога мол олиб кираётганда Оллоҳёр томонидан қаттиқ калтакланганлиги ҳақидаги ривоят жуда машҳур».

Оллоҳёр Шайх Ҳабибуллоҳ таъсирида нақшбандия тариқатига кириб, мансаби ва бошқа дунёвий амалларни тарк этади. У ун йил Шайх Ҳабибуллоҳ мадрасида таълим олиб, етук олим ва валий даражасига етишади*.

Суфи Оллоҳёрнинг исломий ақидалар яловбардори даражасига етишда унинг шайх Наврузга қул бериб, ундан дарс олиши, машҳур Офоқхужа эшон, оташзабон шоир Мащраблар билан мулоқотлари, оддий меҳнаткаш халқ ҳаёти, руҳияти билан яқинроқ танишуви муҳим босқич булган. Умрининг кўп қисмини суфистик гоёларни тарғиб этиб, комиллик сари интилган забардаст шоир 1721 йили Вахшиворда вафот этган. Ўртоқ И. Сувонқуловнинг уқтиришича бу сана «Саботул-ожизин»нинг бир дастхати ҳамда «Шарҳи Суфия» китобида аниқ кўрсатилган.

Суфи Оллоҳёрдан бизга қадар катта ҳажмда ижодий мерос қолган: турли мажмуалар, баёзларда сақланиб қолган лирик шеърлар, «Мурод-ул-орифин», «Маслак-ул-муттақин», «Махзан-ул-мутеин», «Сабот-ул-ожизин» каби ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий маснавийлар шулар жумласидандир. Бундан ташқари И. Сувонқулов шоирнинг «Мевалар мунозараси» номили манзумаси ҳам мавжудлигини аниқлашга муяссар булган.

Суфи Оллоҳёр ўзбек ва тожик тилларида битилган лирик шеърларида бир томондан, дунёвий муҳаббатни, ёрнинг чиройи ҳамда нозу истигносини турли-туман бадиий буюқларда тасвирласа иккинчи томондан, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини, одамлар ораси-

* (Ёқубжон Исоқов, Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиети, Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриети, Т., 2002, 105-бет).

да учрайдиган гина-адоватни танқид қилиб, уларни пок ва рост йулга даъват этади; нафис бадий воситалар, ташбеҳлар ишлатади, мутлақо узига хос қиёслар яратади:

*Кўрк учун тушти зилоли лаъла мушкин хатту хол,
Тутди суҳбат Хизр ила Кавсар қироғинда ҳилол.
Наргизи мастинг хумори бодадин гулгунмудур,
Ё бу дурким лолазор ичра тушан ваҳший ғизол.*

Биринчи байтда ёрнинг лаъли зилоли соҳилда турган мушк таратувчи хат (қора тук) ва хол жаннатнинг Кавсар ҳовузи лабида Хизр билан суҳбатлашаётган ойга ухшатилса, кейинги мисраларда, боладан гулгун булган ёрнинг хумор кўзлари лолазорга тушган ҳуркич-ёввойи кийикка ухшатилади. Қуйидаги байтлардан ҳам шоирнинг чинакам ҳаёт гузалини васф этганлигини, маъшуканинг вафоси-ю жафоси ошиқ учун бирдай тотли, фарахбахш эканлигини ҳис этамиз. Шунга кура шоир уз ёрини турли хил ҳаётий деталларга ухшатади.

*Сен бу нозиклик била ё ҳур, ё айёрсан,
Ё пари, ё лола, ё гулшани баҳорсан.*

«Ўлмаз» радифли газалида шоир солиқнинг мақсад йулида риезат чекмоглиги, албатта, устод-пирга эргашмоқ, қўл бермоқ лозимлиги, бу йулдаги ҳар қандай тўсиқ, монеликни «Жон чекиб, гусса ютиб, жигарни қон қилиб» мардонавор енгиб утмоқ зарурлигини уқтиради.

*Бошини доша уруб, дона элакдин ўтмай,
Мушт емай, ичина солсалар, нон ўлмаз
Эй йигит маслаҳатинг билгали бир пир керак,
Бекамон ўқ неча тузлик ила паррон ўлмаз*

Умрининг асосий қисмини ҳақ йулига, ирфоний билимлар тарғибига, суфизм таълимотини кенг халқ оммасига сингдиришга сафарбар этган Суфи Оллоҳёр зулм-зурлик, такаббур, судхўрлик, вафосизлик, лоқайдлик, таъмагирлик, танбаллигу беҳунарликни; мансаб-мартаба, мол-дунёни деб жанжалкашлик қилиш, дилозор, ноиттифоқ бўлишни қаттиқ қоралайди; замондошларига танбеҳ беради, бир мутафаккир сифатида

панд-насиҳат қилади; «Арзимас» радифли газали ана шундан шаҳодат беради:

*Дўстлар, бу бевафо дунёда молу мулк учун,
Бир-бирингни оғритиб ношод қилмоқ арзимас.
Мансабу дунё учун аҳли ҳукумат олдида,
Қўл қовуштириб турибон дод қилмоқ арзимас
Олиғу солиғ билан мулло-ю ҳожа-барчани,
Юз жафо-ё жабр ила афтода қилмоқ арзимас
Турку тожик ўзбеку, саҳройиларни мол учун,
Кеча-ю кундуз уриб, ношод қилмоқ арзимас.*

Демак, маълум муддат давлат хизматини адо этган шоир ўз замонасидаги феодал узаро низоларни, меҳнаткаш халқ бошига кулфат тушираётганларни лирик шеърларида руй-рост танқид қилган, ҳукмрон табақаларни инсондўст, адолатли бўлишга ундаган. Тожик тилидаги газалларида ҳам ҳикматомуз байтлар куплаб учрайди.

Суфи Оллоҳер маснавийлари мавзу доираси жиҳатидан ҳам, гоаявий йўналиши нуқтаи назаридан ҳам ўзбек дидактик шеърлятида катта ҳодиса бўлди. Зероки уларда шоир комиллик сари йўллайдиган барча шарт ҳамда қарзларни бирма-бир баён этади, исломий фарз ва суннатларнинг моҳиятини тушунтиради, уларни бажариш йул-йуриқларини шарҳлайди, кўрсатади. Шунинг учун ҳам бу манзумалар утмишда мактаб ва мадрасаларда асосий қўлланмалардан бири ҳисобланган. Жумладан, «Саботул-ожизин», «Мурод-ул-орифин» китобларида асосан, Муршид ва Муриднинг бурч ҳамда вазифалари, суфиларнинг дунёқарашини, қандай билимларни урганиши ҳақида мулоҳаза юртилса-да шоир толиблик, таъма қилмаслик, аҳд, вафо, сидқ, муҳаббат, саховат, тўғрилиқ, хиёнатдан йироқ бўлмоқ, чин эрга эргашмоқ ва бошқа жуда кўп ҳаётий масалалар хусусида фикр юритади; имонда собитқадамлик, аҳдга вафо инсон камолотида муҳим босқичдир. Шоир фикрича инсон умр буйи илм урганмоғи, маърифат касб этмоғи лозим; ҳар қандай ҳолатда ҳам хокисорликни унутмаслик даркор.

*Муяссар бўлса тиллодин сенга тахт,
Ўзингдин пастга зинҳор айтмагил сахт.*

«Саботул-ожизин»нинг «Камтаринлик ҳақида маъ-
виза» фаслида қуйидагиларни уқиймиз:

*Такаббур қилмағил эй бемаоний,
Фулоний ўғлидурман деб Фулоний
Ишонма отаға, қилма талабдин,
Сўралмасдир қиёматда насабдин.*

Бошқа бир уринда шоир кишиларни кибру ҳаводан
воз кечиб, ҳамжиҳатлигу биродарликда, дустилигу ра-
фоқатда, бир-бирига нафъ етказиб яшашга даъват эта-
ди, бир-биридан баҳраманд бўлишга ундайди:

*Олур суҳбатда бир-бирдин киши баҳр,
Агар кўп чашма бир бўлса, бўлур наҳр
Жамоатдин ўзингни қилма мумтоз,
Чопар кўп тўпдин айрилғон қуша боз
Югурсанг якка дев бошингни янчар,
Қароқчи тўпдин айрилғонни санчар
Худонинг раҳмати бўлса жамоат,
Эрур раҳматдин айрилғон шаноат*

Инсон ақли етадиган ишни қилиши, қўлдан кела-
диган юмушни бажармоғи лозим. Айни пайтда аҳдига
содиқ, ваъдасига вафодор бўлиши зарур. Бажара ол-
майдиган ишга қўл уриб, ваъда бериб, аҳдида турмас-
лик инсонни бу дунёу у дунё бадном қилади:

*Хилоф этган забунлардан забундур,
Бу дунё-ю у дунёси нагундур.
Хилоф этсанг агар айғон сўзингдин,
Кўтар эркаклик отини ўзингдин.
Чиқормағил оғиздин, қилмас ишни,
Қилурман, дема қўлдан келмас ишни.
Керак эрман деганнинг ваъдаси туз,
Агар туз бўлмаса, олдин кўнгул уз.*

Суфи Оллоҳёр кишиларни билим эгаллаш, касб-
ҳунар урганишга даъват этар экан, ҳалол меҳнат би-
лан, пешона терисини тўкиб ризқу рўзи топиб ейиш,
пок ва покдоман яшашга даъват этади; бировлар мин-
нати жаврини тортмасликка, сабр-қаноатли бўлишга
ундайди, таъмагирилиқни қоралайди.

*Худойим ҳар на берса қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат
Бу меҳнат бирла топсанг парча нон,
Кишининг миннатида улуғ осон
Таъма нониға лаб очгунча ўл оч,
Таъма бўйи кўринмай бўйдин қоч.*

Хуллас, Суфи Оллоҳер асарлари китобхонни ҳалоллик, поклик, ростгуйлик, меҳнатсеварлик, одамохун булиш, ёшлиқдан илм-маърифат эгаллаш, садоқатли, қаноатли, ризоли, таъзим-тавозеъли, имон-эътиқодли булишга ургатади; гайриинсоний, гайришаръий ишлардан парҳез қилишга ундайди. Булар эса комилликнинг асосий белгиларидандир. Демак, шоир асарлари инсондўстлик ва исломий маърифатпарварлик гоёлари билан сугорилган экан.

АХСИКАТЛИК ДОНИШМАНД

Ахсикат Фаргона водийсининг энг қадимий манзилгоҳларидан биридир. Унинг харобалари ҳозирги Наманган вилоятининг Турақургон тумани ҳудудида сақланиб қолган. Бу шаҳар XV асргача Фаргона вилоятининг маркази бўлган. Қадимшунослар Ахсикат тарихини 2500 йилдан ҳам зиёд деб тахмин қиладилар. Қуҳна замонларда Косонсойдан бу ерга ичимлик сув қузури тортиб келингани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Ахсикат савдо йули ёқасида жойлашгани учун ҳам урта асрларда гуркираб ривожланган: куплаб карвонсаройлар, масжиду хонақоҳлар, мактабу мадраслар, гузарлар шаҳар ҳуснига ҳусн қушган. Ушбу шаҳардан утмишда куплаб олимлар, дин арбоблари, шоирлар етишиб чиққан. Ана шундай мутафаккир ва шоирлардан бири Ахсий Пояндаохундир. У қадимий манбалар ва тазкираларда «Ахсии Ахсикатий» сифатида зикр этилади. Булажак шоир ва исломий аҳкомлар донишманди Ахсий XVI асрнинг биринчи чорагида Ахсикатда зиёли оиласида дунёга келади. Дастлаб хусусий муаллимларда таълим олади, сунгра Самарқанд ва Тошкент

мадрасаларида таҳсил куради. У тез орада муфассир ва муҳаддис сифатида илм-адаб аҳли назарига тушади. Мадраса таълимидан сунг Ахсий дарвеш ва суфийлар мажлисларида булмоқ ниятида «Қуббат ал-ислом» («Ислом гумбази») — Балхга боради. Бу ерда у машҳур мутасаввиф, ҳадис шорехларидан бири, куплаб олимлар устози, донишманд Хиради Ахсикатий билан танишиб, бир неча ой унинг хонақоҳида таълим олади ва иршод даражасига етади. Мавлонодан хирқа кийиб, фотиҳа олгач, Ахсий Бухоро ҳудудига келиб, халқни маърифатга ҳидоят қила бошлайди. Қисқа вақт ичида унинг атрофига куплаб муридлар йигила бошлайди. Унинг хонақоҳи кечаю-кундуз олиму фузало, омию зуҳадо билан лиқ тўларди. Шундай қилиб, Ахсийнинг шуҳрати бутун вилоятга, ҳатто ундан ташқарига овоза булади. Шунинг учун ҳам Ҳазрати Хоқон Боқимуҳаммад Баҳодурхон у кишини шарафлаб, шаҳар четигаги Али Сулаймон куприги ёнида Мавлоно Ахсий учун махсус хонақоҳ қурдириб беради.

Машҳур шоир, адиб, машшоқ ва адабиётшунос Султон Муҳаммад Мутрибий Самарқандий (XVI асрнинг охири, XVII асрнинг биринчи ярми) узининг Моваруннаҳр ва Хуросон халқлари адабиёти, санъати, адабий алоқалари ҳамда мусиқасини урганишда ноёб манба ҳисобланмиш «Тазкират аш-шуаро» китобида ана шу «рубъи маскун»да тенги йуқ хонақоҳни томоша қилиб, Мавлоно Ахсийни зиёратига борганини қуйдагича баён этган: «Мен Мавлононинг муборак юзларини курмоқ ва хонақоҳни зиёрат қилмоқ учун бордим. Хонақоҳ шу даражада муҳташам, куркам эдики, гуё ою қуёш нури ундан барқ урарди. Бу камина хоксор қаламимни ишга солиб, хонақоҳ таърифида бир қасида ёздим ва ичкарига кириб устозга тақдим этдим. У киши назари кимёларини қогозга югуртириб булгач, мийигларида бир табассум билан дуо қилдилар-да қулларини саллаларига элтиб қогозга уроглик бир нарсани олиб менга узатдилар. Чамамда бир сариқ чақа эди. Мен ҳам уни олиб ундим-да дасторимнинг четига қистириб қуйдим. Дуоларини олиб ташқарига чиқдим. Шунда ҳамроҳларимдан бири қуққисдан:

— Мавлоно пасткашлик қилдилар, шундай зур мадҳияга яқиндагина бир бева аёл инъом этган сариқ чақани бердилар, қани оччи, кўрамиз, — деди.

Ҳалиги қогозни очсам, ичидан устига «Абдуллахон» деб ёзилган бир мисқоллик ашрафий (соф олтин танга) чиқса бўладими. Ҳушимдан кетаёзим. Ҳамма ҳайратда қолди. Бунинг устига уша кезлари «Абдуллахон» номи билан ашрафий зарб этилмаётган эди.

Бу воқеа кўп шов-шувларга сабаб бўлди. Уша ашрафийни мендан «табаррук ёдгорлик» сифатида Хужа Абдулкарим Пидоий қиммат баҳога сотиб олдилар. Назм:

*Санг ар ба даст гирад марди худонараст,
Аз имини ҳимматаш ба каромат чу зар шавад,
В-ар зар ба даст гирад марди ҳавонараст,
Аз толеъи бадаш ба наҳус ҳажар шавад.*

(Художўй киши тошни ушласа, ҳиммат кароматидан зар бўлур, ҳавонараст зарни қўлига олса, паст толеъидан тошга айланур).

Тарихчи олим Назрулла Йўлдошев Аҳсий ижоди ва фаолиятини ўрганишда бир мунча ишларни амалга оширган. Жумладан, у «Китоби мунтахаби назми Муллозода» асаридан Аҳсийга бағишланган шеърни таҳлил қилиб, донишманд қурдирган хонақоҳ Бухоронинг Файзобод мавзеида эканлигини аниқлаб, қуйидагиларни ёзди: «Файзобод мавзеида Поянда Муҳаммад Файзободий ташаббуси ва маблағи билан 1596—1597 йилларда Файзобод хонақоҳи, хужралар, гумбазли таҳоратхона ва гусулхона каби бир ансамбл қурдиради. Бу хонақоҳ ўзининг қурилиши ва жиҳозлаш усуллари жиҳатидан XVI асрнинг энг гузал обидаларидан ҳисобланган. XVI—XVII асрдаги вақф ҳужжатлари маълумотларига қараганда, Файзобод хонақоҳига бир неча минг таноб ер, унлаб дуконлар, тегирмон, ҳаммом кабилар вақф қилинган. Булардан келадиган даромадларнинг катта қисми шу хонақоҳ хужраларида ётиб юрган мусофирларга, суфийларга, камбағал-қашшоқ бечораларга, етим-есирларга сарф қилинган*.

* Н. Йўлдошев, Бухоро авлиёларининг тарихи, Бухоро, 1997, 96-бет.

Бундан ташқари, муаллиф Бухоро ва унинг атрофида Ахсий авлиё, бир донишманд сифатида шуҳрат топангани таъкидлаб, «Шоҳ Ахсий» масжиди ҳамда гузари ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирган. Умуман, Ахсий нақшбандийлик тариқатининг фидоий тарғиботчиси, жўйбор хужалари маърифатчилик фаолиятининг толмас давомчиси сифатида катта ирфоний-исломий ишларни амалга оширган; минглаб ёшларга устозлик-пешволик қилган. Мутрибий Мавлоно Ахсийнинг кўп билимларни билиши, бир қанча рисолалар иншо этганини, хуштабъ шоир булса ҳам кам шеър ёзишини таъкидлаб, «Хун» радифли газалини келтирган; у шаҳар ташқарисидаги ўз хонақоҳига дафн этилганлигини таъкидлаган.

Келгусида олиб борилажак тадқиқотлар буюк шайх ва олим ижоди ҳақида бундан-да мукамалроқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради, деб ўйлаймиз.

МУҲАММАД СИДДИҚ РУШДИЙ

Тасаввуф тарихи, шеърляти, ундаги масъаб ва оқимлар, улар ўртасидаги назарий курашлар бу таълимотнинг инсонпарварлик моҳияти, жабр-зулм ва жаҳолатга қарши собитқадам кураши тўғрисида Е.Э. Бертельс, Ф. Кўприлюзода, В. Зоҳидов каби таниқли олимлар қимматли тадқиқотлар мерос қолдиришган. Шунингдек, М. Зокиров, Н. Комилов, И. Ҳаққулов, С. Олим, О. Усмон каби олимларимизнинг рисола ва мақолаларида ҳам тасаввуф шеърляти хусусида қимматли мулоҳазалар мавжуд.

Айниқса, олим ва адиб Ради Фиш узининг «Жалолдин Румий» номли тарихий романи билан тасаввуфшуносликка бебаҳо ҳисса қўшди. Бу асар 1986 йилда Жамол Камол таржимасида ўзбек тилида чоп этилди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, тасаввуф фалсафий маслак сифатида ислом дини майдонга келгандан кейин феодал реакциянинг, зулмнинг кескинлашуви ва бунинг натижасида адолатсизликнинг, қашшоқликнинг кучайишига қарши кўтарилган норозиликнинг оловла-

ниб кетиши натижасида шаклланди, ривожланди. VII—XI асрларда, айниқса, араб диёрида суфизм тезлик билан ривожланди, Увайс Қараний, Ҳасан Басрий, Робия Адавия, Иброҳим Адҳам, Боязид Тайфур ал-Бистомий, Абубақр Шиблий, Абумансур ал-Ҳусайин ал-Халож каби мутасаввуфлар майдонга келади. Натижада тасаввуф араб оламида кенг тарқалиб, сунг Хуросон ва Мовароуннаҳрга ислом дини билан бирга кириб келди. Бунинг натижаси улароқ, Фариддин Аттор, Жаллолидин Румий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Низомий, Хусрав Дехлавий, Аҳмад Яссавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби жаҳоний мутафаккирлар етишиб чиқди. Бу муттаввуфларнинг яратган илмий-бадий асарлари, дoston ва газалларини куздан кечирсангиз, улар тасаввуфдан четга чиқмаслик учун «Қуръон» ва Муҳаммад с.а.в. ҳадисларидан четга чиқмаслик лозим, деб уқтирадилар.

Хуш, бу ҳукмрон мафкура билан анъанавий мурокаи-мадорами ёки чинакам ихлос иқрорими?

Машойихлар ўзларини пайгамбарларнинг маънавий меросхўрлари, деб ҳисоблайдилар. Биз XII аср охири XIV аср биринчи ярмида яшаган Насриддин Рабгузийнинг «Қиссаи Рабгузий» асарини куздан кечириб, ушбу саволга жавоб топгандек бўлдик. Рабгузий Муҳаммад с.а.в. (570—632) асҳобларининг сифатларини, яъни қандай инсон пайгамбарларга саҳоба була олишни қўйидагича таърифлайди:

«Қамуг саҳобаларининг сифати бу эрди — улар тенгри аzza ва жалла фармони уза эрдилар. Шуғуллари тенгри аzza ва жалла қуллуғин қилмоқ эрди. Жиҳод қилмоқга ануқ, тилаклари мавло таолонинг хушнудлуқи эрди, душманлиқлари шайтон бирла эрди. Балоға сабр, қазоға рози, балоға шокир эрдилар. Кишиларни ўзлариндин илгари туттилар, рағбатларики дунё мо-лиға оз эрди, тириклари ҳақ сузламак бирла, бермаклари ҳадя эрди. Дойим қўрқинч ичинда эрдилар, бир-биринга меҳрибон эрдилар. Нимарсани ёд қилсалар эзгулик бирла ёд қилур эрдилар. Гийбатдин, ҳасаддин, бўҳтондин қўрқиб, сузлари ҳикмат, нафслари ибратлик, турмушлари фикрат эрди. Аччиғ вақтинда сабр

қилмоқ, хушнудлиқ вақтида узр қилмоқ, уз ҳожатларидин киши ҳожатларини илгари тутмоқ, ўзлари чигаъй эркан (йўқсул булсалар ҳам) халқга нафъ еткурмак. Ёзуқлар узрин қилмоқ (гуноҳкорлар учун Худодан узр тиламоқ), ваъдани рост тутуб, охират савобини умид тутмоқ. Ёзуқлуғлар ёзуқин, айбларин уттилар (кечирдилар), ислом ҳақин сақладилар».

Муҳаммад пайғамбар ҳадислари ҳам юқоридаги фикрлар билан уйғун эканлигини эътиборга олсак, тасаввуф таълимотига Муҳаммад алайҳиссалом асос солган, десак асло янглишмаймиз, балки тарихий ҳақиқатни тан олган буламиз¹.

Шу боис булса керак, утмишда пайғамбарлар, уларнинг саҳобалари, азиз-авлиёлар, машойихлар суфилар, қаландарлар туғрисида жуда кўп хотира, қисса, дoston ва зикрлар яратилган. Улардан ёш авлодни тарбиялаш, туғри йўлга бошлаш воситаси сифатида фойдаланишган. Бундай китоблар жумласига араб, форс-тожик ва туркий тилларда яратилган Абу Исо Термизий (IX аср), Абдуллоҳ Ансорий (IX аср), Фадридиддин Аттор (XII аср), Юсуф Ҳамадоний (XIII аср), Носириддин Рабғузий (XIV аср), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Исҳоқ Боғистоний (XVII аср), Муҳаммад Яъқуб Ёрқандий (XIX аср) сингари адиблар асарларини келтириш мумкин.

Ана шундай улуг китоблардан яна бири «Тазкират ул-авлиёи туркий» бўлиб, унинг муаллифи Муҳаммад Сиддиқ Рушдийдир.

Ҳозирги замон адабиётшунослиги учун бутунлай янги фигура булган улкан ўзбек шоири, носири, таржимони ва олими Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ва унинг илмий-адабий мероси ҳақида тула маълумотга эга эмасмиз.

Асарнинг муқаддимасидаги қайдларга қараганда адиб Қўқон Ёрқент шаҳарларида, Қошғар, Хутан диёрларида умр кечирган. Тазкирани эса Хутан диёрида таваллуд топган Ёрқент ҳокими Хожа Кофакбек илтимосига кўра ёзади. Хожа Кофакбек «дониш аҳлининг

¹ Ушбу лавҳа И. Остонақулов билан ҳамкорликда ёзилган.

фойиқи ва заррот мақомининг лойиқи» уз юртида маданият ва илм-фан аҳлига ҳомийлик қилган, мадраса ва масжидлар барпо этган тараққийпарвар киши эди.

Муҳаммад Сидиқ Рушдий шеъриятида, хусусан газал, мухаммас, рубоий жанрларида уз замондошлари уртасида катта шухрат қозонади. «Қуръон», ҳадис баёнига доир билимларни, тасаввуф фалсафасини пухта эгаллаган. Араб, форс-тожик ва туркий тилнинг нозик жиҳатларини мукамал эгаллаган билимдон киши булгани учун дўстлари унга «Тазкираи туркий» битишини илтимос қиладилар. Муҳаммад Сиддиқ бу ҳақда шундай ёзади:

*«Қаригонда кўруштум тоғ била,
Қозидим ул тоғни тирноғ била.*

Тарихқа минг икки юз тўқсон эрди ибтидо қилдим, тўрт йил тамом бўлгонда итмомига етқубдим...

*...Тўрт йил ўтрисида чектим рақам
Не илик ором олиб, не қалам».*

Демак, бу асар 1870 йилда ёзиб тамомланган. Адиб уз асарини ёзиш учун катта тайёргарлик куради. Арабий, форсий манбаларни «Шарҳ ул-қулуб», «Кашфул-асрор», «Мағфират ул-нафс», «Тазкират ул-авлиё» сингари унлаб китоблардан ижодий фойдаланган.

Муқаддимада таъкидланишича, муаллиф «арабий иборатлар» ҳамда «форсий алфоз» билан битилган китоблар туркий талабалар учун тушуниш оғир булиши, замондошлари орасида «Қуръон» ва пайгамбар ҳадисларини изоҳлаб тушунтириб бера оладиган алломалар камблашиб бораётгани учун хосу омга тушунарли содда тилда уз китобини яратади.

Уни қўлига қалам олишга ундаган яна бир жиҳат адиб яшаган замонда фиръавн сифат одамхур, сангдил, бешафқат, бемурувват кишилар купайиб кетиб, «машойихлар сузини эл-улус унутиб», маънавий қашшоқлашиб бораётгани эди.

Пайгамбарлар ҳақида қисса ва нақллар куп ёзилгани, агар уларни ҳам қўшиб сўнг шайхлар зикрини қилсам сўз узоққа чўзилади, деган андиша билан Му-

хаммад Сиддиқ фақат авлиёлар зикри билан кифояланади. Унда, гарчи 95 машойих зикри ваъда қилинган бўлса-да, фақат 83 бузруквор зикри баён этилган. Эҳтимол бунга адибнинг умри кифоя қилмаган ёки китобат пайтида китоблар айрим зикрларни «иккинчи даражали» деб билиб тушириб қолдирган бўлиши мумкин. Қулёзма 382 варақ бўлиб, гоят сифатли қозога, гузал настаълиқ хати билан кучирилган. Зикрлар тартиби, оят, ҳадислар ва нақллар қизил рангда ёзилган. У утган аср Қашғар китобат санъатининг ёрқин намунаси ҳисобланади. Китоб котиблари кўрсатилмаган, саҳ-ҳофи эса Саййид Муҳаммад отлиг киши бўлиб, муқованинг ички тарафида елиммуҳрда ёзиб қўйилган.

Қулёзма муаллиф дастхати ёки у ҳаёт пайтида китобат қилинган бўлиши мумкин. Чунки унда юзлаб тузатишлар, киритмалар мавжуд. Муҳаммад Сиддиқнинг таҳаллуси масаласига келсак, утмишда бундай таҳаллус қўлланган шоир учрамайди. Бу жиҳатдан «Рушдий» оригинал таҳаллус. Лугавий маъноси ҳидоят, яъни рост йулга кирган киши маъносини билдиради. Эҳтимол, адиб улуг файласуф Ибн Рушд (X аср) даҳосига иқтидо қилиб мазкур таҳаллусни қўлагандир.

Ушбу китоб кўп жиҳатлари билан шу типдаги асарлардан тубдан фарқ қилади. Узига хос композицион қурилиши ҳамда мундарижага эга. Боблар зикр тарзида келади. Ҳар бир зикрда, дастлаб қаламга олинган шайх-авлиёнинг илм-фан, дин, адабиёт оламида тутган ўрни, тасаввуфнинг қайси масаласига мансублиги, илмий қудрати, унинг қайси илмлар билан шуҳрат қозонгани сажъ йулида юксак кўтаринки руҳда тавсиф этилади.

Шундан сўнг уша авлиёнинг туғилиб усган юрти, ижтимоий келиб чиқиши, таълим олган шаҳарлари, устозлари, у ёки бу мутасаввуфий оқимга қўшилиб, ишқи илоҳий йулига утгунга қадар бажарган ишлари, чеккан риёзатлари, тавбасига сабаб бўлган ногиҳоний туртки — ваҳий баён этилади.

Китобхонда уша шахс ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилдиргач, Муҳаммад Сиддиқ «келтирибдурларким» бошланмаси билан у киши ҳақидаги ривоятларни,

«Нақл қилибдурларким», «Нақлдурким», «Дебдурларким» киритмаси билан унинг сафдошлари, муридлари ва замондошларининг суҳбатлари, хотиралари ва ҳикоялари берилади. Шундан сунг, «Дебдур» бошланмаси билан уша машойихнинг «Қуръон» оятлари ва пайғамбар ҳадислари билан боғлиқ куплаб панд-насиҳатлари, диний тушунчалар, тасаввуф таълимотига доир мушоҳадалар ва ибратли хулосалари келтирилади.

Бу панду насиҳатлар, мақоллар Шарқ донолигининг бебаҳо дурдоналаридурки, уларнинг ҳар бири қуйма мазмун заминига эга. Мана шайх Самнун Муҳиб тасаввуфга қандай баҳо беради:

«Тасаввуф улдурки, сен ҳеч нимарсанинг мулки бўлмагайсан ва ҳеч нимарса сенинг мулкинг бўлмагай!».

Озодлик, тенглик ва инсоний эркини мундан ортиқ суз билан ифодалаб бўлмаса керак.

Фузайл Аёз шундай дейди:

«Бадбахтнинг нишонаси беш нимарсадур: аввал, кунгил қаттиқ бўлмоқ; иккинчи, кузи уятсиз бўлмоқ; учинчи, бешарм ва беҳаё бўлмоқ, тўртинчи, дунёга мойил бўлмоқ; бешинчи, умид риштасини узоқга солмоқ, яъни бу йил мундоқ қилай, келурга андоғ қилай демак». Имом Жаъфар Содик шундай насиҳат қиладилар:

«Беш кишининг суҳбатидан ҳазар қил: аввал, ёлгончиким, анинг бирла ҳамиша фиреб ерсен; иккинчи, ахмоқ ва соддаким, сенга манфаат деб бир иш қилур, зиёнинг андадур; учинчи, бахилким, убдон вақтида сендан айрилур; тўртинчи, қўрқончоқким, ҳожат вақтида сени ташлар; бешинчи, фосиқки, бир луқманинг таъмасида сени ярим луқмага сотар».

Шуниси диққатга сазоворки, муаллиф панд ва фалсафий мушоҳадалардан сунг мамдўҳининг вафоти, жанозаси тафсилотини баён этади. Бу баён шунчаки қайд этиш бўлмай, балки маълум бир ибратни курсатиш учун истифода этилган воқеа ҳисобланади. Шунингдек, мурид ёки шогирднинг туши орқали марҳумнинг руҳий тақдири ҳам курсатиб утилади. Натижада ҳар бир зикр яхлит бир асар даражасига етказилганлиги

маълум булади. Бунга Иброҳим ибн Адҳам, Боязид Бистомий, Абул Ҳасан Харрақоний зикрлари мисол була олади. Зероки, бу типдаги куплаб зикрлардан на бир тавсиф, на бир ривоят, на бир нақл ва на бирор пандни тушириб қолдириш мумкин.

Муҳаммад Сиддиқ уз тазкирасида Шарқ фалсафий-диний қарашлари, хусусан, тасаввуф таълимоти, моҳияти, унинг юзлаб атамалари лугавий маъноси туғрисида кенг маълумот беради. Уз назарий фикрларининг тасдиғи-исботи учун Қуръондан куплаб оятлар келтиради, ҳадислардан фойдаланилади. Асарни варақлар экансиз, донишманд, машойхлар зикрлари орасида тасаввуф, таваккал, варъ, тафвиз, зуҳд-тақви, парҳезкорлик, илм-ул-яқин, айнул-яқин, ҳақ ул-яқин, риёзат, имо-ишора, каромат, валоят, фуросат, тафсир, суннат, фарз, мароқаба, самоъ, тавба, тавозеъ, сужуъ, рукуъ, тавҳид, ваҳдад каби тасаввуфий исмлар ва расм-русмлар увайсийлар, тайфурий, маломатийлар, аҳийлар каби мазҳаблар билан яқиндан танишасиз.

Ҳозир биз англагандан кура бошқача булган талабалик, муридлик, зоҳидлик, дарвешлик, суфилик, омиллик, олимлик, орифлик, аминлик, шайхлик, жавонмардлик мартабаларига қандай йуллар билан етиш мумкинлигини англаб оласиз.

«Тазкират ул-авлиёи туркий» соф диний-назарий асар бўлиши билан бирга жуда катта ирфоний, маърифий, адабий аҳамиятга ҳам эга. Ҳар бир ривоят, нақл ва ҳадис даражасидаги натъ, тарбия камолоти учун зарур булган тарбия унсурлари барқ уриб туради. Улар инсонни имоннинг бутунлигига эришиш, эътиқод поясини мустаҳкам этиш, кузланган мақсад йулидаги риёзатлардан тушкунликка тушмаслик, ижтимоий адолат, тўғрилиқ ва ҳақиқат учун курашиш ва бу йулда метиндек иродали, пок ниятли булишга чорлайди.

Инсон учун она-замин, табиат учун яхшилик қилиш, эътиқодлар турличалиғи билан инсон зоти асли бир эканлигини доимо ёдда сақлаш, элпарварлик, ватандўстлик, нафсга банда бўлмаслик, бойлик ва пурбаҳо кийим кетидан қувиб узи ва бошқалар жонига зиён-

заҳмат еткизмаслик ҳар зикр гоёвий йуналишини ташкил этади. Жунайд Бағдодий тавҳидга берган шарҳида Оллоҳ билан банда уртасидаги фарқ ва унинг моҳияти ҳақида тўхталиб шундай дейди: унингча қудратлилик, саховатлилик, мурувватлилик, қаҳҳорлилик, раззоқлилик, беҳожатлилик ёлғиз Худога хосдир. Инсон — банда эса ғариб, мискин, ҳожатманд ожиздир, яъни инсон мол-мулкига, амалига бино қуйиб, бошқалардан узини қудратлилик, беҳожатлилик, қаҳрлилик, мурувватлилик, мангу яшовчиман деб англаса — Худо сифатларини узида бор деб билса у, албатта, ҳаётда янглишади, қоқилади, усал бўлади, азоб-уқубатга гирифтор бўлади. Вақтинчалик муваффақияти сохта буюклиги ошкор бўлади. Мана, Оллоҳнинг борлигини таъкидлашдан мақсад! Асарда тилга олинган шахсларнинг ҳар бири илм-фаннинг у ёки бу соҳасида куплаб китоблар битиб, устод даражасига етган, фавқулодда қудратга, илоҳий кучга эга булган кишилар. Чунончи, Ҳаким ат-Термизий илму амал, фалакиёт, ҳайвонот илми, тафсир соҳасида улуғ китоблар тасниф қилган «Ҳаким авлиё» унвонига сазовор булган. Робия якка-ю ягона аёл — авлиё булиб, сеҳрлайди, ҳавода муаллақ тура олади. Абу Туроб Наҳшабий қулини темирчилар курашига тутиб тура олади, ерни тепса чашма қайнаб чиқади. Ҳабиб Ажамий, Иброҳим Адҳам дарёдан юриб ута олади. Дарахтни узи билан юргизади. Ҳасан Басрий, Боязид Бистомий, Башир Ҳофий истиқболда буладиган ишларни башорат қиладиган — фиросат, руҳшунослик илмида комил: Абул Ҳасан Харрақоний шер, илон, йулбарслар билан дўст-иноқ, томда туриб ердаги болтани воситасиз қулга олади, у шаҳардан бу шаҳарга яёв юриб, юзлаб фарсанг масофани оз фурсатда босиб утади. Мансур Ҳаллож қул ҳаракати билан уюм пахтани момикқа ва чигитга ажрата олади. Баъзи шайхлар (ёши катта булгач албатта) емак-ичмакни кунда бир маротаба узларига раво курадилар. Уларча, орифлар бир кунда бир марта овқатланадилар, муминлар икки марта, ҳайвонлар уч марта. Бир шайх ҳар куни етти дона узум ейиш билан қаноатланса, бошқаси, олма бўйини ҳидлаб юриб кун кечиради. Улар назокат

бобида ҳам барчага урнак: Боязид масжидга етгунча масжид ҳурматини сақлаб, ҳаргиз тупурмайди, Оллоҳ сузини тилга олишдан аввал, оғзини чайқайди. Хотам Асим ўзи ёнида ел қуйиб юборган хотин усал булмасин деб уша заҳоти «кар» бўлади. То уша хотин оламдан утмагунча, «кар қулоқ» лақаби билан яшайди.

Ҳайратланарлиси шундаки, бу художуй шайхларнинг ҳар бири ўз тариқати ва мазҳабини бошқаларга мажбурламайди. Айрим шайхлар эса шогирд тарбиялашга бутун умрини бағишлайди, уларни «учар қушларим» деб атайди. Сиртдан қараганда, барча шайхлар фақат Оллоҳга етишмоқ йулида бу дунёнинг барча юмуш ва неъматларидан, энг жигарбанд кишиларидан ҳам воз кечган. Аммо синчковлик билан қаралса, уларнинг мана шу аҳдларида ҳам комил инсонийлик бор. Авваламбор, бу шахсларнинг ўзи бирон касб-кор эгаси: ёшлигида устод кўриб, куп илмларда камолот чўққисига етган; юзлаб шогирдларни вояга етказган; аксарияти мурид ёки закот берувчилар инъоми эвазига эмас, ўз меҳнатига яшайди. Баъзи шайхлар шогирд ҳамда фарзандларига касб-ҳунар ўргатишга астойдил ҳаракат қилишади:

«Келтирибдурларким, Абдулла Мағрибийнинг турт ўгли бор эрди. Ҳар бир ўглига бир ҳунар ургатмак буюрди.

Сурдиларким:

— Не учун ўғлонларга ҳунар урганмакни лойиқ кўрдингиз?

Абдулло дедиким:

— Ҳар бир ўғилга бир ҳунар ургатурман, то мендин кейин «фалонийнинг ўғлиман» деб ростгуй элнинг жигарларини емагайлар ва элдин таъма қилмагай».

Айрим шайхларнинг халқдан узилиш, хилватда утириш, фақат Оллоҳ ёди билан яшаб, жаннат умидида умр утказиш туғрисидаги кўпдан-кўп мулоҳазалари улар яшаган ижтимоий-сиёсий муҳит билан бевосита боғлиқ. Улар жабр-зулмнинг интиҳосиз, енгиб булмас даражада томир отганлигини кўриб, шундай ҳолат билан таскин топиш мумкин, деб уйлар эдилар. Асли Фарғоналик бўлиб, Восит ва Марв шаҳарларида яшаган

Абубакр Воситийнинг куйидаги сузлари фикримизни тасдиқлайди: «Бизлар мубтало булбдурмиз, бу замонада бир тоифалар орасидаки, уларда на ислом одобларидан нишона булғай ва на мурувват ҳукми уларда зоҳир. Ҳамма жоҳиллик ва бадхуйлик уларда мавжуд ва пайдодур». Ёки Жаъфар Содиқ Раҳматуллоҳу а.нинг «бу замона халқининг дустлуқини бозор таоми янглига топибдурманким, ранги буйи хушдир, аммо таъми нохушдур» деган сузлари афсуски, барча даврлар учун айтса булгулик аччиқ ҳақиқатдир.

Шуни назарда тутиш керакки, халқдан, оломондан узилиш маслаҳатини муршид муридга, суфи дарवेशга тавсия этади, бутун оммага эмас! Бу таълим ҳам доимий булмай, кузланган билим эгаллангунча давом этади. Энди бир-икки огиз Муҳаммад Сиддиқнинг бадиий маҳорати масаласи хусусида. Юқорида айтганимиздек, муаллиф уз даврининг етук шоири, ноқили, зокири, тилшуноси ва тасаввуфшуноси булган. У фойдаланган манбалар арабий, форсий булгани учун мазкур асарда ҳам баъзан форсий гап қурилиши таъсири устворлик қилади. Матнда инверсия ҳодисаси кучли булиб, бу Муҳаммад Сиддиқнинг насрдаги узига хос услубини белгилайди. Муаллиф ора-сира келтирилган арабча, форсча шеърларни туркийга таржима қилганда аруз вазнининг усталаридан эканлигини намоиш этган.

Муҳаммад Сиддиқ уз уқувчисини мутолаа қийинчиликларидан қутқариш учун суз ва атамаларни урнида изоҳлаб кетади. Арабча, форсча сузларни иложи борича туркий шаклини қидириб топади. «Наззора» сўзини «қароламоқ», «воситачи» сўзини «орачи», «богбон» урнида «мевачи» синонимини қўллайди. Китобда ёзувчи юзлаб номлар ва географик атамаларнинг келиб чиқиши, маъносини изоҳлайди.

Агар асар лексикаси буйича тадқиқот олиб борилса, шоирнинг ўзбек тилини бойитишдаги катта хизмати яққол кузга ташланган булур эди. Айтиш мумкин, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ўзбек насрининг улкан намояндаси сифатида адабиётимиз тарихидан муносиб ўрин эгаллайди. Нақл ва ривоятларда классик наср ва

халқ оғзаки ижодига хос булган фразеологик бирикмалар, иборалар, ухшатиш ва жонлантиришлар, тажнис, ташбеҳлар куп учрайди: «зор-зор чун абри навбахор йиғлади», «умр кемаси ажал гирдобига етди», «олами фонийдан дорул бақога рихлат қилди», «маърифат дарахтини фикр андиша суви бирла суғоргайлар», «хайрат бармоғини тишлади».

Шайхлар васфи дебеча, баъзан хотимада машойихларнинг муножотини беришда сажъ санъатидан усталик билан фойдаланади. Шу билан бирга ўта жимжимадорлик, ортиқча гапдонликка ҳам йул қўймайди, лўндаликка интилади. Бу хусусият ривоятлардаги диалогларда яққол кўзга ташланади. Диалоглардаги фикрий таранглик ўқувчини шу қадар ўзига тортадики, у якун топгунча нафас олмай кутиб турасиз. Хулосадан эса олам жаҳон ҳикмат оласиз.

Дунёни тушунтиришда суфилар имо-ишорат, рамз, мажоз билан сузлаганлари учун фалсафий мушоҳадаларни бирданига идрок этиш осон эмас. Муҳаммад Сиддиқ бундай ҳолларда ўзи ҳам қаттиқ масъулият билан масалага ёндошганлигини айтади. Ўзи яхши идрок этмаган уринларни хато қилиб қўймаслик учун тушириб қолдиради. Агар ўқувчи менинг сузим билан қониқиш ҳосил қилмаса, Фаридиддин Аттор асари ҳамда «Кашфул-асрор» каби китобларга мурожаат этиши мумкин дейди. Бу эса адибнинг юксак маданият ва идрок соҳиби эканлигидан далолат беради.

Қисқаси Муҳаммад Сиддиқнинг маҳорат билан ёзилган кўпгина ривоятлари ўзбек саргузашт-сеҳрли асарларининг энг яхши намунаси ҳисобланиши мумкин. Унлаб нақлларни эса тарихий ҳикоячилик жанрининг мумтоз тури деб аташ уринлидир. Шунингдек, бу асар Шарқ тарихи, жуғрофияси ва этнографиясига оид кўплаб маълумотларни узида жам этган ёдгорлик сифатида ҳам қимматлидир. Кичик мисол келтириш билан чегараланамиз. «Ажам» сўзи илмий рисоалар ҳамда изоҳли луғатларда «араб булмаган юртлар ёки халқлар» деб шарҳланган. «Тазкират ул-авлиёи туркий»да эса бу сўзга янада аниқроқ изоҳ берилган. Басралик шайх Абу Шақони халқ Ҳабиб Ажамий деб атайди.

Бунга сабаб у «Куръон»ни яхши уқий олмайди, қироат қилолмайди. Шу сабабли уни «Ажамий» яъни «араб бўлмаган мусулмон» дейишган. Абу Шақо ҳам «Мен Ажамий, яъни туркман, қалбим арабий» дея хитоб қилади. Ҳабиб эса Худонинг дустии маъносини билдиради.

Демак, «Ажам» сузини араблардан бошқа халқлар деб эмас, умуман араб бўлмаса-да мусулмон динини қабул қилган халқлар, мамлакатлар деб аташ туғрироқ ва мукамалроқ булади. Шунда Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарининг маъноси ҳам янада мукамал тушунилади.

Кишида уринли бир савол туғилиши мумкин — бу китобда зикр этилган шайхларнинг бари араб, Хуросон диёрида яшаб ижод этган бўлса, бизга қандай аҳамияти бор?

Кишини қувонтирадиган, қалбларимизни фахр ва ифтихорга тўлдирадиган жиҳати шундаки, китобда зикр этилган улуг инсонлар орасида Урта Осиёда камол топган, илм-фан, маориф ва маиший маданият тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган, номлари мусулмон Осиёсидагина эмас, балки бутун жаҳонга машҳур бўлган, айримлари олдинги китобларда тилга олинмаган. Муҳаммад Али Ҳаким ат-Термизий, Абубакр Варроқ Термизий (машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизийнинг тоғаси). Абу Туроб Нахшабий, Фарғоналик Абубакр Воситий, Марвлик Фузайл Аъз, Абу Али ибн Синонинг дустии, катта замондоши Абул Ҳасан Харрақоний, Абубакр Сайдалоний каби илм, ҳикмат, фалсафа ва фикҳ донишмандлари бор. Бундан ташқари китобда зикр этилган баъзи авлиёлар ҳаёти ҳамда фаолиятининг маълум даври Нафас, Марв, Урганч, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида кечади ёки авлодлари Мовароуннаҳрликдир.

Муҳаммад Сиддиқ ўз фикрларини далиллаш, тулароқ уқувчига тушунтириб бериш учун Ҳофиз, Саъдий, Шавкат сингари улуглар ижодига суянибгина қолмай, Навоий, Суфи Оллоҳёр асарларига ҳам мурожаат этади.

Хулоса қилиб айтганда, бу асар шу қадар серфайз ва ҳосиятли ёдгорликки, ундан ҳар бир киши хоҳ ки-

чик, хоҳ катта бўлсин ўзига керакли маънавий озиқ олади:

Қори ва уламолар уқиса «Қуръон» ва ҳадис шарҳи-ни янгидан кашф этади: талаба ва шогирд уқиса, билим дунёси кенгайиб, кўнгли қувватга тўлади; ҳукмдор, сарватманд уқиса, фақир-бечорага раҳм-шафқатли, саховатли бўлади, зулм бедодликдан қайтади; йулдан адашган, маломатга қолган, ўғрилиқ қилиб юзи шувит бўлган одам уқиса гуноҳига тавба-тазарру қилади: ота-она уқиса фарзандларига янада меҳрибон, ширин сўзли бўлади, фарзандлар уқиса, ота-она, яқинлар қадрига етадиган бўлади; кибру ҳавога берилган, ўз ҳолидан гофил кимсалар уқиса, кўнглида такаббури сусаяди; эътиқодсиз уқиса, эзгулик ва яхшилик йулига киради; имони мустаҳкам бўлади, ҳаётнинг маъносини англайди.

Бу китоб ирфоний билимлар қомуси булиб, бир лавҳада уни атрофлича таҳлил этиш, унинг аҳамиятини бор буйича кўрсатиб бера олиш мушкул иш. У алоҳида, жиддий тадқиқ этишни талаб қилади.

Х О Т И М А

Азиз китобхон! Шарқ машойихларининг баъзилари ҳақидаги суҳбатларимиз ҳам тугади. Аслида улар юздан зиёд. Биз рисола ҳажми тақозоси ўлароқ суҳанни мухтасар қилдик. Ушбу лавҳалар бутун умрларини Оллоҳ йулига тикиб, башар аҳлини ростлигу покликка, касб эгаллашу маърифатга, Ҳақ йулга ҳидоят қилиб келган зотлар кечмишидан бир қатралардир. Улар сизнинг руҳиятингизга нур, танингизга қувват бахш этади, деган умиддамиз. Муаллиф зукко ўқувчиларнинг китоб хусусидаги бегараз мулоҳазаларини мамнуният билан қабул этади ва ҳақларига дуо қилади. Зероки, буюк Шайх Саъдий айтмоқчи, «кимда ким сузни сузга зам қилур, жигар қонидан бир қатрасин кам қилур».

МУНДАРИЖА

Машойихлар тазкираси	3
<i>Муқаддима</i>	5
Тасаввуф тариқатлари	6
Ҳабиб Аҷамий	11
Ҳасан Басрий	15
Иброҳим Адҳам	20
Робия Адавия	23
Фузайл Аъз	25
Довуд Тойи	30
Абутуроб Нахшабий	32
Ҳаким ат-Термизий	34
Маъруф Кархий	38
Зуннун Мисрий	42
Ҳотам Асим	45
Шақиқи Балхий	46
Боязид Бистомий	47
Абдулло Мағрибий	51
Ҳусайн Нурий	52
Яҳе Маоз	54
Аҳмад Хазравия	57
Саҳл Тустарий	59
Жунайд Бағдодий	62
Ҳамдун Қассор	64
Мансури Халлож	66
Абубакр Шиблий	72
Абунаср Саррож Тусий	74
Абулаббос Қассоб	76
Муҳаммад Ҳафиф	78

Абулҳасан Харрақоний	80
Шайх Абуисҳоқ Козаруний	84
Абусайд Абулхайр	85
Абулқосим Қаширий	89
Абдулло Ансорий	90
Абулҳасан Ҳажвирий	94
Аҳмади Жом — Жандапил	96
Саид Қосими Анвор	99
Абуҳомид Ғаззолий	101
Юсуф Ҳамадоний	104
Имом Мотрудий	106
Санойи Ғазнавий	110
Абулқодир Гилоний	113
Шайх Рузбехон	116
Иброҳим Ҳаввос	118
Шаҳобиддин Яҳе Сухравардий	120
Абу Али Фарюмодий	122
Нажмитдин Кубро	124
Шамси Табризий	128
Азизиддин Насафий	130
Жалолиддин Румий	132
Муҳаммад Ҳамавий	137
Камол Хужандий	138
Паҳлавон Маҳмуд	141
Мажидиддин Бағдодий	145
Авҳадиддин Кирмоний	147
Разииддин Али Лола Ғазнавий	149
Фаридиддин Аттор	150
Абдурахмон Суламий	155
Аҳмад Яссавий	156
Ҳикматлардан намуналар	162
Абдуҳолиқ Ғиждувоний	163
«Васиятнома»дан	165
Маҳмуд Шабустарий	166
Саид Али Ҳамадоний	169

Шайх Нажмиддин Розий	174
Хожа Абуисҳоқ Ҳатлоний	176
Шайх Тожиддин Ҳусайн Хоразмий	176
Баҳовуддин Нақшбанд	177
Суфи Оллоҳер	182
Аҳсикатлик донишманд	187
Муҳаммад Сиддиқ Рушдий	190
<i>Хотима</i>	203

ҲАМИДЖОН ҲОМИДИЙ

ТАСАВВУФ АЛЛОМАЛАРИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2009

Муҳаррир *Г. Хаитова*
Бадий муҳаррир *Т. Қаноатов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Саҳифаловчи *М. Атхамова*
Мусаҳҳиҳалар: *Ю. Бизаатова, Ш. Хуррамова*

Босишга рухсат этилди 08.04.2009. Бичими 84x108 1/32.
«TimesUZ» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 10,9.
Нашриёт-ҳисоб табоғи 11,5. Адади 5000 нусха. Буюртма № 303. Баҳо-
си келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси.
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.